

МОНГОЛЬСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт истории и
этнологии

МЕЖДУНАРОДНАЯ
АССОЦИАЦИЯ
МОНГОЛОВЕДОВ

РОССИЙСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт восточных
рукописей

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МОНГОЛОВ

КОЛЛЕКЦИИ РУКОПИСЕЙ И
АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ

IV

Cultural Heritage of the Mongols

МОНГОЛЬСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт истории и
этнологии

МЕЖДУНАРОДНАЯ
АССОЦИАЦИЯ
МОНГОЛОВЕДОВ

РОССИЙСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт восточных
рукописей

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МОНГОЛОВ: КОЛЛЕКЦИИ РУКОПИСЕЙ И АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ

IV

Международная конференция
при поддержке Президента Монголии

18-19 апреля, 2019. Улан-Батор

Сборник докладов

Санкт-Петербург — Улан-Батор
2021

ННА 63.4
ДАА 930.1
М-694

Ответственный редактор: Академик С.Чулуун
Научные редакторы: доктор филол. наук И.В.Кульганек
Ph.D Н.Хишигт
Редакторы, составители: Ph.D Б.Нацагдорж
канд. филол. наук. Н.С.Яхонтова

Культурное наследие монголов: коллекции рукописей и архивных документов. Сборник докладов IV международной научной конференции. 18—19 апреля 2019 г. Улан-Батор. Россия. СПб.—УБ. 2021 г. —276 с.,

Сборник представляет собой собрание докладов IV международной научной конференции “Культурное наследие монголов: коллекции рукописей и архивных документов”, организованной Институтом истории и археологии МАН, Ассоциацией международных монголоведов и Институтом восточных рукописей РАН в г.Улан-Батор, 18—19 апреля 2019 г.

Основой для конференции стали рукописные фонды и архивы, хранящие документы и материалы по истории, культуре, этнографии, политике, языку монгольских народов. В сборнике публикуются доклады, освещающие историю монголоведения, а также доклады, посвященные рукописным материалам о материальной культуре монголов, их письменному наследию, художественному творчеству, экспедициям и разным сторонам жизни традиционного и современного монгольского общества.

ISBN 978-9919-9646-7-2
DOI 10.25882/z7ch-tr43

© Институт истории и этнологии МАН, 2021 г.
© Институт восточных рукописей РАН, 2021 г.
© Международная ассоциация монголоведов, 2021 г.

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ
АКАДЕМИ
Түүх, угсаатны зүйн
хүрээлэн

ОЛОН УЛСЫН
МОНГОЛ СУДЛАЛЫН
ХОЛБОО

ОРОСЫН ШИНЖЛЭХ
УХААНЫ АКАДЕМИ
Дорно дахины гар
бичмэлийн хүрээлэн

МОНГОЛЧУУДЫН СӨЁЛЫН ӨВ: ГАР БИЧМЭЛ БА АРХИВЫН БАРИМТЫН ЦУГЛУУЛГА

IV

Монгол улсын ерөнхийлөгчийн ивээл дор
зохион байгуулсан

Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурал

2019 оны 4 сарын 18-19
Монгол улсын Улаанбаатар хот

Илтгэлүүдийн эмхэтгэл

Санкт-Петербург - Улаанбаатар
2021

ННА 63.4
ДАА 930.1
М-694

Хариуцлагатай редактор: Академич С.Чулуун

Эрдэм шинжилгээний редактор:

Хэл бичгийн ухааны доктор И.В.Кульганек
Түүхийн ухааны доктор (Ph.D) Н.Хишигт

Редактор, эмхэтгэгчид:

Түүхийн ухааны доктор (Ph.D) Б.Нацагдорж
Хэлшинжлэлийн дэд эрдэмтэн Н.С.Яхонтова

Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга

- IV. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл. Монгол улс, Улаанбаатар хот. 2019 оны 4 дүгээр сарын 18-19. Санкт-Петербург-Улаанбаатар., 2019 г. 276 тал.

Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэн, Оросын ШУА-ийн Дорно дахинь гар бичмэлийн хүрээлэн болон Олон Улсын Монгол судлалын холбооноос 2019 оны 4 дүгээр сарын 18-19-нд Монгол улсын Улаанбаатар хотноо “Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга” 4 дэх удаагийн олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлыг зохион байгуулав.

ОХУ, Монгол улсын гар бичмэлийн сан хөмрөг, архивуудад хадгалагдаж байгаа монгол угсаатан ард түмнүүдийн түүх, хэл, соёлын арвин баялаг эх сурвалж нь тус хурлын эх суурь болсон юм. Эмхэтгэлд монгол судлалын түүх, дэлхийн ба Монгол, Оросын шинжлэх ухааны байдал, монголчуудын эдийн соёл, бичгийн өв, уран сайхны бүтээл туурвил, Монголын уламжлалт болон орчин үеийн нийгмийн асуудлыг тусгасан гар бичмэл, баримт, эх хэрэглэгдэхүүнийг судлан шинжилсэн илтгэлүүд багтсан болно.

ISBN 978-9919-9646-7-2
DOI 10.25882/z7ch-tr43

© Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэн, 2021

© ОХУ-ын ШУА-ийн Дорно дахинь гар бичмэлийн хүрээлэн, 2021.

© Олон улсын Монгол судлалын холбоо, 2021.

MONGOLIAN
ACADEMY OF
SCIENCES
Institute of History
and Ethnology

INTERNATIONAL
ASSOCIATION FOR
MONGOL STUDIES

RUSSIAN ACADEMY
OF SCIENCES
Institute of Oriental
Manuscripts

CULTURAL HERITAGE OF THE MONGOLS: MANUSCRIPT AND ARCHIVAL COLLECTIONS

IV

International Conference
Under the Patronage of the President of Mongolia

April 18-19, 2019. Ulaanbaatar, Mongolia

Proceedings

St. Petersburg — Ulaanbaatar
2021

ННА 63.4
ДАА 930.1
М-694

Managing Editor: Academician S.Chuluun
Scientific Editors: Dr.Sc. (Philology) I.V.Kulganek
Ph.D (History) N.Khishigt
Editor, compiler: Ph.D (History) B.Natsagdorj
Cand. Sc. (Philology) N.S.Yakhontova

Cultural heritage of the Mongols: manuscripts and archival collections. Papers of the IV International Conference, April 18-19, 2019. Ulaanbaatar, Mongolia. St.Petersburg —Ulaanbaatar 2019, 276 pages.

This is a collection of papers, presented at the Fourth International Conference organized by the Institute of History and Archeology of the Mongolian Academy of Sciences, the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences and the International Association for Mongol Studies which was held in Ulaanbaatar on April 18-19, 2019.

The basis for the conference was hand-written funds and archives, storing documents and materials on history, culture, ethnography, politics and language of the Mongolian peoples. The collection publishes reports on the history of Mongolian studies, as well as reports on handwritten material on the Mongolian culture, their written heritage, artistic creativity, expeditions and the problems of traditional and Modern Mongolian society.

ISBN 978-9919-9646-7-2
DOI 10.25882/z7ch-tr43

© Institute of History and Ethnology, MAS 2021
© Institute of Oriental Manuscripts, RAS 2021
© International Association for Mongol Studies, 2021

ГАРЧИГ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Өмнөтгөл (С.Чулуун)	9
Г.Ариунтуяа	
Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив дахь Ж.Цэвээний хувийн хэмрөг	11
Д.Баярсайхан	
Монголчуудын тухай XIII-XIV зууны Армян сурвалжийн тойм	23
Ts.P.Vanchikova	
Folklore Heritage of the Buryats in the Funds of the COMX and Problems of its Research and Conservation	35
Ж.Гэрэлбадрах	
Монгол Улсын Газар зохион байгуулалт, Геодези, Зурагзүйн газрын архивт буй нутгийн зургийн цуглуулга	43
Л.С.Дампилова	
Шаманские материалы в фонде Т.К.Алексеевой в ЦВРК ИМБТ СО РАН	57
Ж.Долгорсүрэн	
Эрдэмтэн, зохиолч, найруулагч, орчуулагч Э.Оюун: хэвлэгдээгүй гар бичмэл, намтрын баримтууд	65
Г.А.Дырхеева	
Традиционная письменная культура Бурят: социолингвистический аспект	73
Г.А.Гребеникова	
Монголия в планах Военного и Морского ведомств России в 1903-1913 годах	84
В.Ю.Жуков, И.В.Кульганек	
«История монголов» О.М.Ковалевского: первое прочтение	98
И.М.Захарова, М.В.Мандрик	
К вопросу о деятельности Советника при Монгольском правительстве П.А.Витте	107
С.Мөнхсайхан	
Уламжлалт монгол хэл зүйн бичгүүдийн хэл шинжлэлийн ач холбогдол хийгээд сурвалж бичгийн үнэ цэнэ	121
Б.Нацагдорж	
Тод үсгийн нэгэн захидлаас Ойрад хэмээх нэрийн тухай тодруулах нь	136

Д.А.Носов

- Россыпи документов В.А.Казакевича: отчеты о поездках
по Монголии 1923—1925 гг. 149

К.В.Орлова

- Документальное наследие калмыков: письма калмыцких ханов 160

Р.Ю.Почекаев

- Суд и процесс в монгольских «Хождениях в ад» 167

Г.Сэр-Од

- Монгол Улсын Үндэсний төв архивын сан хөмрөг дэх
Тамга, захирлага, тэмдгийн цутглуулга хөмрөг 176

М.В.Федорова

- Монгольские фотоколлекции конца XIX — начала XX вв.
в собрании Российского этнографического музея, как источник
для изучения традиционной культуры монголов 186

Ц.Цэрэндорж

- XV-XVIII зууны Солонгос сурвалж дахь Монголын түүхэнд
холбогдох мэдээ баримтаас 204

Д.Энхцэцэг

- Монгол – Мингийн харилцаа: захидал бичгийн тухай 219

Ц.Энхчимэг

- “Төмөрийн цаазын бичиг”: Монголын эзэнт гүрний түүхийн
чухал сурвалж болох нь 240

Н.С.Яхонтова

- Аспиранты из Монголии в Академии наук 250

Сведения об авторах 268

Зохиогчдын танилцуулга 272

DOI 10.25882/zw7a-8m38

ӨМНӨТГӨЛ

Монгол улсын ерөнхийлөгчийн ивээл дор эхлэн зохион байгуулагдсан “Монголчуудын соёлын өв: архивын баримт, гар бичмэлийн цуглуулга” - Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлыг анх 2013 оны 4 сард ОХУ-ын Санкт-Петербург хотноо эхлүүлж байсан юм. Тус хурлыг анх 2011 оны 5 сард Монгол Улсын Ерөнхийлөгч ОХУ-ын Санкт-Петербург хотод айлчлах үед Оросын талын монгол судлаачдын гаргасан санал бөгөөд Монгол Улсын талаас ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн хамтран зохион байгуулахаар болсон юм. Хурлын агуулга нь “Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл, архивын баримтын эмхэтгэл” Улаанбаатар болон Санкт-Петербургт нэрийн дор хийгдэж байсан билээ. Гэвч Монголын судлалын хүрээнд нэлээд сонирхол татааж хоёрдугаар хурлаас эхлэн агуулга нь өргөжин тэлсэн бөгөөд зөвхөн Улаанбаатар, Санкт-Петербургийн хэмжээнд авч үзэх боломжгүй болсон юм.

Өөрөөр хэлбэл дэлхийн бусад улс орны эрдэмтэд өөр улс орнуудад буй Монголын түүх, соёлын өв, сурвалж болон архивын баримтын талаар илтгэл хэлэлцүүлэх болсон. Тус хурлыг нийтдээ 3 удаа зохион байгуулаад байгаа бөгөөд хоёр жилд нэг удаа Санкт-Петербург, Улаанбаатар хотод ээлжлэн зохион байгуулж, Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгээс санхүүжүүлдэг болно.

Монголын бүхий л үеийн түүх, соёл, эх сурвалж, архивын баримтын талаар чиглэсэн судалгааг явуулж ирсэн нэр хүндтэй эрдэмтэн судлаачид, байгууллага оролцож байгаа нь тухайн олон улсын хурлын нэр хүндийг өндөрт өргөж чадаж байгаа юм. 2013 онд Санкт-Петербург хот, 2015 онд Монгол улсад, 2017 онд Санкт-Петербург хотод тус тус зохион байгуулагдсан энэхүү хурлыг өнөөдөр дэлхийн Монгол судлаачид ихээхэн сонирхохын зэрэгцээ идэвхтэй оролцдог болоод байгаа нь ихээхэн сайшалтай.

Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн ивээл дор зохион байгуулагддаг энэхүү хурлаар монголын соёлын өв, Орос, Монголын эрдэм судлалын харилцааг өргөтгөх, эрдэмтдийн хамтын ажиллагааг өргөтгөх, идэвхжүүлэхэд ихээхэн чухал бөгөөд ОХУ-ын талаас ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэн, Эрмитаж Улсын музей, Их Петр хааны

Кунсткамер угсаатны музей, Оросын ШУА-ийн Санкт-Петербургийн архив, ШУА-ийн Дорно дахины хүрээлэн, Москвагийн Хүмүүнлэгийн Их Сургууль, Буриадын Монгол, Будда, Төвд судлалын хүрээлэн, Халимагийн Нийгмийн ухааны хүрээлэн, Тувагийн Хүмүүнлэгийн хүрээлэн, Оросын Угсаатны зүйн музей зэрэг олон байгууллага идэвхтэй дэмжиж оролцсонд талархал илэрхийлж байна.

Тус хуралд хэлэлцүүлсэн сонирхолтой материалууд, баримтууд, соёлын өвийн дурсгалуудыг хамтран судлах, хэвлэн нийтлүүлэх, хуулбарлаж авах ажлыг ихээхэн идэвхжүүлж байгаа нь сүүлийн жилүүдэд эрс мэдэгдэж байна.

Энэхүү хурлыг цаашид чадахын хирээр үргэлжлүүлж явахаар манай ерөнхий зохион байгууллагч байгууллагууд идэвхтэй хүчин чармайлт гаргаж байгаа билээ.

Олон Улсын Монгол судлалын холбооны
Ерөнхий нарийн бичгийн дарга,
академич С.Чулун

Г.Ариунтуяа

МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДЭСНИЙ ТӨВ АРХИВ ДАХЬ Ж.ЦЭВЭЭНИЙ ХУВИЙН ХӨМРӨГ

DOI 10.25882/xzbh-3w92

Дэлхийн Монгол судлалын нэг гол цөм нь Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Монголын Үндэсний музей сан хөмрөг билээ. МҮҮТА-ын Ж.Цэвээний хувийн хөмрөг болон Монголын Үндэсний музейд хадгалагдаж буй түүний хөөрөгний тухай тус илтгэлдээ онцлохыг зорьлоо. Энэхүү илтгэлийг бичихдээ түүхийн судалгааны уламжлалт арга болох баримтуудыг задлан шинжилж, нэгтгэн дүгнэх оролдлого хийсэн болно. Ж.Цэвээний намтар, үйл ажиллагаанд холбогдох түүний хувийн хөмрөгийн баримт бичгүүд хэдийгээр цөөн боловч бичиг тус бурд боловсруулалт хийж судалгааны эргэлтэд оруулах нь түүний намтар судлал хийгээд XX зууны монголын түүхийг судлахад зайлшигүй чухал билээ.

Түүхүүр үт: Ж.Цэвээний хувийн хөмрөг, Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Анхдугаар үндсэн хуулийн талаарх санал, Тангарагийн гэрээ, Юань улсын судар, Монголын Үндэсний музей, мөнгөн хөөрөг

G.Ariuntuya

PERSONAL FUND OF TSYBEN JAMTSARANO IN THE NATIONAL CENTRAL ARCHIVES OF MONGOLIA

The Funds of National Central Archives of Mongolia and the Treasury of National Museum of Mongolia are can be said as the main centres of the sources for Mongolian Studies. In this report, I will discuss about the Tsyben Jamtsarano's personal fund in the National Central Archives of Mongolia and his snuff bottle (khöörög) kept in the National Museum of Mongolia. I used here traditional methods of historiography such as analytic interpretation. However, documents related to Tsyben Jamtsarano kept in his personal fund are not too much and it needs proper study of each document in his fund, to reveal his biography and through this the history of Mongolia in the beginning of the 20th century.

Key words: Tsyben Jamtsarano's personal fund, National Central Archives of Mongolia, First Constitution, "Oath agreement", "History of Yuan dynasty", National Museum of Mongolia, silver snuff bottle.

Дэлхийн Монгол судлалын нэг гол цөм нь Монгол Улсын Үндэсний Төв Архивын сан хөмрөг билээ. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив нь Түүхийн баримтын төв, Кино, гэрэл зураг, дуу авиааны баримтын төв, Зураг төслийн баримтын төв, Монгол Ардын Намын баримтын төв гэсэн үндсэн дөрвөн сан хөмрөгөөс бүрддэг. Тус архивын нэгэн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг нь хувь хүний хөмрөг байdag бөгөөд үүнийг Монгол Улсын Архивын тухай хуулийн 6.5.5-р зүйлд: Үндэсний төв архивын сан хөмрөг, түүний бүрэлдэхүүнд хувь хүний баримт байна хэмээн хуульчилсан байdag бол Төрийн архивын үндсэн зааварт: Хувь хүний намтар, уйл ажиллагаа, уран бүтээлтэй холбогдох баримтуудыг архивт хүлээн авч хөмрөг үүсгэснийг хувийн хөмрөг гэнэ гэжээ. Мөн аливаа түүхт хүний намтрыг эрдэм шинжилгээний үүднээс гүйцэд гаргахад, уул хүний хувийн фонд, анкет, бүртгэл, өдрийн тэмдэглэл, захидал, өргөөл, бичсэн зохиол бүтээл, ажиллаж байсан газрын анкет, гар бичмэлийн сан, гэрэл зураг, тухайн үеийн сонин сэтгүүлийн мэдээ тэмдэглэл, нам улсын их, бага хурлын тогтоол шийдвэрийн заалт, ойр дотны хүмүүсийн дуртгал яриа¹ зэрэг нь Түүхийн шинжлэх ухааны хавсарга ухаан болох намтар судлалын үндсэн сурвалж хэрэглэгдэхүүнд зүй ёсоор тооцогддог билээ.

Эдүгээ Үндэсний Төв Архивын Түүхийн баримтын архивын сан хөмрөгт Монгол Улсын нийгэм, улс төр, соёл, шинжлэх ухааны зүтгэлтэн Д.Сүхбаатар, Х.Чойбалсан, С.Магсаржав, Б.Цэрэндорж, А.Амар, Ж.Самбуу, О.Жамъян, Ж.Цэвээн, Д.Нацагдорж, С.Буяннэмэх, Б.Ринчен, Х.Пэрлээ, Д.Лувсаншарав, Д.Пүрэвдорж нарын 21 хүний бие даасан хөмрөг, Монгол Ардын Намын баримтын төвийн сан хөмрөгт 12 хүний бие даасан хөмрөг тус тус хадгалагдаж байна.

Эдгээрээс Монголын улс төрд нөр их хувь нэмрээ оруулсан, соёл гэгээрлийн ажилд өөрийн оюун бодлоо чилээж байсан Өвөр Байгалын Агын буриад, эрдэмтэн Ж.Цэвээний хувийн хөмрөгийг энэхүү илтгэлдээ онцлохыг зорьлоо. 1971 онд Г.Пүрвээ тэргүүтэй архивчид БНМАУ-ын Түүхийн Төв Архивын хадгаламжийн баримт материалыг цэгцлэх явцад Ж.Цэвээний хөтөлж байсан тэмдэглэл, зарим зохиолын ноорог, орчуулга зэрэг баримт материалыг цуглуулж, он цагаар дараалан нэг төвьеогт бүртгэж, хувийн хөмрөгийг анх бүрдүүлжээ. Одоогоор энэхүү хувийн хөмрөг нь МУУТА-ын Түүхийн баримтын төвийн 31 дүгээр хөмрөгт 28 хадгаламжийн нэгжээс бүрдэн хадгалагдаж байна.

¹ Ц.Цэрэн. Намтар судлал түүхийн ухаанд холбогдох нь. Түүхийн судлал. Том.XIV, Fasc. 1-16. УБ. 1979: 168.

Эл хувийн хөмрөгийн баримт бичгүүдийг нэг бүрчлэн энд дурдах боломжгүй агаад баримтуудыг агуулгаар нь дараах байдлаар багцлан үзье. Үүнд:

1. Ж.Цэвээнд холбогдох захидал, тэмдэглэлүүд
2. Ж.Цэвээний бичсэн өгүүллүүд
3. Ж.Цэвээний орчуулсан зохиол, бүтээлүүд

Дээрх багцалсан баримтуудыг мөн дотор нь сорчлон дор өгүүлэх болно.

1. Ж.Цэвээнд холбогдох захидал, тэмдэглэлүүд: Ж.Цэвээний үйл амьдралтай холбогдох² хадгаламжийн нэгжид 1909-1925 оны хооронд холбогдох 23 үнэмлэх бичиг, 1929 оны түүний Судар бичгийн хүрээлэнгийн эрдэмтэн гишүүнээс түдгэлзүүлж энгийн гишүүн болохыг хүссэн өргөдөл, энэ тухай хэлэлцсэн Засгийн газрын хурлын тогтоол зэрэг 3 ширхэг баримт бичиг тус тус хадгалагдаж байна.

Түүний хувийн өргөдлийг онцолбол:

Арван есдүгээр он Х сарын 3. Эрдэмтэн гишүүн Цэвээн Жамсарановаас харьяат Судар бичгийн хүрээлэнгийн газраа

Би болбоос хүрээлэнг анх байгуулахаас эхлэн долоо найман жилийн хүрээлэнгийн аливаа шинжлэх боловсруулах хэргийг удирдах үүрэгтэй эрдэмтэн гишүүн хэмээн оролцсоор бөлгөө. Эдүгээ хүрээлэнгийн аливаа хэрэг ажил нь жил ирэх тутам нэмэгдсээр буй тул, удирдах үүрэг явдал нь улам хунд болжээ. Үүнд миний бие хүч доройтож, аливаа хэргээр оролдон удирдахад бэрхтэй болсон тул, эрдэмтэн гишүүнээс чөлөөлсөн энгийн гишүүний хувиар хэдэн жил хураасан цуглуулсан зүйлийг тухайлан аглаг сууж боловсруулан гаргах ба орчуулах зохиох зэргээр Монгол улсдаа эрдэм соёлыг хөгжөөх, ялангуяа шинжлэх ухааныг дэлгэрүүлэх явдалд тус нэмэр болсугай хэмээн хүсэх тул гүйх нь ёсоор болгох ажааму. Цэвээн³ гэжээ.

Тус саналыг Засгийн газрын хуралдаанаар хүлээн авч ажиллуулсан нь зүйтний ойворгон бодлого үйл ажиллагаа түүний ажил, үйл хэрэгт чөдөр тушаа болж байсныг үүгүйсгэхгүй ч энэ үеэс хойших түүний хувьд олон жил тасалдсан эрдэм судлалынхаяа ажилд эргэж орох таатай

² МУУТА. А-31, Д-1, ХН-22

³ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-22, Х.3-3а

боломж болсон мээт харагддаг⁴ гэх академич С.Чулууны дүгнэлтэд тал өгч болмоор байгаа юм.

Учир нь Ж.Цэвээнд холбогдох захидал бичгүүд⁵ нь 1927-1936 онд хамаарал бүхий 65 хуудас бас нэгэн хадгаламжийн нэгж хадгалагдаж байна. Үүнд Ж.Цэвээнээс бусдад илгээсэн 12 захидал, Ж.Цэвээнд бусдаас ирсэн 3 захидал бичиг хадгалагдаж байгаагийн дотор монгол хэлээр 5 захидал, орос хэлээр 9 захидал, англи хэлээр 1 захидал байна. Түүний захидлууд ихэвчлэн ажил төрлийн шугамаар ялангуяа Монголын шинжлэх ухааны ажлыг өргөжүүлэн хөгжүүлэх чин хүсэлтэй байгаа хийгээд түүнийг хnr далайцтай, өргөн цар хүрээтэй ажиллаж байсныг нь илтгэж байна. Мөн энд хамааруулж болох тус хөмрөгийн 26, 27-р хадгаламжийн нэгжүүд нь Ж.Цэвээний гэргий Бадамжавын Франц хэлнээс орчуулсан Хүүхдийн үлгэрүүд 4 хуудас, Амьд бодис юунаас үүсэв? гэх 7 хуудас бүхий хэзээ орчуулсан он нь тодорхойгүй баримт бичгүүд хадгалагдаж байна.

2. Ж.Цэвээний бичсэн өгүүлүүд: Ж.Цэвээний нам, улс төр, дэлхийн байдал болоод шинжлэх ухааны тухай өгүүлүүд өнөөдөр ч шинжлэх ухаанд үнэ цэнээ алдаагүй ач холбогдол өндөр байдаг билээ. Түүний хувийн хөмрөгт 1909 оны 82 хуудас бүхий Дэлхийн байдлын тухай II дэвтэр⁶, 1910 оны 94 хуудас бүхий Дэлхийн байдлын тухай III дэвтэр⁷, 1910 оны 77 хуудас бүхий Ази тив IV дэвтэр⁸, 1910 оны 49 хуудас бүхий Европ тив V дэвтэр⁹, 1910 оны 78 хуудас бүхий Америк тив VI дэвтэр¹⁰, 1910 оны 20 хуудас бүхий Австрали тив VII дэвтэр¹¹, 1924 оны 9 хуудас бүхий Залуучуудын эвлэлийн II их хурал дээр Ж.Цэвээний хэлсэн үг¹², 1927 оны 31 хуудас бүхий Коминтерний III их хурал дээр В.И.Лениний хэлсэн үгийн орчуулгын Цэвээний хянан засварласан¹³ эх, 1931 оны 51 хуудас бүхий Монголын

⁴ Чулуун С. Жамсраны Цэвээн ба Монголын Судар бичгийн хүрээлэн. Олон улсын Монгол судлалын холбооны Монголика сэтгүүл.

⁵ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-21

⁶ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-1

⁷ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-2

⁸ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-3

⁹ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-4

¹⁰ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-5

¹¹ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-6

¹² МУУТА. А-31, Д-1, ХН-11

¹³ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-12

тухийн тухай тэмдэглэл¹⁴, бичсэн он нь тодорхойгүй 18 хуудас бүхий Хортой ба хоргуй шавж хорхойн тухай бичсэн¹⁵ өгүүлэл, *Хасагуудын тухай¹⁶* өгүүлэл, 1930 онд бичсэн 4 хуудас бүхий Монгол Улсын эрдэм шинжилгээний ач холбогдлын тухай¹⁷ өгүүлэл тэмдэглэлүүд тус тус хадгалагдаж байна.

Эдгээрээс онцлоход Ж.Цэвээний бичсэн 6 хуудас бүхий *Анхдугаар үндсэн хуулийн талаарх¹⁸* санал байна. Цулгуй цаасан дээр балын харандаагаар бичсэн энэхүү саналыг Монгол Улсын Ардын засгийн газар, Богд хааны тухай, Ард түмний эрх үргийн тухай, Монголын эрх баригчдын тухай, Гадаадын эрх чөлөө хүлээхийн учир гэх дэд сэдвүүдэд ангилан бичсэн ба харин хэзээ бичсэн он цагтүй ажээ. Гэхдээ он цагийг төвөггүй тогтоож болно хэмээн санана. Учир нь Монгол улс болбоос ардын эрхтэй хэмжээт цаазат засгийг явуулмуй. Монгол улсын харьяат ард түмнийг сонгож олсон төлөөлөгчид цуглаж бүх улсын хуралдаан байгуулан бүх олонд дээд эрхийг баримуй¹⁹ гэсэн нь 1921 оны VII сарын 23-нд Ардын засгийн газар нь төрийн хэрэгт хааны эрх мэдлийг хязгаарлаж, засгийн эрхийг АЗГ-т төвлөрүүлснийг зарлаж, олон газар хошуудын төлөөлөгчдийн хурлыг Нийслэл Хүрээнд хуралдуулах болсныг мэдэгдсэн байдаг тул, эл үеэс өмнө бичсэн болов уу, хэмээн таамаглаж байна.

Мөн Богд хааны эрх мэдлийн тухай *Жибзундамба хутагтын 8-р дүрийг Монгол улсын хэмжээт эрхт* Богд өргөмжлөхүй. Богд хааны эрх хэмжээг олноо өргөгдсөний 11-р он X сарын шинийн 2-ны өдөр Ардын Засгийн газар Богд хаан хоёрын хооронд холбогдлыг тодорхойлон журмын ёсоор журамлан өгвөөс зохимуй. Энэхүү дүрмийг үндсэн хуульд хавсаргав²⁰ гэжээ. Үнэхээр ч олноо өргөгдсөний 11-р он X сарын шинийн 2-ны өдөр буюу Европын 1921 оны XI сарын 1-ний өдөр Засгийн газрын 21-р хурлаар Ардын Засгийн газраас хэмжээт засагтай ард улсуудын үндсэн хуулийн гол утгыг харгалzan²¹ Ардын засгийн газар ба хэмжээт цаазат Богд хааны хоорондын харилцааг зохицуулсан дүрэм буюу Тангаргийн гэрээг баталсан байдаг. Тангаргийн гэрээ нь Д.Бодоогийн

¹⁴ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-18

¹⁵ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-24

¹⁶ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-23

¹⁷ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-25

¹⁸ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-10

¹⁹ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-10, Х.15

²⁰ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-10, Х.15-16

²¹ МУУТА. А-1, Д-1, ХН-13, Х.1-4

үзэл баримтлал байсныг үгүйсгэхгүй ч түүний эхийг боловсруулахад Ж.Цэвээн оролцсон нь тодорхой болж байна.

Монгол Улсын ерөнхий түүх бичлэгт Үндсэн хууль боловсруулах комиссыг анх Ардын застийн газраас 1922 оны 5 сарын 19-нд байгуулж түүний бүрэлдэхүүнд Шүүх яамны сайд Н.Магсар хурц, Ж.Цэвээн, Бат-Очир нарыг багтаан Англи мэт улсын хуулиас товчлон авч эдүгээгийн явуулан буй засгийн байдалд нийцүүлэн зохиох... удирдамж өгсөн ч уул комиссыг татан буулгасан тухай бичдэг. Гэтэл энэ комисс байгуулагдааас ч өмнө Ж.Цэвээн дээрх Үндсэн хуулийн талаарх саналыг Застийн газарт өгч, тэр ч байтугай Ардын Засгийн газар ба хэмжээт цаазат Богд хааны хоорондын харилцааг зохицуулсан дүрмийн эхийг боловсруулж хэдний өдөр баталбал зохистойг хүртэл дурдсан нь нэн олзуурхууштай. Тодруулж хэлбэл Ардын Застийн газар байгуулагдаад төд удаагүй үедээ л засаглалын цаашдын хэлбэр, үндсэн хуулийн талаар хэлэлцэж эхэлснийг илтгэж байгаа юм.

3. Ж.Цэвээний орчуулсан зохиол, бүтээлүүд: Ж.Цэвээний хувийн хөмрөгт хадгалагдаж байгаа түүний орчуулсан зохиол бүтээлүүдийг дурдвал Л.Н.Толстойн “Тэнэг Иван”²², Европ тивийн тухай хичээлийн тэмдэглэлийн дэвтэр²³, Дорно дахинд үүр цайж байна²⁴, Армян, гуржийн тухай зохиол²⁵, Плано Карпинигийн замын тэмдэглэл²⁶, Франц, Европын түүх хэмээх зохиол²⁷, Ж.Боккачиогийн Декамерон²⁸, Эртний түүх²⁹, Европ тивийн зарим улсуудын тухай³⁰ зохиолууд тус тус байна.

Харин Марксын “Капитал” зохиолын Ж.Цэвээний орчуулга. Нэг бүс бичиг³¹ хэмээн тус хөмрөгийн дансанд тэмдэглэгдсэн боловч хадгаламжийн нэгжтэйгээ үл таарах ажээ. Авч үзвэл 1926 онд хамаарал бүхий Ж.Цэвээнд Б.Домбровский, В.И.Лисовский зэрэг хүмүүсээс геологи, химиин судалгаа, бусад эрдэм шинжилгээний асуудлаар орос хэлээр, машиндсан 16 хуудас 3 захидал бичиг байна. Ж.Цэвээний

²² МУУТА. А-31, Д-1, ХН-7

²³ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-8

²⁴ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-9

²⁵ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-13

²⁶ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-14

²⁷ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-16

²⁸ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-18

²⁹ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-19

³⁰ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-20

³¹ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-25

орчуулсан К.Марксын “Капитал” хэмээх зохиол нь Ж.Цэвээний хувийн хөмрөгийн 28 ширхэг хадгаламжийн нэгжид байхгүй болно.

Мөн энд хамруулж болох өөр нэг хадгаламжийн нэгж бол *Юань улсын бичиг*³² гэх зохиолын 107 дугаар дэвтэр энэ хөмрөгт хадгалагдаж байна. Ахуудаа 1369 онд Хятадын Мин улсыг үндэслэгч Чжу Юаньчжангийн зарлигаар найруулан зохиож эхэлсэн бөгөөд Юань Улсын судрын хэдэн янзын эх байдгийг доктор Ц.Цэрэндорж³³ хэдийн дурджээ.

Чухам яагаад Ж.Цэвээний хувийн хөмрөгт хадгалагдах болсон нь үл мэдэгдэх энэхүү эх нь муутуу цаасан дээр бийрээр бичсэн 19 хуудас байна. Үүнийг бүрэн эсэхийг мэдэхийн тулд доктор Д.Идэрийн эртний хятад хэлнээс орчуулсан Юань улсын судар³⁴ болон МУ-ын Үндэсний номын санд хадгалагдаж байгаа 1910-1920-иод онд Монголын нэрт эрдэмтэн Ч.Дэмчигдоржийн орчуулсан 2016 онд³⁵ хэвлэсэн фото эхтэй тус тус тулган үзэв.

Тулгах явцад архивын хадгаламжийн нэгжийг үдэхдээ тэргүүн нүүрийг хамгийн сүүлийн нүүрэнд үдсэн болов уу? гэлтэй. Тус судрын тэргүүн нүүр байж болох 1, 19-р хуудасны дугаартай 2 нүүр энэ эхэд байна. 19 дугаартай хуудас нь Ч.Дэмчигдоржийн орчуулсан эхийн толгой хэсэг таарч байгаа юм.

Ч.Дэмчигдоржийн орчуулсан эхэд: *Юань улсын судар нэг зуун долдугаар дэвтэр, Мин улсын бичгийн утгач бичгийн дэд сайд, бөгөөд дэс дундад тайзу өргөмжлөх зарлигийг дагасан, улсын судрыг хавсран зохиогч Сүн Лян нар засав. Илтгэл хоёрдугаар угсааны үе. ХаванЖүн*³⁶ (үүний дараа залгаа бичсэн өгүүлэл нь архивт буй эхэд үгүй тул энд бичилгүй орхив) хэмээгээд хаадын угсаа залгамжлалын хүснэгтийг эхлүүлжээ. Архивын хөмрөгт хадгалагдаж байгаа эхэд: *Добу мэргэн, Алунгоо, Боханга, Бухату салжи, өндөр өвөг Бодунчар нэг хөвгүүнтэй. Барим шихирт Хабиц, Мэнэн Тудун, Чандархан*³⁷ хэмээн хаадын угсаа залгамжлалын хүснэгтийг эхлүүлээд *Юань улсын судар нэг зуун долдугаар дэвтэр, Мин улсын бичгийн утгач бичгийн дэд сайд, бөгөөд дэс дундад тайзу өргөмжлөх зарлигийг дагасан, улсын судрыг хавсран зохиогч Сүн Лян нар засав. Илтгэл хоёрдугаар угсааны үе. ХаванЖүн*³⁸ гэжээ.

³² МҮҮТА. А-31, Д-1, ХН-15

³³ <https://mongoltoli.mn/history/h/129>

³⁴ Д.Идэр. *Юань улсын судар 106-113 дугаар боть*. УБ. 2017: 19-36.

³⁵ Г.Аким, М.Баярсайхан. *Юань улсын судар*. УБ. 2016: 432-452.

³⁶ Г.Аким, М.Баярсайхан. *Юань улсын судар*. УБ. 2016: 432.

³⁷ МҮҮТА. А-31, Д-1, ХН-15, Х.19

³⁸ МҮҮТА. А-31, Д-1, ХН-15, Х.19

Мөн Ч.Дэмчигдоржийн орчуулсан нь зарим үгийг зассан, цохолж тэмдэглэсэн байхад архив дахь эх цэвэр нямбайгаар мөр алдалгүй дараалан бичсэн байх нь Ч.Дэмчигдоржийн орчуулгыг хуулсан гэмээр боловч хаадын үе залгамжлалыг бичихдээ дунд нь зарим нэг тодруулга болох өгүүллүүдийг орхигдуулжээ. Мөн архивт буй эхэд хаадын үе залгамжлалын хамгийн сүүлийн суурин болох Вэй Ван Амуга-ийн суурингаас цааш хуудас мөн дутуу байна.

Ийнхүү Ж.Цэвээний намтар, үйл ажиллагаанд холбогдох түүний хувийн хөмрөгийн баримт бичгүүд хэдийгээр цөөн боловч бичиг тус бүрд боловсруулалт хийж судалгааны эргэлтэд оруулах, эмхтгэн хэвлүүлэх нь Ж.Цэвээний намтар судлал, түүх судлал, утга зохиол судлалд судалгааны ач холбогдолтойг дурдах нь илүүц биз ээ.

Дашрамд сонирхуулахад Ж.Цэвээний намтар түүхэнд холбогдох нэгэн мөнгөн хөөрөг, хавтганы хамт Монголын Үндэсний музейн сан хөмрөгт хадгалагдаж байна. Тус хөөрөг нь анх 1964 онд музейн сан хөмрөгт үзмэр цуглуулгаар бүртгэгджээ. Гэвч энэхүү хөөрөг нь хэнээс, хэрхэн музейн сан хөмрөгт ирсэн нь тодорхой түүхгүй юм. Музейн журмаар бол эл үзмэрийг анх цуглуулсан, олж авчирсан, хүлээлгэн өгсөн хүний өргөдөл болон түүнийг музейн үзмэр болгон бүртгэж авсан хурлын тогтоол шийдвэр зэрэг олон баримт үйлдсэн байх ёстой ч 1963 оноос хойших үзмэр цуглуулгын бүхий л баримтыг үзээд олдоогүй болно.

Энэхүү мөнгөн хөөрөгний өндөр 11,3 см, өргөн 7,5 см, зузаан нь 2,5 см, 215 граммын жинтэй хавтгай дугуй хэлбэртэй, ар өвөр хэсэгт алт шармалаар бүс дүрсэлсэн. Тус хөөрөгний толгойд эмэгтэй хүний хөрөг гэрэл зургийг алт шармалаар ихэд чамин маягаар тогтоон бөгжилжээ. XIX зуунд Англи, Франц, Орос зэрэг Европын орнуудад өөрийн хөрөг зургаа ямар нэг эд зүйлсэд (зүүлт, цаг, бөгж г.м) татуулан өөрийн хайртай болон ойр дотны хүндээ дурсгадаг заншил дэлгэрсэн байдаг. Мөн хөөргөн дээр дүрсэлсэн бүсний дүрслэл ч үүнтэй ижил утгыг илэрхийлнэ. Өrnө дахины ард түмэн эр хүнд бүс бэлэглэх нь хайртай, дотны хүнээ өөртөө ойрхон байлагах, чагтлах утга илэрхийлдэг. Энэ утгаараа тухайн хөөрөгний толгойд буй гэрэл зураг дээрх эмэгтэйн ойр дотны хүн нь Ж.Цэвээн мөн байх талтай.

Хөөрөгний өвөр талын бүсний хүрээн дээр “Жамсарану отъ Тропиной” гэсэн бичигтэй ба Ж.Цэвээнд Тропинагаас өгсөн нь тодорхой ойлгогдох бөгөөд гэрэл зураг дээрх эмэгтэйн нэр мөн болов уу? хэмээн таамаглаж байна. Хөөргөнд дүрслэгдсэн бүсний гол хэсэгт

алт шармалаар “Ж” үсгийг нарийн чамин маягаар хээлж тогтоосон нь Цэвээний овгийн үсэг гэж үзэж болмоор байна.

Хөөрөгний ар талын бүсний хүрээн дээр “Жамсаранов” гэж уйгаржин монгол бичгээр үсэг салган сийлсэн агаад бүсний гол хэсэгт алт шармалаар цогт чандмань атгасан лууг дүрсэлсэн нь ихэд сонирхол татна. Учир нь Ж.Цэвээний намтар судлалд түүний төрсөн он эргэлзээтэй бичигдсээр иржээ. Ихэнх эрдэмтэд түүнийг Буриад болон Монголын түүхийн архивын баримт бичгүүдэд тулгуурлан 1881 онд төрсөн гэж үздэг ч 1904 оны өдрийн тэмдэглэлдээ тэрээр өөрийгөө 1880 онд төрсөн³⁹ гэж бичсэн ба мөн өөрийн намтартаа ч 1880 он гэж бичжээ. Хэрэв тэрээр 1880 онд төрсөн гэж үзвэл луу⁴⁰ жилтэй болж таарч байгаа юм. Магадгүй энэ хөөрөгт дүрсэлсэн луу түүний төрсөн он цагийг тодорхой болгох нэгээхэн баримт болохыг ч үгүйсгэхгүй юм.

Энэхүү хөөрөгийг Эрхүү хотод И.Веисенгсяльцъ-ийнхний дарханы газар хийлгэсэн болох нь хөөрөгний ёроолын “И. Веисенгсяльцъ и сынь Иркутскъ” гэсэн дардсаар илэрч байна. Харин хэзээ урласан гэдгийг тодорхойлоход нэн бэрх юм. Хэлбэр хийцийн хувьд Манжийн үеийн хятад мөнгөн хөөрөгний хэлбэртэй төстэй ч ур хийцийн хувьд Эрхүү хотод хийсэн болоод тэр үү, Европ маягийн ялгаа харагдаж байна. Таамаглахад XIX зууны сүүл үеэс XX зууны эхэн үед хамаарах болов уу.

Хөөрөгний хавтагыг арьсаар хийсэн ба цагаан, ногоон, цэнхэр, улбар бүрмэл утсаар уусгасан хээн чимэглэлтэй, бөөр мөр ёроол хэсгийг даруулж оёжээ. Уул хавтаганы урт 20 см, өргөн нь 17 см, чанарын хувьд элэгдэж хуучирсан янзтай, ур хийц талаас нь хараад чамин хийжээ. Хөөрөгний хавтган дотор Цэвээн Жамсарановын хөөрөгний сав юм гэж хуучин монгол бичгээр болон крилл бичгээр бичсэн нэг хуудас, Цэвээн Жамсарановын мөнгөн хөөрөг нэг (хүүхний зурагтай толгойтой мэм) хавтага түүнтэй хамт данслагдсан болно хэмээн хуучин монгол бичгээр бичсэн бас нэгэн хуудас хадгалагдаж байна. Хавтага доторх энэ цаасыг хэн хэзээ бичиж хийсэн нь ч тодорхойгүй ч цуглуулгаар хүлээн авч сан хөмрөгт хадгалахдаа л ийнхүү бичиж хийсэн нь илэрхий. Энэ хөөрөгний тухай yesaul.livejournal.com цахим хуудсанд энгийн биш гоёмсог хийцтэй энэ хөөрөг 1917 он хүртэлх үеийнх бололтой гээд Тропина гэгч махлаг биетэй, мяраалаг царайтай орос эмэгтэй нь магадгүй Монголд биш хөрий зэргэлдээ Эрхүү, Өвөр Байгалд амьдардаг

³⁹ Ц.П.Ванчикова. Цыбен Жамсарано Путевые дневники 1903—1907 гг. Улан-Удэ, 2011: 252.

⁴⁰ 15-р жарны 14 он буюу гурван хөх мэнгэтэй цагаан луу жил

байсан байж болох талтай⁴¹ хэмээн сэтгэгдлээ бичжээ. Одоогоор бидэнд олдож буй материалд Тропина гэгч эмэгтэй Ж.Цэвээнтэй ямар холбоотой талаарх мэдээ хомс байна. Гэхдээ түүхэнд бага гэлтгүй үйл явдал нөлөө тусгал үзүүлдгийн адил энэ хөөрөгний түүх ч Ж.Цэвээний намтар судлалд судалгааны ач холбогдолтой хэмээн итгэж бидний цааш цаашдын судалгаа энэ асуудалд төвлөрнө.

Ж.Цэвээний хөөрөг

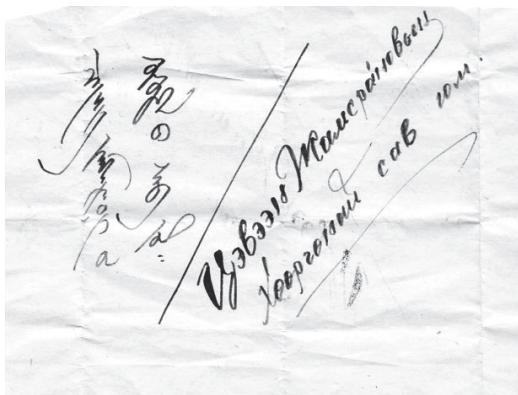

Хөөрөгний толгойд эмэгтэй хүний хөөрөг, гэрэл зургийг алт шармалаар тогтоон бөгжилжээ

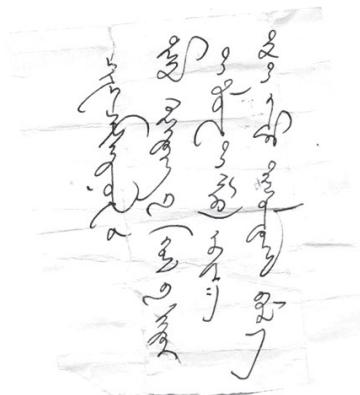
⁴¹ <http://yesaul.livejournal.com/55746.html>

Ц.Цэвээний хөөрөгний хавтага

Хөөрөгний хавтган дотор: Цэвээн
Жамсарановын хөөрөгний сав юм.

Цэвээн Жамсарановын мөнгөн хөөрөг нэг (хүүхний зурагтай толгойтой мэт) хавтага түүнтэй хамт данслагдсан болно.

Ном зүй

МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-22
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-21
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-1
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-2
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-3
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-4
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-5
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-6
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-11
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-12
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-18
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-24
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-23
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-25
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-10
МУҮТА. А-1, Д-1, ХН-13, Х.1-4
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-7
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-8
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-9
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-13
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-14
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-16
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-18
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-19
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-20
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-25
МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-15

Ц.Цэрэн. *Намтар судлал түүхийн ухаанд холбогдох нь*. Түүхийн судлал Том. XIV, Fasc. 1-16. УБ. 1979: 157-169.

С.Чулуун. *Жамсраны Цэвээн ба Монголын Судар бичгийн хүрээлэн*. Олон улсын Монгол судлалын холбооны “Монголика” сэтгүүл.

Д.Идэр. *Юань улсын судар 106-113 дугаар боть*. УБ. 2017: 19-36.

Г.Аким, М.Баярсайхан. *Юань улсын судар*. УБ. 2016: 432-452.

Ц.П. Ванчикова. *Цыбен Жамицарано Путевые дневники 1903—1907 гг.* Улан-Удэ, 2011: 252.

<https://mongoltoli.mn/history/h/129>

<http://yesaul.livejournal.com/55746.html>

Д.Баярсайхан

МОНГОЛЧУУДЫН ТУХАЙ ХIII-XIV ЗУУНЫ АРМЯН СУРВАЛЖИЙН ТОЙМ

DOI 10.25882/85cf-nb08

XIII-XIV зуун нь Армяны түүх бичлэгийн хамгийн баялаг оргил үе гэж үздэг. Энэ үед Савел Анеци, Мхитар Анеци, Матеос Урхаеци, Мхитар Айриванеци, Вардан Аревелци, Киракос Гандзакеци, Григор Акнерци, Вахрам Рабуни, Смбат Спарапет, Хетум Патмич, Степанос Орбелиан зэрэг арав гаруй түүхч бүтээлээ түүвиж үлдээжээ. Гэвч тэдний зохиолууд нь Их Армян юм уу эсхүл Киликийн Армян хаана зохиогдсоноосоо шалтгаалан монголчуудыг үзэх нь өөр өөр бөгөөд зохиогчийнх нь хувийн үзэлт болон хөндлөнгийн байр сууриниас бичигдсэн зэрэг янз бүр байх ажээ.

Түлхүүр үгс: монголчууд, Армян сурвалж, түүх бичлэг

D.Bayarsaikhan

SUMMARY OF THE ARMENIAN SOURCES OF THE 13-14TH CENTURIES ON MONGOLS

The thirteenth-fourteenth centuries formed one of the richest periods in Armenian historiography. It gave more than ten historians and chronologists, like Samuel Anets'i, Mkhitar Anets'i, Matheos Urhayets'i, Mkhitar Ayrivanets'i, Vardan Arevelts'i, Kirakos Gandzakets'i, Grigor Aknerts'i, Vahram Rabuni, Smbat Sparapet, Het'um Patmich', Step'annos Orbelian, and etc. However, Armenian sources for the Mongols differ in their attitudes towards the Mongols, expressing both neutral and personal views and depending on where they have been written, in Greater Armenia or in Cilician Armenia.

Keywords: Mongols, Armenian sources, Historiography

Армяны түүх бичлэг арвин уламжлалтай. Армянчуудын бичсэн түүхэн сурвалжийн оргил үе V зуун, улмаар XIII-XIV зуунд тохиосон гэж үзэж болно. V зуунд армянчууд бичиг үсэгтэй болсноороо түүхээ бичих их үйлсийг эхлүүлсэн байдал бол XIII зуунд армян түүх бичлэг “эрийн цээнд” хүрсэн байдал. Хачирхалтай нь энэ үе “монголын үе”-тэй давхацдаг хийгээд энд түүхчдийн бүтээлээс гадна он бичгийн дараалал, *агиографи* буюу шашны зүтгэлтнүүдийн намтар, *колофон* буюу төгсгөлийн үгс, чулуун дээрх бичээс хийгээд яруу найргийн бүтээлүүд олноор гарч ирсэн байна. Үүнийг тайлсан тайлбар байдаггүй ч монголчуудын нөлөө буюу шашны уян хатан бодлого гэж үзэж болно, учир нь монголчууд тухайн ард түмний бичиж байсан түүх, соёлын өвийг устгах зорилго тавиагүй бөгөөд тухайн нутгийн боловсролын төв болох христийн сүм хийд хийгээд лам нарын үйл ажиллагаанд шууд оролцож байгаагүй явдал юм.

Ганзакийн Киракос (Kirakos Ganjaketsi, 1200-1271), Зүүн нутгийн Вардан (Vardan Areveltsi, c. 1200-1271), Акнер сүмийн Григор (Grigor Aknerts'i, 1250-1335), Орбел овгийн Степпанос (Step'annos Orbelian, 1250/60-1304) зэрэг түүхчид өөрсдийн бүтээлдээ Армян ард түмний олон зуун жилийн түүх дотор монголчуудын үеийг оролцуулан бичсэн байхад Корикосын Хетум буюу Хетум түүхчийн (Het'um of Kořikos, c. 1240-с. 1310) *Tatapchuудын түүх хэмээх зохиолыг* Ромын пап ламын ивээлд нийцэх зорилгоор бичсэн хэмээн үзэж болно.

Эл товч өгүүлэлд XIII-XIV зууны армян сурвалжийн онцлогийг төрөл тус бүрд нь авч үзэх ба монголчуудын тухай мэдээн дээр төвлөрөх болно.

Монголчуудын тухай армян сурвалжийг танилцуулахын өмнө армянчууд хаагуур нутаглаж байсан газрын зургийг авч үзэх хэрэгтэй. Их Армян (Greater Armenia), Бага Армян (Lesser Armenia), Киликийн Армян (Cilicia) гэсэн 3 хэсэг нутаг түүхэн газарзүйд өөр өөрийн байршилтай байсан¹. Монголчууд XIII зуунд энэ хязгаарт ирэх үед Кавказын нурууг дэрлэн орших Их Армян, Газар дундын тэнгисийн эрэг орчим байрших Киликийн Армян гэсэн 2 тусдаа армянчуудтай шууд холбогдсон юм. Киликийн Армяныг Бага Армян хэмээн нэрлэх нь буруу, учир нь газарзүйн байршлын хувьд 2 өөр байршилд 2 өөр цаг хугацаанд оршиж байсан нутгууд болохыг зургаас харж болно.

¹ Strabo, XI, XIV, 1969: 317-341; Hewsen, 1997: 1-17.

Армянчуудын түүхтэй холбоотой хэдэн зүйлийг тодруулбаас, Ассирийн эзэнт гүрний үед тэд Урарту хэмээх нэртэй уялдан гардаг ба энэ нь Аарат уулын нэршилтэй холбоотой. Библид гардаг Нойийн газарддаг уул нь Аарат юм². НТ 301 онд армянчууд зороаstryн шүтлэгээсээ салж христ итгэлт улс болсон. 405 онд армян цагаан толгойг ламтан Месроп Маштоц грек цагаан толгойн зарчим дээр тулгуурлан зохиож армянчууд бичиг үсэгтэй ард түмэн болсон. Урт удаан түүхийн явцад армянчууд өрсөлдөгч эзэнт гүрнүүдийн уулзвар нутагт байрлаж байсны хувьд Ассири, Миди, Ахемен, Парфи, Византи, Сассан, Араб,

² Аарат уул нь Аракс гол (өнөөгийн Армян), Ван нуур (өнөөгийн Турк) хийгээд Урмиа нуурын (өнөөгийн Иран) хөндийг дамнан өндөрлөх нуруу (5200 м.өндөр) бөгөөд армянчуудын хувьд Масис гэж нэрлэгдэх ариун дагшин газар бөгөөд үндэсний бэлэг тэмдэг нь юм.

Селжүкийн эрхшээлд орж байсан байна. Үүний дараа армянчуудын түүхнээ монголчуудын үе эхэлдэг болно.

Армян түүх бичлэгийн оргил болсон 2 үе байдаг. Нэг нь өөрийн бичиг үсэгтэй болсон V зуун буюу орчуулгын зуун. Энэ үед армян хэлнээ Библи судар хийгээд философийн олон бүтээл грек, копт, хибру буюу еврей хэлнээс орчуулагдаж эхэлсэн³. Өөрөөр хэлбэл армянчууд эртний дэлхийн шинжлэх ухааны ололт амжилттай өөрийн хэлээр танилцаж эхэлсэн зуун юм. Негөө нэг оргил үе бол XIII-XIV зуун⁴. Энэ үед гарсан монголчуудын тухай армян түүх бичлэгийн бүтээлүүд тоо хийгээд төрөл жанраараа анхаарал татах бөгөөд XIX зуунд анхлан франц эрдэмтэд, дараа нь оросын, улмаар зөвлөлтийн эрдэмтэд орчуулж, тайлбар хийх, эмхэтгэх ажлыг хийсэн болно. 1980-д оноос монголчуудын тухай армян сурвалжууд англи хэлнээ орчуулагдах болов⁵.

³ Тэд өөрийн бичиг үсэгтэй болохоос өмнө эртний пахлави хэлээр уншиж бичиж байжээ. Армянчууд 301 (313?) онд Тиридат хааны үед Ортодокс буюу Үнэн алдартны Христос шашинд орсноор Ромчуудаас өмнө дэлхийн анхны загалмайтан улс үндэстэн болжээ. Тэр үед Библи судрыг хибру (Hebrew) хэлнээс зөвхөн сири (Syriac), латин, копт (Coptic), абиссин хэлнээ хөрвүүлсэн байжээ. Армян мэргэд ийнхүү нутагтаа буцан ирж өөрийн бичгээ зохиосон түүхтэй. Армян цагаан толгой грек цагаан толгойг үндэс болгон авсан 36 үсэгтэй хийгээд армян хэлний авиан зүйн онцлогийг гаргах үүднээс дундад зуунд “о, ф” гэсэн 2 авиа тусгайлсан үсэгтэй болж нэмэгджээ.

⁴ V зууны армяны түүх бичлэгийг сонгодог үе гэж үздэг нь тухайн үед армянчуудын бичиж үлдээсэн түүхийн бүтээл арвин байснаас гадна, армян бичгийн хэл нийгмийн хэрэгцээг хангасантай холбоотой юм. Энэ үед гарсан Армяны түүхчдээс Павстос Бюозандаци, Газар Парпеци, Мовсес Хоренаци, Корьюн нарын бичсэн түүхийн бүтээлүүд Армяны түүхэн бичлэгийн эхийг хатгаж, араасаа үе үеийн түүхчдийг төрүүлсээр XIII зуунтай золгожээ. Армяны түүх бичлэгт зуун болгонд сайндаа 2-3 түүхч төрдөг байсан бол XIII зуунд 10 гаруй түүхч зохиолоо бичиж, бидэнд чухал тэмдэглэл, мэдээллийг үлдээсэн байна. Ийм үзэгдэл Перс сурвалжид ч мөн хамааралтай. Үүнийт эрдэмтэд тайлах оролдлого хийсэн боловч тогтсон хариу байдаггүй. Монголын эзэнт гүрний өөрийн онцлогийн нэг юм байх гэж үзүүштэй. 13-14 дугаар зууны Персийн түүх бичлэгт урьд байгаагүй хөгжилдөө хүрсэн гэж хэлж болно. Үүнд, Жувейни, Рашид-ад-Дин, Жузжани, Вассаф, Кашани, Газвини зэрэг олон түүхч ар араасаа төрөн гарч түүхийн туурвилаа бичиж үлдээсэнтэй холбоотой.

⁵ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians* (1220-1335), 2011:3-6, 11үзнэ үү. 1961 онд К.Мелик-Оханжанян бүтээлийн бүрэн шүүмжлэлт редакцийг хийж хэвлүүлсэн. Θ.Дюлориер (E. Dularier) 1858 онд хэсэгчилэн франц хэлнээ орчуулсан, М.Брассэ (M. Brosset) 1870 онд франц хэлнээ бүрэн бус орчуулга хийсэн. 1946 онд Тэр-Григорян, 1976 онд А.Ханларян орос хэлнээ орчуулсан хэдий ч бас бүрэн бус. 1975 онд Р.Бедросян англи хэлнээ орчуулсан ба зарим хэсгүүдийг алгасаад орчуулсан байдаг.

XIII зуун армян түүх бичлэгийн онцгой үе болохыг сурвалжийн төрөл жанраас харж болно. Үүнд түүхийн бүтээлүүд, он цагийн товчоон тэмдэглэлүүд, гэгээнтний намтар, бүтээлийн төгсгөлийн үгс, чулуун дээрх бичээс, яруу найраг зэрэг олон төрлөөр бичсэн сурвалжууд хамрагдана.

Түүхэн бүтээлүүд дотор Киракос, Вардан, Григор, Степпанос зэрэг лам нарын бүтээлийг онцолж болно. Тус бүрийн тухай товч тайлбар хэлье. Киракос Ганзакецийн *Армянчуудын түүх* (*Patmut'iwn Hayots*) хэмээх бүтээл нь 65 бүлэгтэй, армянчууд христийн шашинд орсноос эхлээд 1267 он хүртэлх түүхийг өгүүлэхдээ XI бүлгээс эхлэн монголчуудын тухай тодорхой мэдээ үлдээсэн байдаг. Армяныг дайлсан монголчуудын хоёрдугаар давалгаа буюу 1236 онд Киракос өөрийн багш Вардан Ванаканы хамт монгол ноён Моларт баригдсан юм. Ванакан багш нас өндөр байсан учир нутгийн ард 80 мөнгөн зоосоор түүнийг худалдан авч шоронгоос сулласан тул Киракос ганцаараа монголчуудад бүтэн жил зүтгэсэн байна⁶. Молар ноён Киракосын хэлний авьяасыг үнэлэн өөрийн бичиг хэргийн ажилд зүтгүүлэн орчуулга хийлгэж, тусгай гэр бариулж, эхнэр хүүхэд байгаа бол авчруулах зөвшөөрөл өгсөн байдаг⁷. Сүмийн лам байсан түүнд гэр бүл байгаагүй нь мэдээж. Молор ноён Армянаас Иран руу нүүх тушаал авсныг ашиглан нэгэн шөнө Киракос зугтан монголчуудаас салж сүм хийдээр нуугдан 1271 он хүртэл амьд явсан ба монголчуудын тухай өөрийн хувийн туршлага дээрээ тулгуурлан Армянд ирсэн эхний монголчуудаас авхуулан ил-хаадын үеийг оролцуулсан түүхийг бичсэн байдаг. Киракос өөрийн бүтээлдээ 70-аад монгол үгийн армян орчуулгыг хадаж өгснөөрөө анхны армян-монгол толь бичгийг үйлджээ⁸. Түүний сурвалж итгэл үзүүлэх шалгуурыг давсан бүтээл болсон гэж үзэж болно, учир нь монголын байлдан дагуулал, монголчуудын шашин шүтлэг, зан авир, тэдний зэрлэг бүдүүлгийн зэрэгцээ хүнлэг, шударга зан чанар аль алиныг өгүүлсэн байдаг⁹. Бүтээл 1266 онд болсон Жүчийн улсын Бэрх, ил-хаан Абага нарын тэмцлийг өгүүлж байгаад гэнэт дуусдаг. Үүнээс хойших 4 жилийн түүх бичигдээгүй үлдэв үү, алга болсон уу гэдэг нь тодорхой бус.

⁶ Киракос Гандзакеци, 1961: 244-252.

⁷ Мөн тэнд, 1961: 252.

⁸ Мөн тэнд, 1961: 271-275.

⁹ Киракосын монголчуудын дунд байсан талаар Dashdondog Bayarsaikhan, “Kirakos Gandzakets'i, a Mongol prisoner” *Ming Qing Yanjiu* 22 (2018): 155-163, өгүүлийг үзнэ үү.

Алга болсон уу гэж хэлдгийн учир дараагийн түүхчийн бүтээлтэй холбоотой. Учир нь зүүн нутгийн Вардан буюу Вардан Аревелци болон Киракос хоёр нэг багшийн шавь нар юм. Варданы бичсэн *Ертөнцийн түүх* (*Hawak'umti Patmut'ean*) нь сүүл хэсэгтээ монголчуудыг үеийг мөн хамардаг¹⁰. Тэрбээр монголчуудын Кавказ хийгээд Армяны нутагт цөмрөн орох үйл явцыг биеэр үзсэн бөгөөд зарим монгол ноёд, хаадтай биеэр уулзаж байсан болно.

Бичлэгийн хувьд он дарааллыг баримталсан ба монголчуудын талаар шашны зүтгэлтэн хүний нүдээр харж бичсэн байдаг. Вардан Их Армянаас гадна Иерусалем орсон ба Киликийн Армянд 5 жил амьдрах зуураа монголчуудын хөлд армянчуудын нутаг хэрхэн цөлмөгдөж байгааг хараад армянчууд бидний хийсэн нүгэл тун ихийн улмаас ийм зовлон үзэж байна хэмээн Их Армяны дээд хамба буюу Католикосд 1246 онд захиа бичиж санваартан олны гарын үсэг цуглуулж байжээ. Уг захидалд нүглээ наманчлах 25 зүүлт заалтыг оруулсан байдаг¹¹. Мөн түүнчлэн монголчуудын учруулсан зовлон Ертөнцийн эзний хүүгийн талаарх Ромын Католик сүм болон Армяны Апостолик сүм хоорондын маргаанаас болж байгаа гэж үзээд Католик сүмийн дээд чуулганд захидал бичсэн байдаг¹².

Вардан монголчуудын түүхийг 1220 оноос эхлүүлэн ил-хаадын үе хүртэл бичихдээ 1264 онд Табриз орж, Хүлэгү болон Докуз хатантай уулзсан уулзалтаа бахархан бичиж христчүүдийг ивээлдээ авсан хаан хатан гэж тодорхойлжээ¹³. Мөн Хүлэгүд илгээгдсэн хэдий ч Абага ил-хааны хатан болсон Мария Деспина хэмээх Византийн гүнжийн талаар бас бичсэн байдаг¹⁴. Энэ хүрээд түүний түүх нэг хэсэгтээ завсарладаг. Учир нь түүний гар бичмэлийн эх алдагдаж түүхчийн хамаатан залуу гар бичмэлийг Тифлисийн зах дээрээс 18 сарын дараа олжээ.¹⁵ Үүнээс хойш Вардан хэдэн хуудас нэмж бичээд 1267 оноор түүхээ дуусгаад дахин бичээгүй болно.

¹⁰ Эл сурвалжийн талаар Э.Баттүвшин “Армяны түүхч Варданы сурвалжид монголчуудын тухай өгүүлсэн нь” 2018 оны дипломын ажлыг үзнэ үү.

¹¹ Vardan Arevelts'i, 1991, 148; Kirakos Gandzakets'i, 1961, 310-311.

¹² Vardan Arevelts'i, 1991, 148. Дэлгэрэнгүй Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians* (1220-1335), 2011: 14-ээс үзнэ үү.

¹³ Мөн тэнд; Vardan Arevelts'i, 1991, 149-50, 157-61.

¹⁴ Мөн тэнд; 161.

¹⁵ Thomson,VardanArevelts'i, 1991, 9; Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians* (1220-1335), 2011: 14-15.

Дараагийн сурвалж Григор Акнерцийн *Нум сумтан ард түмний түүх* (*Patmut‘iwn vasn Azgin Netoghats*) бүтээл юм. “*Нум сумтан ард түмний түүх*”-ийн зохиогч нэрээ тодорхой дурдаагүй ч гар бичмэлийн эцэст “бидний багш таалал төгсөж Христос лугаа халихад олон шавьдаа захиас болгож...” гэж бичсэнээс нь Ванаканы шавь бичжээ гэсэн дүгнэлт хийдэг.

Түүхийг бичигч хэн болох талаар олон жил маргасаар иржээ. Вардан түүхч, Магакия Абега, Григор Акнерци гэсэн З хүний нэр үүнд холбоотой. Вардан байх үндэслэлийг Иерусалемийн гар бичмэлийн эхэнд бичсэнээр гаргажээ¹⁶. Харин Венецийн гар бичмэлд Магакия Абега буюу Магакия хутагт хэмээсэн байдаг¹⁷. 1974 онд Н.А.Погарян эл маргааны ацыг хагалан хэл найруулга, он тоолол, түүхэн цаг хугацааны үүднээс Магакия хутагт болон Вардан түүхчийн нэр энэхүү сурвалжид огт холбогдолгүй хийгээд хуулан бичигчдийн нэмэлт оруулгаас гарсан төөрөгдөл болохыг нотолжээ¹⁸. Иерусалемд хэвлэгдсэн “*Нум сумтан ард түмний түүх*”-ийн эхийн аль ч хэсэгт нь Магакиягийн нэр тохиолдохгүй бөгөөд харин төгсгөлийн үгэнд буй мэдээнд “энэхүү түүх нь 720 (1271) онд Акнер (Акан) сүмийн тэргүүн хүндэт эцэг Степаносын зарлиг болон тус сүмийн нярав Вардан ба бүх санваартнуудын соёрхлоор золгүй Григор бичив” хэмээх мөрүүдээс сурвалжийн зохиогч Григори болох нь тодорхой болжээ. Ийнхүү судалгааны үр дүнд “*Нум сумтан ард түмний түүх*” хэмээх энэхүү сурвалжийг бичигч нь дээр дурдсан зохиогчийн тухай таамгийн гурав дахь нэртэй холбогдож, Газар дундын тэнгисийн армянчуудын нутаг болох Киликийн Акнер сүмийн лам Григор болох нь тогтоогдсон юм. Армяны түүхийн сурвалжууд Ертөнцийн үүслээс эхэлдэг бол эл зохиол тэднээс ялгарч Абраамын удам судрын товч мэдээллийг эс тооцвол, Чингис хаан ширээнд заларснаас хойш 1271/1273 он хүртэлх Армяны түүхийг өгүүлдэг¹⁹. Гол тэмдэглэл нь XIII зууны Киликийн ба Кавказын Армянд өрнөж буй түүх юм²⁰.

Энэ сурвалжтай холбогдох нэгэн дорвитой бүтээл бол нэрт монгол судлаач Ф.Клийвзийн “Григор Акнерцийн бичсэн “*Нум сумтан ард*

¹⁶ Погарян, 1974: 5-7, Blake & Frye, 1954: 271.

¹⁷ Сурвалж нь зохиогчийн нэрийн будлианаас болж Магакия хутагт бичсэн хэмээн олон жил үзсээр ирсэн ба орос хийгээд франц орчуулга энэхүү нэрээр орчуулагджээ.

¹⁸ Погарян, 1974: 5-11.

¹⁹ Grigor Aknerts'i, 1974: 28, 36.

²⁰ Эл сурвалжийн эх болон орчуулгыг *Нум сумтан ард түмний түүх*, Антон Мостаэртын Монгол судалын төв, Улаанбаатар, 2010-с үзнэ үү.

түмний түүх” сурвалж дахь монгол нэр, томъёонууд” хэмээх томоохон хэмжээний өгүүлэл бөгөөд үүнд 43 монгол хүний нэр, засаг захирагаа, хууль цааз, татвар, цэргийн зохион байгуулалтад холбогдох 9 монгол үгсийг хэл шинжлэлийн үүднээс дэлгэрэнгүй судлан үнэлэлт дүгнэлт өгсөн юм²¹.

Степпанос Орбелианы *Сисак мужийн түүх* (*Patmut'iwn Nahangin Sisakan*) хэмээх бүтээл нь дэлхий үүссэнээс эхлээд 1299 он хүртэлх түүх бөгөөд 73 бүлэгтэй, 66-р бүлгээс эхлэн монголчуудын тухай өгүүлдэг. Энэ түүх бол ил-хаадын түүх бөгөөд Сисак мужийн Орбелийн гэр бүл монголчуудтай харьцаж байсан тухай юм²². Степпанос өөрөө Аргун, Гейхату, Газан ил-хаадтай уулзаж өөрийн өрсөлдөгч армян гэр булийнхнээс монгол хаадын тусламжтайгаар газар нутгаа тэлэх бодлого явуулж байжээ. Угтаа Орбелийн гэр булийнхнийг магтах гэсэн санаа өвөрлөн монголчуудын итгэлийг хэрхэн олж байсан тухайгаа бичсэн юм. Цэрэг дайны үйл ажиллагаанаас гадна монголчуудын цэнгүүнд бөх барилдуулж, барилдсан бөх нь монгол бөхийг давж байсан²³ зэрэг бусад сурвалжид байхгүй мэдээгээр арвин сурвалж юм.

Он дарааллын товчоон, тэмдэглэлүүд, гэгээнтний намtruуд, бүтээлийн төгсгөлийн үгс, чулуун дээрх бичээс, яруу найраг зэрэг олон төрлийн сурвалжууд байдаг²⁴.

XIII зуунд гарсан армян сурвалжийн төрөл хийгээд тооны талаар онцгой байгааг тайлбарлах хэдэн үндэслэл байж болох юм. Тухайн үед монголчуудад баригдаад нутгийн ард 80 мөнгөн зоосоор худалдаж авсан Ванакан багш өөрөө түүхч байсан ба олон шавь нартаяа түүхээ бичих даалгавар өгдөг байжээ. Иймд Киракос, Вардан, Григор нар бүгд энэ хүний шавь нар, бүгд өөр өөрийн түүхийг бичсэн байна. Түүхчид бүгд лам байсан, иймд монголчууд сүм хийд болон лам нарыг ивээлдээ авч байсны улмаас тэд бүтээлээ бичих эрх чөлөөг өдэлж байжээ.

Түүхчид зөвхөн Их армяны түүхчид байсангүй, мөн Киликийн армяны түүхчид бүтээлээ бичиж үлдээсэн байдаг. Монголчууд бичгийн хүмүүсийг ашиглах үүднээс тэднийг тэтгэдэг байсан. Учир нь монголчуудад нутгийн боловсролтой хүмүүсийн шаардлага байсны

²¹ F.Cleaves “Mongolian Names and Terms in *The History of The Nation of The Archers* by Grigor of Akanc” *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, (3/4), (1949): 400-443.

²² Step'annos Orbelian, 1910, 410-20.

²³ Мөн тэнд, 482-83.

²⁴ Дэлгэрэнгүйг Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians* (1220-1335), 2011: 10-26-с үзнэ үү.

улмаас тэднийг үнэлж шашнаар түрэмгийлэх бодлого явуулаагүй байсны улмаас бичсэн зүйлийг нь устгадаггүй, иймд армян түүх бичлэг арвижиж байжээ гэсэн дүгнэлтэд хүрч байна.

Эцэст нь өөр нэг чухал гэхдээ адarmaатай сурвалжийг танилцуулъя. Энэ бол Хетум Корикос буюу түүхч Хетумын (*Het’um Patmich*) бүтээл болно. Адarmaатай гэдгийн учир нь нэрээсээ авхуулаад бөөн будлиан үүсгэдэг. Дундад зууны армянчуудын дунд Хетум нэр их түгсэн байдаг. I Хетум, II Хетум гэсэн хаад бий, тэд бас түүх буюу он цагийн товчоонoo улдээсэн байдаг. Иймд Хетум түүхийг барууны эрдэмтдийн нэршсэнээр Хайтон нэрээр нь авч үзье.

Түүний бичсэн түүх нь *Дорнын түүхийн цэцгийн баглаа* (*La Flor des Estoires de la Terre d’Orient*) нэртэй, 1307 онд франц хэлээр бичигдсэн, 1842 онд армян хэлнээ орчуулсан бүтээл юм. Иймд армян сурвалж уу, франц сурвалж уу гэсэн будлиан үүсдэг. Хайтон нь I Хетум хааны ахынх нь хүү, 1280 оны үед Корикос нутгийн эзэн суусан. Энэ бүтээл нь өөрийн амьдралыг тусгасан ба хоёр ил-хаадын хаан ор суух ёслолд оролцсон хэмээн дурджаа²⁵. 1293 онд Хетум хааныг зайлтуулах нууц хуйвалдаанд оролцсоны улмаас Кипр рүү зугтав гэсэн мэдээ нь түүний 1306 онд Пап ламтай уулзахаар Парис очсон, Армяны хааныг дэмжихийгuriалан Цэцгийн баглаа-гаа бичих болсон зэрэг мэдээтэй уялдаж өгдөггүй талтай.

Гэхдээ энэ сурвалж өрнөдөд маш их түгсэн, тэр бүү хэл их алдартай болсон бүтээл юм. Өрнийн загалмайтнууд, Пап ламын дипломат үйл ажиллагаа хийгээд христ армянчуудын түүх бичлэгт онцгой байр суурь эзэлдэг. Бичигдсэн 1307 ондоо Латин хэлнээ орчуулагдаж, XIV зууны сүүлийн хагаст Испани хэлнээ орчуулагдаж, 1351 онд дахин франц хэлнээ Ж.Лонгийн орчуулгаар гарсан байна. 1520-иод оноос эхлэн англи хэлнээ 2 удаа, улмаар Герман, Итали, Дани хэлнээ орчуулагджээ²⁶.

Эл сурвалж ижил бус 4 хэсгээс бүрдэнэ. Нэгдүгээр боть Ази тивийн газарзүй болон түүхийг өгүүлнэ. Хоёрдугаар боть *Сарацины* эзэд нэртэй хийгээд VII зууны Исламын байлдан дагуулын тухай өгүүлдэг. Гуравдугаар буюу хамгийн том хэмжээний боть нь монголчуудын түүх, монголын байлдан дагууллыг өгүүлдэг. Дөрөвдүгээр ботийн гол санаа нь Христийн ертөнц ба Монголын эзэнт гүрний хооронд санал болгож буй хамтын ажиллагааны тухай бөгөөд Иерусалемыг чөлөөлөх загалмайтнуудын аян дайны төгсгөлийн тухай өгүүлдэг. Хайтон

²⁵ *Het’um Patmich*, 1951: 33.

²⁶ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians* (1220-1335), 2011: 21-26.

бүтээлийн эх сурвалждаа Мөнх хаан хүргэлх өрнийн сурвалжуудыг дурдсан ба 1250 хойших түүхнээ I Хетум хааны өөрийн өгүүлэмжийг ашигласан гэдгээ тэмдэглэжээ²⁷.

Энэхүү сүүлийн ботид дурдагдсан Мөнх хаан хийгээд I Хетум хааны хооронд байгуулсан гэрээний асуудлаар энэ сурвалжийг эргэлзээтэй сурвалжийн тоонд оруулж армянчуудын цэвэр *фантази* хэмээн судлаач Д.Банди, П.Жексон нар үзээд Латин-Монгол-Армяны хамтын ажиллагааг эхлүүлэх гэсэн оролдлогодоо монголчуудыг татан оролцуулахыг Пап ламд уриалсан бүтээл гэж дүгнэжээ²⁸. Гэсэн хэр нь дундад зууны армян түүх бичлэгийн боловсронгуй бүтээл гэж тодорхойлсон байдаг²⁹.

Энэ сурвалжийн талаарх өөрийн үнэлгээг өгвөөс хэдийгээр энэ сурвалжийн бичсэн зорилго нь тусгай, өөрөөр хэлбэл Латин ертөнцийг монголчуутай хамтран исламын эсрэг тэмцэхийг уриалсан боловч Цэцгийн баглаа нь монголчуудын тухай дундад зууны армян сурвалж мөнөөс мөн. Он цагийн хийгээд зарим жижиг алдааг эс тооцвоос түүхийн өгүүлэмжийн хувьд маш цэгцтэй бүтээл. Үүнд:

1. Монгол-Армяны харилцааг судлахад;
2. Христчүүдийн ариун дагшин газраа исламынхнаас чөлөөлөхөд Латин ертөнцийн ганц гарц нь монголчууд болох;
3. Мөнх хааны ордонд болж байсан түүх давтагддаг, тухайлбал Мөнхийг христ ёсоор адислах гэсэн оролдлого бусад өрнийн сурвалжид дурдагддаг;
4. Гэрээний 7 нөхцөл зэрэг нь түүхнээ хожим тусгалаа олсон зүйл болох үүднээсээ үнэ цэнтэй сурвалж хэмээн үзэж байна³⁰.

Монгол-Армяны гэрээ байсан тухай тухайн үеийн армян сурвалжид, тухайлбал Киракос, Варданы түүхэнд хальт боловч дурдагдсан байдаг. Судлаачдаас Микаелян, Галстян нар гэрээ байсан гэдгийг дэмждэг³¹.

Гэрээний биелэлтийн талаар дурдахад 1256 онд I Хетум хаан Монголоос буцаж ирээд ил-хаадтай шууд харилцан өөрийн нутгаа Селжүкүдээс монголчуудын хүчээр буцаан авсан. Латин-монголын хамтын ажиллагааг эхлүүлэх оролдлогодоо Антиохийн Бокемундыг ятгаад Дамаск руу Хүлэгүйтэй хамт Бокемунд орж ялалтаа тэмдэглэсэн.

²⁷ Het'um Patmich', 1951: 33.

²⁸ Bundy, 1987: 223-35; Jackson, *The Mongols and the West*, 2005: 120-21.

²⁹ Bundy, 1987: 233.

³⁰ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, 2011:23.

³¹ Mikaelian, 1952, 310-14; Galstyan, 1962, 124-26.

Монгол-Киликийн армяны цэргийн хамтын ажиллагаа урт удаан хугацаанд амжилттай явагдсан болно. Иймд хэдийгээр бичгээр үйлдсэн гэрээ олдоогүй ч Хетум түүхчийн бичсэн сурвалж тухайн бүс нутагт армянчууд монголчуудад хэрхэн хандаж байсныг тод харуулсан гэж үзэж байна.

Дүгнээд хэлэхэд Армяны түүх бичлэг арвин уламжлалтай. МЭ 406 оноос эхлэн өөрийн бичиг үсэгтэй болсон армянчууд түүх бичлэгээ нарийн нямбай хөтөлж иржээ. Ямартаа ч тэд өөрсдийн бичиг үсгээ дээдлэх үүднээс 1959 онд Армяны нийслэл Ереван хотноо эртний судар бичгийн номын өргөө болсон Месроп Маштоцын нэрэмжит Матенадараны өмнө Армян цагаан толгойн гантиг хөшөөг босгосон юм³². Хамгийн олзуурхууштай бөгөөд хачирхалтай нь XIII зуун бол Армяны түүх бичлэг хамгийн арвин үеийн нэг билээ. Монголын эзэнт гүрэн болон монголчуудын тухай армян сурвалжуудаас Самуэл Анеци, Мхитар Анеци, Матеос Урхаеци, Мхитар Айриванеци, Вардапет Ванакан, Киракос Ганзакеци, Вардан Айриванеци, Григор Акнерци, Степанос Орбелян, Степанос Епископос, Вахрам Рабуни, Смбат Спарапет, Хетум Патмич (Hayton) нарын бичсэн түүх болон нэр нь тодорхойгүй олон түүхчийн он цагийн бичгүүдийг нэрлэхэд хангалттай.

Монголчуудын тухай Армян сурвалжууд нь Монголын байлдан дагуулал, монголчуудын нийгэм, цэргийн зохион байгуулалт, зан араншин, эдлэл өмсгөл, зүс царай, ёс суртахуун, уг хэл зэрэг олон талын чухал мэдээлэл агуулдаг билээ. Дээр товч дурдсан армян сурвалжууд үнэ цэнийн хувьд адилгүй боловч, Монгол судлал хийгээд Монголын эзэнт гүрний судалгаанд өөрийн хувь нэмрийг оруулах тус тус давтагдашгүй дурсгал гэдэг нь дамжиггүй.

³² Армяны шашны төв болох Эчмиадзины номын санд байсан судар бичгийн арвин цуглуултыг 1920 онд улаан большевикууд хураан авч Москва руу илгээснийг 1922 онд Армян руу буцаан ирүүлжээ. Үүнд Армян гаралтай ардын комиссариатын дарга асан Александр Миасникияны үүрэг их байсан ажээ. Судар бичгийн дурсгалууд сүйрлээс аврагдан 1929 онд төрийн өмчийн бүртгэлд орж, 1939 онд Александр Миасникияны нэрэмжит номын сангийн хөмрөгт шилжин, 1959 оны Армяны Сайд нарын Зөвлөлийн тогтоолоор Судрын Өргөө буюу Матенадаран хэмээх тусгайлан барьсан ордонд байрлалаа олжээ. 1962 онд тэрхүү өргөө Армян цагаан толгойг бүтээсэн Месроп Маштоцын нэрэмжит болсон байна.

Ном зүй

- Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians* (1220-1335), 2011.
- Баттувшин Э., “Армяны түүхч Варданы сурвалжид монголчуудын тухай өгүүлсэн нь” 2018 оны дипломын ажил.
- Bedrosian, R., “The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries” (Ph.D diss., Columbia University, 1979).
- Bundy, D., “Het’um’s *La Flor des Estoires de La Terre d’Orient*”, REA 20 (1987): 223-35.
- Cleaves, F., “Mongolian Names and Terms in *The History of The Nation of The Archers* by Grigor of Akanc” *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, (3/4), (1949): 400-443.
- Dashdondog Bayarsaikhan, “Kirakos Gandzakets‘i, a Mongol prisoner” *Ming Qing Yanjiu* 22 (2018): 155-163.
- Galstyan, A. G. (ed.), *Armjanskije Istochniki o Mongolakh*, (Armenian Sources for the Mongols), Moscow: Vostochnaja Literatura, 1962.
- Galstyan, A., “The First Armeno-Mongol Negotiations”, *The Armenian Review* 29 (1976): 26-37.
- Grigor Aknerts‘i /Grigor of Akanc‘(1250-1335), *History of the Tatars / History of the Nation of the Archers*, Jerusalem: St. Jacob Press, 1974. N. Pogharean, foreword in Grigor Aknerts‘i, 1974: 5-15.
- . *History of the Nation of the Archers* (1271/73), R.P. Frye and R. N Blake (trs. and eds.), Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1954.
- . *Нум сумтан ард түмний түүх*, Антон Мостаэртын Монгол судлалын төв, Улаанбаатар, 2010.
- Hakobyan, V.A. (ed.), *Minor Chronicles of the 13th-18th centuries*, vol. 1, Erevan: Academy of Sciences Press, 1951, vol. 2, Erevan: Academy of Sciences Press, 1956.
- Hayton/ Hethum/ Hetoum/ Het’um/ Het’um Patmich’/Het’um of Korikos (d. 1311?), “La Flor des Estoires de la Terre d’Orient” in E. Dulaquier (ed.), *RHC / DA*, Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1869.
- Hewsen, R., “The Geography of Armenia” in R. Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. 1, London: Macmillan, 1997: 1-17.
- Jackson, P., *The Mongols and the West, 1221-1410*, London: Pearson /Longman, 2005.
- Kirakos Gandzakets‘i (1200-1271), *History of the Armenians*, Melik‘-Ohanjanyan (ed.), Erevan: Academy of Sciences Press, 1961.
- Mikaelean, G., *Istorija Kilikiiskogo Armjanskogo gosudarstva* (History of Cilician Armenian Kingdom), Erevan: Academy of Sciences Press, 1952.
- Sanjian, Avedis K. (tr.), *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1969.
- Step‘annos Orbelian (1250/60-1304), *History of Siwnik Province*, K. Shahnazareants‘ (ed.), Paris: 1860; Tiflis: 1910.
- Strabo, *The Geography*, tr. by H. L. Jones, London: William Heinemann Ltd, 1969.
- Vardan Arevelts‘i (ca.1200 -1271), *Universal History*, completed in 1267, G. B. T‘osunyan (ed.), Erevan: Erevan University Press, 2001.
- . *Chronicle*, int. by R. W. Thomson, Delmar, New York: Caravan Books, 1991.

Ts. P. Vanchikova¹

FOLKLORE HERITAGE OF THE BURYATS IN THE FUNDS OF THE COMX AND PROBLEMS OF ITS RESEARCH AND CONSERVATION

DOI 10.25882/7yh8-ph66

The article deals with the problems of studying and preserving the folklore heritage of different ethnic groups of Buryats, which is an integral part of the spiritual culture of the Mongolian-speaking peoples, and the global cultural heritage in general. The relevance and importance of the study is determined by the fragile and perishable nature of traditional forms of folklore, especially connected with oral traditions, subject to the danger of extinction under the influence of various factors, which requires immediate measures for its study and preservation. The novelty of the article lies in the introduction into scientific circulation of information about one of the most complete collections of monuments of Buryat folklore stored in the funds of the Center of Oriental manuscripts and xylographs of the Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan studies of the SB of the RAS (hereinafter COMX). The main aim of the article is to review the unique archival audio materials of the COMX in order to identify the complex of monuments of the Buryat people's folklore heritage and their account for its subsequent preservation.

Key words: Buryat folklore, audio collections, preservation

I. The Archives of the Buryat folklore of the IMBTS SB RAS are the earliest and largest collection of folklore in Buryatia that has been forming for about 100 years since the founding in 1923 of the first scientific institution – the Buryat-Mongolian Scientific Committee (Buruchkom). Gathering and collecting folklore was one of the most important tasks of Buruchkom included into all of its plans. Over the years numerous folklore expeditions were organized, during which numerous texts of various genres of Buryat folklore have been recorded, in fact, collecting of folklore materials was started in the early XX century.

¹ The research was carried out within the state assignment (project XII.187.1.4. "Cultural heritage of the Transbaikalian peoples and contiguous regions of East Asia in the system of spiritual values of Russia", № AAAA-A17-117021310267-5).

In the General archival Fund of the COMX and private archives handwritten original records of folklore made by famous Buryat collectors and educators, local historians and scientists are preserved. The most known and studied of them are the Buryat epics – uligers [Cf.:Khomonov 1990; Khori-Buryat uligers 1988; Ulanov 1974; Buryat heroic epic 1991; etc.].

With the appearance of technical possibilities, for the researchers it became possible to record on tape-recorders unique oral folklore samples from outstanding storytellers-uligershins. The best examples of Buryat folklore have been researched and published in the “Monuments of folklore of peoples of Siberia and the Far East” that was started in 1990 in which 3 volumes dedicated to different genres of folklore of the Buryats have been published [Buryat heroic epic 1991; The Buryat fairy tales 1993; The Buryat folk tales about animals 2000].

One of the urgent problems of modern folklore studies is introducing unknown or inaccessible folklore materials: oral or written records. It is connected with the problem of high-quality storage, systematization and presentation, compiling available source database. The introduction of new information technologies in the work of archives storing expands access (including remote, i.e., through the global network) to the documents, increases the possibility of their scientific analysis, creates a new archive heuristics, new forms of publishing documents in non-traditional media, the integration of information resources of archives into the global Internet space. Particularly actual becomes the experience of saving, managing, and digitization of folklore records gathered by Buryat researchers in previous decades being under the threat of loss, both in paper and in audio formats.

As one of the most important objects of the national cultural heritage, folklore recordings made on the territory of residence of Buryats are now practically inaccessible not only to a wider audience, but even to the researchers of folklore. However, the modern situation requires active development of national experience of folklore conservation and its transmission to younger generation.

As a result of long-term studies conducted by Buryat folklorists, linguists and anthropologists, considerable collection of records of Buryat traditional folklore in the paper form as well as audio recordings, video materials have been accumulated. Our center has also recordings of Russian, Mongolian, Manchu, Evenk folklore. All the folklore materials of our center are divided into 2 groups: 1) written records of folklore on paper, and 2) phono-audiotape recordings, in which the material is classified by genre and region.

Written records of folklore on paper. Some of them are kept in the General archives fund the other part is preserved in private archives of scholars. Since 2008, the staff of COMX has begun to work on thematic (subject) arrangement and description of folklore materials on paper. As a result of this work on thematic classification of folklore materials from the funds of general archives it was revealed that there are 85 storage units of epics, 71 storage units of fairy tales, 70 storage units of songs, 28 storage units of texts of minor genres, 20 storage units of prose texts of non-fairy tale character, 168 storage units of field work materials, 97 storage units of materials of mixed character.

In private archives folklore materials are stored in the archives of Ts.Zhamtsarano, M.N.Khangalov, S.P.Baldaev, M.P.Khomonov, P.B.Baldanzhapov, L.E.Eliasov, N.Baldano, V.Mikhailov, E.V.Barannikova, G.N.Rumyantsev, D.S.Dugarov and others. In the inventories of these private archives folklore materials are systematized according to the standard thematic classification scheme, in which it is possible to choose the folklore materials by genre.

The earliest folklore materials go back to 1903 and belong to Ts. Zhamtsarano [Description 2010, p. 40, 43; Cf.: Kulganek 2000]. They include some folklore materials written down by him in Inner Mongolia during his expeditions in 1907-1910. They are kept in his private archives entitled as "Folklore notes" (Fund 6, inventory 1, number 22, 66 pages) [Description 2010]. / In total, Ts. Zh. Zhamtsarano recorded about 70 epic poems, including such as epics "Alamji Mergen", "Aidurai Mergen", "Erensei", "Kha-Oshir-khubuun", as well as the most archaic and original version of "Geser", which the scientist recorded from an outstanding Ekhirit-bulagat storyteller ManshudImegenov ("Abai Geser Khubuun", "Oshor-Bogdo Khubuun", "Khurin Altay Khubuun"). In 2006 some of his folklore materials in the Buryat language kept in COMX were published by V.Lyksokova [Zhamtsarano 2006]. No less voluminous is the collection of songs of different genres recorded by Ts.Zhamtsarano with all dialect features, with detailed comments on the content of the song, the manner of the performance, with the data about informants. For his work he has gained the world fame as a collector and publisher of folklore of the Mongolian peoples [Baldanzhapov 1962; Naidakov 1991, p. 5—11; Sharakshinova 1991, 77—80; Bardakhanova 1991, p. 146-148; Kulganek 2000: etc.].

Early folklore records are also found in the private archives of M.N. Khangalov. There are some folklore records written down by him in 1908. He

has documented folklore of Kudinskii Buryats of the Irkutsk region that were combined into one voluminous file entitled as "Materials about the Buryat songs, wedding ceremonies, traditions, about hunting, religious customs, rituals and beliefs, about tanning the skin, about shamanism, about games and dances" (F. 4, inventory 1, number 50, 294 pages).

Of interest are the materials recorded by K.Khadakhane during his expeditions of 1926-1928. He has gathered a remarkable collection of riddles and tongue twisters of Bokhan Buryats (OAF №180). Khotsa Namsaraev has also gathered important and interesting materials (OAF № 8, 10, 11, 88).

Though the majority of folk materials are written in Cyrillic alphabet, the fund has also several folklore texts written in classic Mongolian language, such as records B.Bubeev of 1928, a collection of songs written down by Sambu-Dorzhi Radnaev in 1928 (M I-665).

Every folklore paper document of the General archival collection is described by 14 parameters²:

1. The sequence number in the catalogue.
2. Code number or stock number of the unit with the indication to the fund.
3. The indication of the genre.
4. The title of the text or document.
5. Additional notes representing brief summary of the document.
6. The name of the collector of folklore or the author.
7. The name of the informant (if available).
8. Indication of the time of recording.
9. Indication of the recording location.
10. Indication of the graphics or document type (typing, pencil, etc.).
11. Record form (book, notebook, separate sheets).
12. The quantity of sheets.
13. Recording tool.
14. The information about publication of the document.

Currently, an electronic catalogue of the documents is being prepared [Dashieva, Rinchinov, 2018].

II. As it was mentioned above, the second group of materials is folklore audio-phono tape records collection. This collection consists of 856 storage units of phono-materials [Dashieva 2014, p. 65-75]. They include 775 reels of

² The Program was elaborated by O. S. Rinchinov.

magnetic tape records, 73 audio cassettes. The earliest phono-recordings of the Buryat folklore goes back to 1956. In general, phono-fund consists of 18 audio collections, including 8 audio collections of dialectological expeditions. These collections are divided into three major sections:

- Buryat folklore (folklore musicologic expeditions led by D.S.Dugarov; philological expeditions of A.N.Dugarnimaev, M.P.Khomonov, E.V.Barannikova, S.S.Bardakhanova, G.O.Tudenov, M. I. Tulokhonov, V.S.Gungarov, P.B.Baldanzhapov, Ts.B.Tsydendambaev, S.B.Budaev, etc.);
- Russian folklore (collections L.E.Eliasov, R.P.Matveeva, etc.);
- Some folklore records gathered among Mongols, Evenks, Altais, Tuvinians, Tofalars.

As a result of years of field works rare samples of traditional music of Khori Buryats have been recorded, including epic texts, uligers, wedding ritual songs, popular ring songs (*beheligey duunuud*), hymns (*magtaals*) of horse (*morinoi solo*), Buddhist prayers, ancient Khori Buryat ritual dance (*ner'elge*) and an old historical song about Shildezangi [Dashieva, 2014].

In these 18 collections there are records of non-singing poetry (fairy tales, myths, legends, stories, etc.), of singing poetry (uligers, songs, shamanistic and Buddhist chants) and various instrumental melodies on different musical instruments.

The earliest recordings of this collection have been done by P.B. Baldanzhapov. He has made audio recordings of seven uligers, three of which (“Balzhan Khatan”, “Altan Shagai Mungen Shagai qoyar”, “Arban doloon nahatai Altan Sendel Noyon Khaan”) were recorded by him in 1956 in the villages of “New Dawn” and the farm “Red Imalka” of the Onon district, Chita region, from the Khori-Buryat uligershins Galsanzhamso Tykheev and Lhasaran Balchinov.

In these audio-collections there is a rich collection of folklore materials written down among different groups of the Buryat population, especially representing the Western Buryat uliger tradition [Dashieva, 2014].

The work on digitizing folklore records has been started in 2008. It began with the work on compiling catalogues of separate audio-collections: collections of D.S.Dugarov, G.O.Tudenov, P.B.Baldanzhapov, E.V.Barannikova, M.P.Khomonov, V.Sh.Gungarov, Ts.A.Dugarnimaev, etc. Also digitized are shamanic invocations, Buddhist chants; Buryat folk songs of different genres, instrumental melodies, Russian folk songs and songs of other ethnic groups.

The next stage involves the creation of electronic information resources, databases: graphics, scanned texts, decipherment of materials, catalogs, inventories and samples of audio recordings that will be disposed at our center's WEB-site *imbtarchive.ru*.

The information system is developed at three levels:

- Multimedia Archive (texts, images, sound records, video), available in the local network of the Center of Oriental Manuscripts, RAS IMBTS.
- Digital-versions of the Buryat and Russian folklore.
- Selected materials published on the site.

On this site the information about informants and collectors, the date of recording material will be given. There an interactive map created on the basis of geographic information system Google Maps containing data and the place of recordings will be also given.

It will be a multi-level multimedia information DB which will contain a large amount of materials and researches on the Buryat folklore. The main purpose of this work is to preserve early phono-records and conserve the folklore heritage of Mongolian peoples and the peoples of South Siberia and to give free access to it through the Internet.

References

- Baldanzhapov, 1962: *Балданжапов П.Б.* 80-летие со дня рождения Ц.Ж.Жамцарано // Народы Азии и Африки. № 1. 1962. С. 217—218.
- Bardakhanova, 1991: *Бардаханова С.С.* Эпическое наследие Ц.Ж.Жамцарано и современный литературный процесс // Цыбен Жамцарано: жизнь и деятельность / Доклады и тезисы научной конференции, посвященной 110-летию выдающегося ученого, общественного и научного деятеля бурят-монгольского и халха-монгольского народов. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ, 1991. С. 146—148.
- Buryat fairy tales, 1993: Бурятские волшебные сказки. Новосибирск: Наука, 1993. / Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. Т. 5.
- Buryat folk tales, 2000: Бурятские народные сказки: о животных. Бытовые. Новосибирск: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 2000 / Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. Т. 20.
- Buryat heroic epic, 1991: Бурятский героический эпос. Аламжи мэргэн молодой и его сестрица Агуй Гохон. Новосибирск: Наука. Сиб.

- отд-ние, 1991 / Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. Т. 2.
- Dashiyeva, 2014: *Дашиева Л.Д.* Материалы П.Б.Балданжапова как источник изучения песенной традиции хори-бурят // Культура Центральной Азии. Вып. 8. Улан-Удэ, 2014. С. 65—75.
- Dashiyeva, 2015: *Дашиева Л.Д., Ринчинов О.С., Раднаев И.Ж.* Бурятские улигеры в цифровом пространстве // Музыковедение. Москва: Изд-во “Научтехлитиздат”. №1, 2015. С. 42—50.
- Description, 2010: Описание личного архива Ц.Ж.Жамцаано / Авт.-сост. Ц.П.Ванчикова, М.В.Аюшеева. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2010.
- Dugarov, 1980: *Дугаров Д.С.* Бурятские народные песни. Песни западных бурят. - Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1980.
- Khomonov, 1990: *Хомонов М.П.* Сокровища народной мудрости // Серебряная коновязь: Бурятские улигеры / Пер. В.Бояринова; Предисл. М.Хомонова. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1990.
- Khori-Buryat uligers, 1988: Улигеры хори-бурят. Отв. ред. Ц.-А.Дугарнимаев; вступ. статья, перевод и примечания М.Н.Намжиловой. Улан-Удэ: Бур. кн. изд-во, 1988.
- Kulganek, 2000: *Кульганек И.В.* Каталог монголоязычных фольклорных материалов Архива востоковедов при СПбФ ИВ РАН. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000 (Архив российского востоковедения, V).
- Naidakov, 1991: *Найдаков В.Ц.* Изучение и издание фольклорного наследия Ц.Ж.Жамцаано // Цыбен Жамцаано: жизнь и деятельность / Доклады и тезисы научной конференции, посвященной 110-летию выдающегося ученого, общественного и научного деятеля бурят-монгольского и халха-монгольского народов. Улан-Удэ, 1991. С. 5—11.
- Sharakshinova, 1991: *Шаракшинова Н.О.* Вклад Ц.Ж.Жамцаано в созиранье и изучение фольклора монгольских народов // Цыбен Жамцаано: жизнь и деятельность / Доклады и тезисы научной конференции, посвященной 110-летию выдающегося ученого, общественного и научного деятеля бурят-монгольского и халха-монгольского народов. Улан-Удэ, 1991. С. 77—80.
- Ulanov, 1974: *Уланов А.И.* Древний фольклор бурят. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1974.
- Zhamtsarano, 1930: *Жамцаано Ц.Ж.* Образцы народной словесности монгольских племен. Эпические произведения эхирит-булагатов:

- тексты. Л., 1930. Т. I. Вып. I. 158 с.
- Zhamtsarano, 2011: *Жамцарано, Цыбен*. Путевые дневники 1903-1907 гг.
/ Сост.: Ц.П.Ванчикова, В.Ц.Лыксокова, И.В.Кульганек. – Улан-Удэ:
Изд-во ОАО «Республиканская типография», 2011.
- Zhamtsarano, 2006: *Жамцарано, Цыбен*. Путевые дневники 1908-1909 гг.
Отв. ред. Ц.П.Ванчикова. Сост.: В.Ц.Лыксокова. Улан-Удэ: Изд-БНЦ,
2006.

Ж.Гэрэлбадрах

**МОНГОЛ УЛСЫН ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ,
ГЕОДЕЗИ, ЗУРАГЗҮЙН ГАЗРЫН АРХИВТ БҮЙ
НУТГИЙН ЗУРГИЙН ЦҮГЛУУЛГА**

DOI 10.25882/xjy2-qx16

Монгол улсын Газар зохион байгуулалт, Геодези, Зурагзүйн газрын архивт Монголын нутгийн зургийн баялаг фонд хадгалагдаж байна. БНМАУ-ын Сн3-ийн шийдвэрээр хуучин нутгийн зургуудыг цуглуулж, эмхтгэн хэвлүүлэх ажлын хүрээнд Монгол нутгийн зургийн тусгай фондыг 1980-аад оны дундуур байгуулжээ. Эдгээр зургуудын заримыг нь 1986 болон 1987 онд 4 ботиор хуулбарлаж зуран хэвлүүлжээ. Тус фондод Монголын аймаг, хошуу, гэр харуул, өртөө замыг дүрсэлсэн нийт 182 нутгийн зураг хадгалагдаж буйгаас Халхын Сэцэн хан аймгийн 71, Түшээт хан аймгийн 52, Сайн ноён аймгийн 38, Жавзандамба хутагтын шавийн 2, Ховдын хязгаарын 2, Хөлөнбуйрын барга хошуудын 2, харуулын 11 болон бусад 4 зүйлийн зураг байгаа болно. Он цагийн хувьд хамгийн эртнийх нь 1780 онд холбогдох бол хамгийн эцсийнх нь 1927 онд холбогдох зураг байна. Эдгээр нутгийн зургуудыг зориулалт, бүтээсэн он цаг, хийсэн материал, дарсан тамганы дардас зэргээр нь ангилан үзэж болох юм. Тус фондын нутгийн зургууд нь XVIII-XX зууны Монголын аймаг хошуудын нутаг дэвсгэрийн өөрчлөлт болон сүм хийд, өртөө, харуул, зам харилцаа, Халх-Баргын хилийн тухай тодорхой ойлголт өгч чадах үнэт эх сурвалж болно.

Түлхүүр үгс: Монгол нутгийн зураг, хийсэн материал, он цаг

J.Gerelbadrakh

**THE PICTORIAL MAPS COLLECTION IN THE ARCHIVES
OF THE AGENCY OF LAND MANAGEMENT, GEODESY AND
CARTOGRAPHY OF MONGOLIA**

The Archives of the Agency of Land management, Geodesy and Cartography of Mongolia has a valuable Mongolian pictorial maps fund. By the decision of Soviet of Ministry (Government) of the Mongolian People's Republic to study, collect and print the old maps, a special fund of pictorial maps of the

Mongols was created in the middle of 1980s. Some of the maps were published in 4 volumes in 1986 and 1987. In the fund, totally 182 local maps are being preserved which included of old Mongolian aimags, banners, border guards, post-station. There are Sečen qan aimag of Qalqa-71, Tüsiyetü qan aimag of Qalqa-52, Sayin noyan aimag of Qalqa-38, Jibzundamba's Great šabi (Buddhist admin. unit)-2, Qobdu region-2, Bargu banners of the Kulunbuyir-2, Border guards-11 and other maps-4. In chronology, the earliest map belongs to 1780 while as the latest one is in 1927. These pictorial maps may be classified by their affiliation, chronology, material, colours, map scale and seal. The Mongolian pictorial maps, which are being preserved in Archives of the Agency of Land management, Geodesy and Cartography of Mongolia became valuable source to study the correction of territory dispensation of Mongolian aimags and banners, position of main monasteries and post stations, road direction, state border guards and Qalqa-Bargu border guards of the 18th and early 20th centuries.

Keywords: Mongolian pictorial maps, date, used materials

Монгол Улсын Газар зохион байгуулалт, Геодези, Зурагзүйн газрын архивт нутгийн зургийн нэгэн сайхан цуглувалга бий. Юуны өмнө тэдгээр Монгол нутгийн зургуудыг тусгай хөмрөг болгон энд цуглувалсан, хадгалах болсон түүхийг товч хэдий ч өгүүлэх хэрэгтэй.

1980 онд БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлөөс Монголын эртний аймаг, хошуудын нутгийн зургийг төвлөрүүлэн хадгалах тухай нууцын зэрэглэлтэй тогтоол гаргажээ. Сн3-ийн 1980 оны 4 дүгээр сарын 17-ны өдрийн 149-р тогтоолын 7 дугаар зүйлд “БНМАУ-ын нутаг дэвсгэр, эртний аймаг, хошуудын нутгийн хуваарийг тогтоосон түүхийн холбогдолтой газрын зургуудыг нэгтгэн төвлөрүүлж, эмхэтгэн хадгалуулах зорилгоор Барилга-Архитектурын комиссын Улсын геодези, зураг зүйн газарт шилжүүлэхийг” НАХЯ болон ШУА-д даалгасан байдаг. Нууцын зэрэглэлтэй дээрх тогтоолын дагуу НАХЯ-ны харьяа Улсын Түүхийн Төв Архив, ШУА-ийн харьяа Улсын Төв Номын Сангийн сан хөмрөгт тус тус хадгалагдаж байсан Монголын аймаг, хошуудын нутгийн зургийг Улсын геодези, зураг зүйн газарт татан төвлөрүүлэн ажил эхэлжээ. Чингэж 1980-ад оны эхэн үед БНМАУ-ын Улсын геодези, зураг зүйн газарт Монголын аймаг, хошуу, харуул, өртөөний нутгийн зургийн нэгдсэн сан хөмрөг бий болсон байна.

Төдий удалгүй Монголын аймаг, хошуу, харуул, өртөөний нутгийн зургийн цомог хийх ажил эхэлжээ. Уг ажилд зохиолч, түүхч Лха. Дарьсүрэн аbugайн тэргүүлэн Улсын геодези, зурагзүйн газрын ажилтан

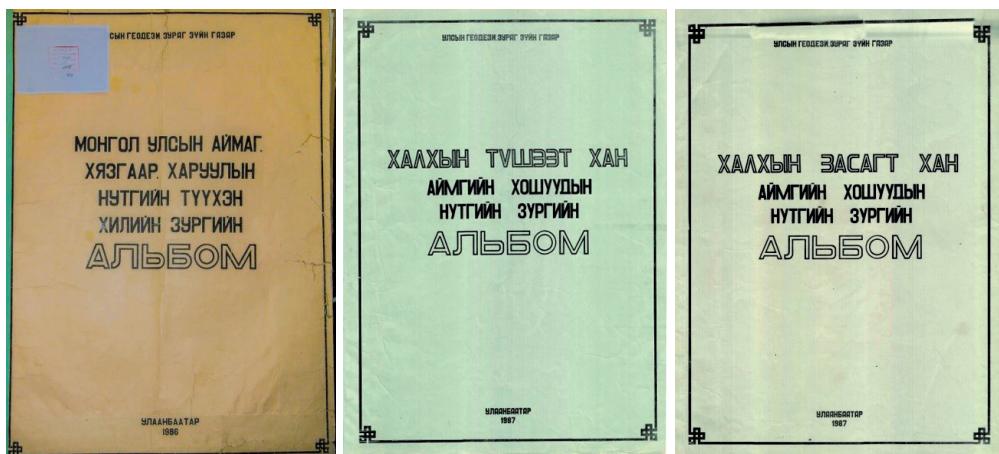
А.Сусар, Б.Рагчaa нарын 10 гаруй хүн оролцсон байна. Цомог хийх ажил 1984 оноос эхлэн явагдаж, нийт 5 дэвтэр цомог хэвлэн гаргажээ.

Эхний хоёр дэвтэр “Монгол улсын аймаг, хязгаар, харуулын нутгийн түүхэн хилийн зургийн альбом” (26 зурагтай), “Халхын Сэцэн хан аймгийн хошуудын нутгийн зургийн альбом” (26 зурагтай) гэсэн нэрээр 1986 онд хэвлэгдэн гарав¹. Удаах гурван дэвтэр 1987 онд гарсан нь Засагт хан аймаг (21 зурагтай), Түшээт хан аймаг (22 зурагтай), Сайн ноён хан аймгийн (32 зурагтай) хошууны нутгийн зургийн альбом юм². Дээрх 5 цомогт,

- нутгийн зургийг 70 х 50 см хүрээнд багтаан хэвлэсэн,
- зарим хар цагаан нутгийн зургийг өнгөт болгосон,
- нутгийн зурагт буй уул, овоо, гол, нуур булаг, сүм хийд, гэр өргөөг араб тоогоор дугаарласан,
- тэрхүү дугаарын дагуу худам монгол бичгээс шинэ үсэгт хөрвүүлэн тусад нь жагсаан бичсэн зэрэг ажилбарууд хийгдсэн юм.

Нутгийн зургийн цомгийг өргөн олон нийтэд бус, албан хэрэгцээнд зориулан хэвлэснийг “нууц” гэсэн улаан өнгийн тэмдэг дарснаас харж болно. Эдгээр цомгийг Улсын геодези, зураг зүйн газарт цөөн тоогоор хэвлэсэн тул эдүгээ нүдний гэм болжээ.

Гэрэл зураг №1. Монголын аймаг, хошуу, харуул, өртөөний нутгийн зургийн цомог (1986-1987)

¹ Монгол улсын аймаг, хязгаар, харуулын нутгийн түүхэн хилийн зургийн альбом. УБ. 1986, Халхын Сэцэн хан аймгийн хошуудын нутгийн зургийн альбом. УБ. 1986.

² Халхын Засагт хан аймгийн хошуудын нутгийн зургийн альбом. УБ. 1987, Халхын Түшээт хан аймгийн хошуудын нутгийн зургийн альбом. УБ. 1987, Халхын Сайн ноён хан аймгийн хошуудын нутгийн зургийн альбом. УБ. 1987.

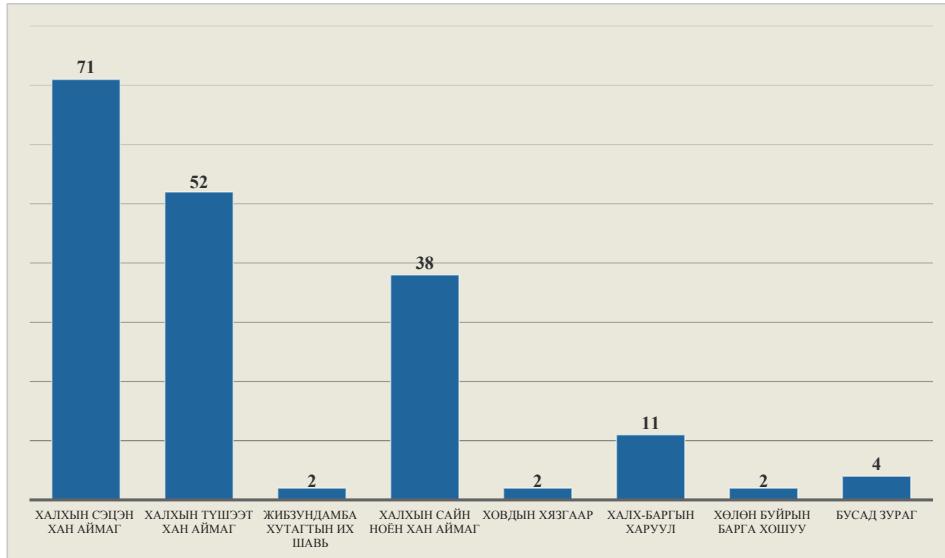
Монголын аймаг, хошуудын нутгийн зургийн цомгийг хэвлэсний дараагаас Улсын Түүхийн төв архив, Улсын Төв номын санд цөөнгүй нутгийн зургийг эргүүлэн өгсөн ажээ. Уг хөмрөгт Халхын Засагт хан аймгийн хошууны нэг ч зураг байхгүй нь тэр бүгдийг эргүүлэн өгсөн гэдгийг нотолно. Мөн анхнаасаа архив, номын сан хоёр нутгийн бүх зургаа шилжүүлэн өгөөгүй нь цомогт орсон нутгийн зургаас ямар нэгэн байдлаар мэдэгддэг. Харин авсан нутгийн зургуудыг буцаан өгч болох талаар Засгийн газрын ямар нэгэн тогтоол шийдвэр байдаггүй тул тухайн үеийн дарга, захирал нарын хоорондын тохироо, гэрээгээр хийгдсэн бололтой. Мөн нутгийн зураг олноор цугларч, нэгдсэн данс бүртгэл хийгдээгүй байсан тухайн цаг үеийн сул задгай байдлын улмаас цөөнгүй нутгийн зураг хувь хүмүүсийн гарти орсон байдал.

Хэдий тийм алдаа завхрал гарсан хэдий ч БНМАУ-ын Улсын геодези, зураг зүйн газарт биеэ даасан нутгийн зургийн сан хөмрөг үлдэж хоцорчээ. Эдгээ Улсын газар зохион байгуулалт геодези, зураг зүйн газрын архивт XVIII-XX зууны эхэн үеийн Монголын аймаг, хошуу, шавь, харуул, өртөөний нутгийн 182 зураг хадгалагдаж байна.

Тэдгээр нь Халхын Сэцэн хан аймаг, Түшээт хан аймаг, Жибзундамба хутагтын Их шавь, Сайн ноён хан аймаг, Ховдын хязгаар, Халх-Баргын харуул, Барга хошуу, харуул, өртөөний нутгийн зураг зэрэг юм. Хамгийн том нутгийн зурагт Сэцэн хан аймгийн 23 хошууны газар орны 123 см x 255 см хэмжээтэй даавуун зураг, удаад нь Түшээт хан аймгийн 21 хошууны 100 см x 171 см даавуун дээр зурсан зураг орно. Хамгийн олон тоотой нь Халхын Сэцэн хан аймгийн хошуудын нутгийн зураг ажээ. Тэдгээр нутгийн зургийг харьялах аймаг, он цаг, үйлдсэн эд, зурсан өнгө, хүрд болон ямар хэмжээс бүхий хүснэгт тор ашиглан зурсан зэргээр дэлгэрүүлэн авч үзье.

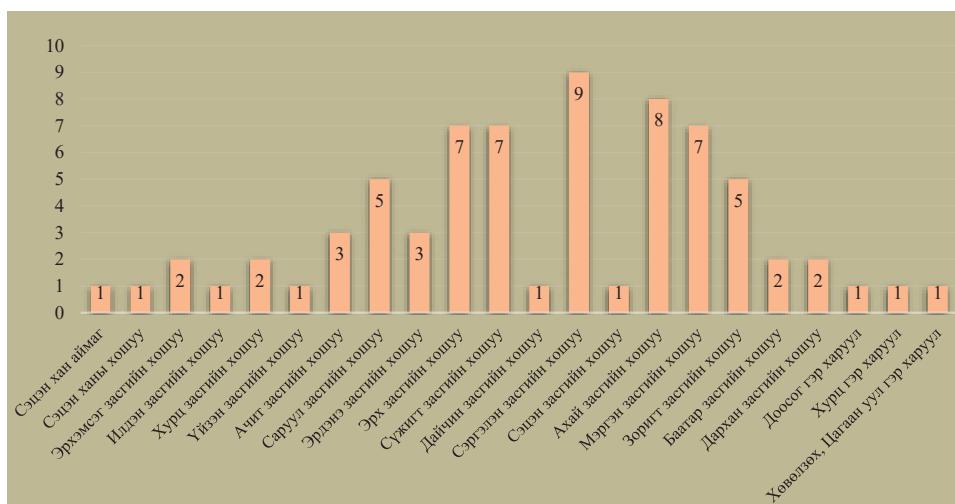
Нутгийн зургийн харьялал. Уг сан хөмрөгт Халхын Сэцэн хан, Түшээт хан, Сайн ноён хан, Жибзундамба хутагтын Их шавь, Ховдын хязгаар, Хөлөн Буйрын харьяат Шинэ Барга хошуу, харуул, өртөөний нутгийн зургууд бий.

Бүдүүвч №4. ГЗБГЗГазрын архивт буй нутгийн зургийн харьяалал

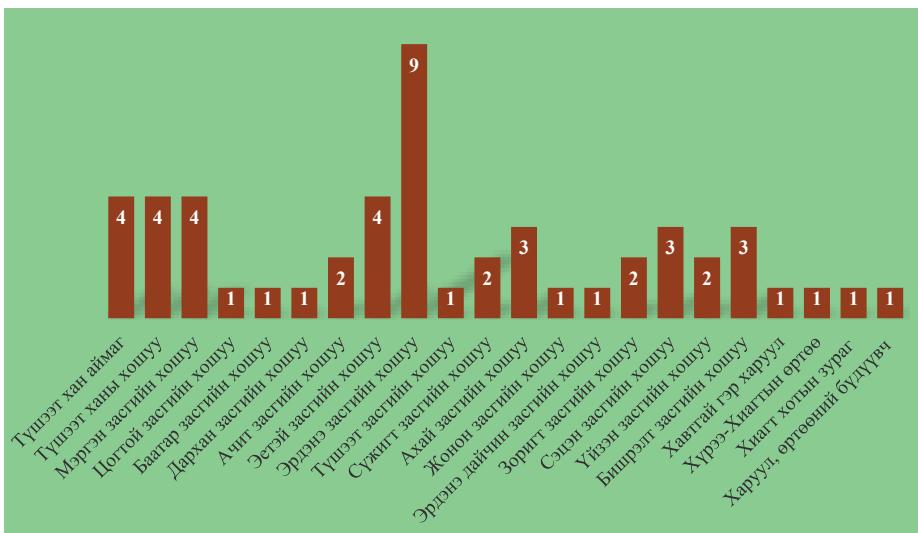
Халхын Сэцэн хан аймгийн хошуудын нутгийн зураг хамгийн олон нь юм. Сэцэн хан аймгийг бүхэлд нь зурсан нэг зураг бий. Сэцэн хан аймгийн 26 хошуунаас 18 хошууны 67 зураг, 3 гэр харуулын тус бүр 1 нутгийн зураг байна. Зарим хошууны нутгийн зураг 9 хувь байдаг. Харин тамгатай хутагтын шавийн нутгийн зураг байхгүй ажээ.

Бүдүүвч №5. Сэцэн хан аймгийн нутгийн зураг

Түшээт хан аймгийг бүхэлд нь зурсан нутгийн зураг 4 байна. Түшээт хан аймгийн 21 хошуунаас 17 хошууны 44 зураг бий. Зарим хошуу 1-9 хүртэл нутгийн зурагтай нь он цагийн хувьд өөр өөр үед хамаарна. Харуул өртөөний бүдүүвч зураг нь гадуураа харуулын, дундаа өртөөдийн чиглэлийг зурж, нэрсийг бичсэн нийтэд тархсан зургийн нэг хувилбар юм.

Бүдүүвч №6. Түшээт хан аймгийн нутгийн зураг

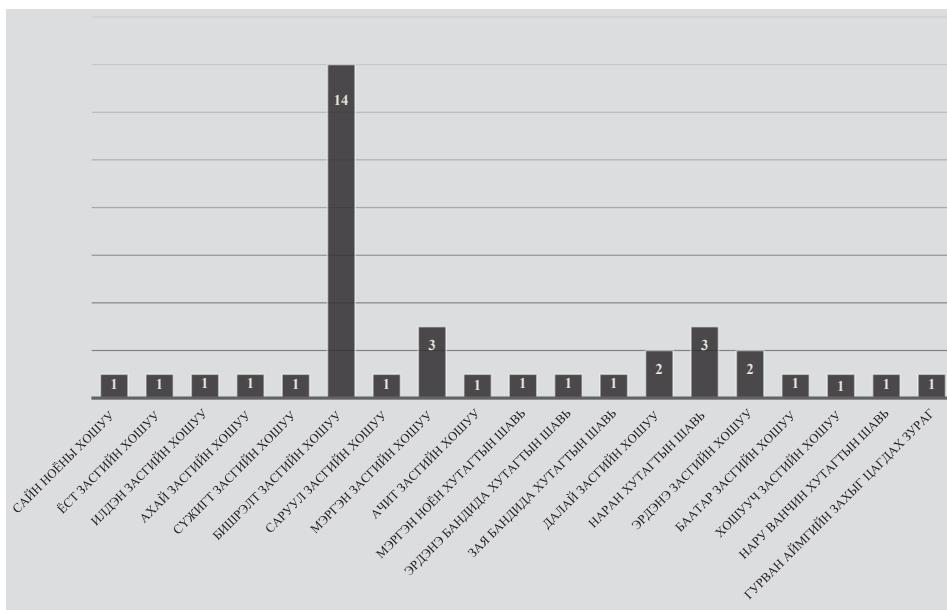
Халхын шарын шашны тэргүүн Жибзуундамба хутагтын Их шавийн нутгийн зураг 2 байгаагийн нэг нь түүний 202 отгоос өөрийн гэсэн нутагтай Хар Дархад 3 отог шавийн нутгийн зураг, нөгөө нь Түшээт хан аймгийн Ахай засгийн хошууны нутаг дэвсгэр дээр орших Их шавийн отгуудаас тус хошуутай бэлчээр нутаг булаалдсан зураг юм.

Сайн ноён хан аймгийн 24 хошуунаас 11 хошуу, 8 тамгатай хутагтын шавиас 4 шавийн нутгийн зураг байна. Хошуудын нутгийн зураг 1-12 хүртэл бий. Хамгийн олон 12 нутгийн зурагтай нь Сайн ноён хан аймгийн Бишрэлт засгийн хошуу юм.

Ар Монголын Ховдын хязгаарын нутгийн зураг 2 бий. Эхнийх нь Дөрвөдийн хоёр аймгийн нутгийн зураг юм. Удаах 1912 оны нутгийн зурагт Дөрвөд аймгуудаас гадна Ховдын хязгаарын бусад 17 хошуунаас Алтайн Урианхайн Зүтгэлт засгийн, Өөлдийн Уйзэн засгийн, Дамбийжаажанцан хутагтын шавь хошуу, Мянгадын Дайчин засгийн,

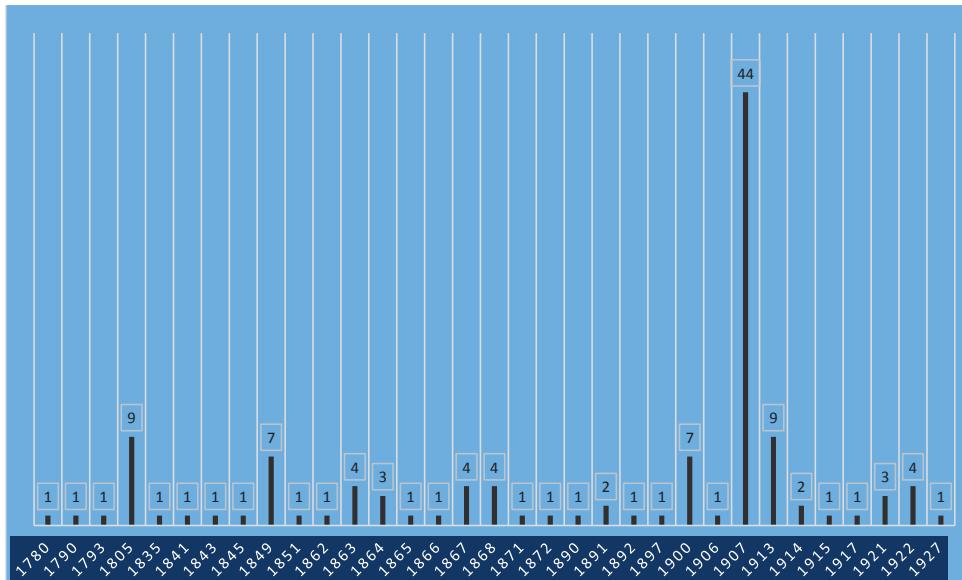
Ховдын тариачин хошууны, хамгийн урд талын Захчин бэйлийн, Захчин гүний гэсэн 7 хошууны нутаг туссан байдаг. Халх-Баргын нутгийн хилийн харуул, Халхын хошуудаас Баргатай нийлэх зах нийлэх нутгийн 11 зураг буй нь 1841-1866 онд хамаарна. Хөлөн Буйрын Барга монголчуудын нутгийн зураг 2 байгааг манж хэлээр бичжээ. Бусад гэсэн ангилалд орж болохуйц 2 зураг байгаа нь язгууртны оршуулга, хулгайч этгээдийн оргосон зураг юм.

Бүдүүвч №7. Сайн ноён хан аймгийн нутгийн зураг

Нутгийн зургийн он цаг. Уг сан хөмрөгт буй 180 зургийн 123-т үйлдсэн огноо (он, сар, өдөр)-г тэмдэглэжээ. Хамгийн эхний зураг 1730-1742 оны хооронд үйлдсэн Халхын Түшээт хан аймгийн нутгийн бүдүүвч зураг бол, сүүлийнх нь 1927 онд хийсэн Монгол улсын Богд хан уулын аймгийн Их дулаан уулын хошууны нутгийн зураг юм. Тэдгээрээс 1907 онд хамгийн олон буюу 44 нутгийн зураг үйлджээ. Энэ нь Манжийн Шинэ засгийн бодлогыг явуулахад хэрэглэх зорилгоор нутгийн зургийг дахин зуруулах Манжийн хааны зарлиг 1907 онд гарсантай холбоотой. Түүний дараа 1805, 1913 он 9 зураг, 1849, 1900 онууд 7 нутгийн зургаар удаална. Нутгийн зургийг бичсэн оны дагуу жагсаавал бүдүүвч доорх байдалтай харагдана.

Бүдүүвч №8. Нутгийн зургийн он

Үйлдсэн он цагийг тэмдэглээгүй нутгийн зураг 57 байна. Үүнээс нэлээд зургийн оныг хошууны засаг ноёны цаг хугацааг баримтлан ойролцоогоор тодорхойлов.

Нутгийн зургийг үйлдсэн эд. Монголчууд нутгийн зургийг их төлөв цаас, даавуун дээр зурдаг. Тус сан хөмрөгт буй нутгийн зургийн 152-ыг цаас, 28-ыг даавуун дээр зуржээ. Он цагийн эрхээр цаасан дээр зурсан цөөнгүй зургийн хадгалалтын байдал тааруу болж байгааг хэлэхгүй өнгөрч болохгүй.

Нутгийн зургийг үйлдсэн арга. Энэ талаар жаахан тогтох хэлэхэд, нутгийн зургийг үйлдэхийн өмнө эхлээд түшмэд нутгаараа явж нарийн дэлгэрэнгүй цэс бичдэг. Нутгийн цэсийг бичихдээ хүрд ашиглан захын овоо хоорондын зүг чигийг тодорхойлж, зайн дээсээр хэмжинэ. Цэсэд хошууны захын овоод болон тэдний хоорондын зүг чиг, зайн заах төдийгүй нутгийн дотор буй уул овооны өндрийн хэмжээ, ямар мод ургадаг зэргийг бичиж тэмдэглэнэ. Цэс бэлэн болсны дараа нутгийн зургийг үйлдэнэ. Ингэхдээ зүг чигийн хүрд ашиглан нутгийн зургийг урд морь зүгээс эхлэн нар зөв тойруулан зурдаг. Тэрхүү хүрдээр дөрвөн зүг, найман зовхис, улмаар хорин дөрвөн зүгийг нарийн тодорхойлдог. Тус

сан хөмрөгт хадгалагдаж байсан дийлэнх нутгийн зургийг зүг чигийн хүрд ашиглан үйлдсэн байна.

Нутгийн зургийн өнгө. Тэдгээр Монгол нутгийн зургийн 161-т ямар нэгэн байдлаар өнгө ялгасан, өнгөт зураас орсон байдаг бол 19 нь дан хар цагаанаар зурагдсан байна. Ер нь Монгол нутгийн зургийн дийлэнхийг өнгө ялган зурдаг. Тухайлбал “Нуур ба гол булаг усыг цөм хөх өнгөөр зурмуй. Бэлчээр газрыг ногоон, элс ба говь шил газрыг бүдэг ягаан өнгөөр зурмуй” гэх зэргээр заасан байдаг. Нутгийн зургийн бичвэрийн тухайд 172 зураг монгол бичгээр, 8 зургийг манж бичгээр үйлдсэн ажээ.

Нутгийн зургийн хэмжээсийн тор. Монголын аймаг, хошуудын нутгийн зурагт хэмжээс (масштаб)-ийн дөрвөлжин тор татдаг байсан нь арай хожуу үед билээ. Тус сан хөмрөгт хадгалагдаж буй 94 нутгийн зурагт хэмжээсийн дөрвөлжин тор татсан бол 86 нутгийн зураг дөрвөлжин торгүй байна. Дийлэнх нутгийн зурагт нэг дөрвөлжиннд хэдэн (100, 50, 25, 20) газар багтаасныг бичээгүй тул тухайн хошууны нутаг дэвсгэрээр баримжаалан хэдэн газар (1 газар-576 метр) тооцож хийснийг тодруулах хэрэгтэй болж байна. Мөн хэмжээсийн торын хэмжээ харилцан адилгүй өөр өөр юм.

Нутгийн зургийн тамга. Уг сан хөмрөгт буй нутгийн зургийн 102-ыг тамга дарж баталгаажуулжээ. Зарим нутгийн зурагт тамгыг 1-8 удаа хүртэл дарсан байна. Харин 78 нутгийн зурагт тамга дарж баталгаажуулаагүй тул албан ёсны баримт хэмээн үзэхэд учир дутагдалтай. Гэхдээ тэдгээрт агуулагдаж буй мэдээлэл судалгааны чухал ач тустай.

Тус газрын архивын сан хөмрөгт хадгалагдаж буй зарим нутгийн зурагт захын овоодын дугаар, нэрийг бичилгүй тусад нь улаан өнгийн цаасан дээр бичиж наажээ. Энэ нь зургийн үндсэн бичвэрт буй бусад газрын дүрслэл, нэрийг дарах, эсхүл тэрхүү наалт цаас үрэгдэж алга болсноор мэдээлэлгүй хоцрох зэрэг сөрөг талтай. Мөн хөх ногоон өнгөөр бүх нутгийг нийтэд нь будсан зарим нэг нутгийн зураг тэрхүү гүн өнгөн дээр хараар бичсэн уул, усны зарим нэр гаргагдахгүй дутагдал дагуулна. Нэг хэсэг нутгийн зурагт захын овоодыг нэгдмэл байдлаар дугаарласан бол нөгөө нутгийн зургуудад дугаарлахгүйгээр нэрийг

бичсэн, эсхүл зэргэлдээх хошуу тус бүртэй зах нийлэх овоодыг тусгайлан дугаарласан байдаг.

Нутгийн зургийг ихэвчлэн хавар, зун, намрын урин дулаан цагт үйлддэг байсан нь төгсгөлийн бичвэр-огноогоос харагдана. Учир нь түшмэд урин дулаан цагт хошууныхаа нутаг дэвсгэрээр явж цэс болон зургаа үйлддэг, мөн өмнө хийсэн зургаа нягтлан шалгаж шинэчилдэг байжээ. Өвөл нутгийн зураг үйлдсэн цөөн хэдэн тохиолдол бас цөөнгүй тааралддаг.

Нутгийн зургийн бичвэрт худам монголоор бичих дүрэм нэг мөр тогтоогүй, сургалтын нэгдсэн тогтолцоо байхгүй байсны улмаас, мөн бичээчийн чадвараас шалтгаалан үгийг алдаатай бичих, үгийн нөхцлийг буруу залгах зэрэг зөв бичих дүрмийн алдаа элбэг тааралдана. Үүнийг хэл шинжээчид тусгайлан судлах буй за.

Монгол нутгийн зурагт буй мэдээллийн үнэ цэнэ. Газар зохион байгуулалт, Геодези, зурагзүйн газрын архивт хадгалагдаж буй XVIII-XX зууны эхэн үеийн нутгийн зургууд нь Монголын аймаг, хошуудын нутаг дэвсгэр, газарзүйн төлөв байдал, нутгийн захын овоод, уул овоодын нэрс, зүг чиг, засаг ноёдын орд өргөө, гол сүм хийд, хилийн харуул, өртөө, замын чиглэл, Халх-Баргын нутгийн зах заагийг судлах түүхэн газарзүйн чухаг сурвалж юм.

Монголчууд нутаг дэвсгэрээ хэд хэдэн удаа зурж үзэж баримжаа тогтох байсныг Сайн ноён аймгийн Бишрэлт застгийн хошууны нутгийн зургийн хувирал өөрчлөлтөөс харж болдог. Тус хошууны нутгийн зураг 12 байгаагаас эхэн үеийн нутгийн 2 зурагт ямар нэгэн гарчиг, он цаг, ертөнцийн зүг зүгийг тавиагүй, нутгийнхаа цөөн хэдэн уул, нуурыг зурж бичсэн байдаг. Харин дараа дараагийн зурагт зүг чигээ тавьж, олон уул овоо, ус нуур зэргийг нэмэн зурж бүрэн гүйцэд дүрсэлж тэмдэглэх болсон байна.

Халхын аймаг, хошуудын нутгийн хил заагийг зарим үед чуулганаар хэлэлцэн тогтоодог байсныг нутгийн зурагт дахь тэмдэглэл бичвэр харуулна. Түшээт хан аймгийн Бишрэлт застгийн хошууны нутгийн зурагт бичсэнээр тус хошууны нутгийн дөрвөн захыг 1772 оны Ширээ нуурын чуулганаар тогтоож байсан ажээ. Энэ зөвхөн нэг хошууны талаарх мэдээ хэдий ч Халх Монголын бусад олон хошуудын нутгийг бас чингэж тогтоосон гэсэн уг билээ. Тодотгон хэлбэл, Халхын ноёдын Ширээ нуурын чуулганаар ганц хошууны нутгийг бус, олон хошуудын нутаг дэвсгэрийн зах заагийг тогтоожээ хэмээн үзнэ.

Мөн нөгөөтэйгүүр Монголын хошуудын нутгийн зах хязгаарыг тогтоох нь уг хэрэгтээ олон жил үргэлжилсэн үйл явц байсныг нутгийн зураг бүрэн нотолно. Бидний олонх судлаачид Монголын хошуудыг байгуулахад нутаг бэлчээр тасалж өгөөд хил заагийг тэр даруй тогтоож байсан хэмээн боддог нь өрөөсгөл ойлголт ажээ. Түшээт хан аймгийн Бишрэлт засгийн хошууны нутгийн зах заагийг тогтоох үйл явц Мөнгө, Сономцэмбэл, Пагважав, Чивагжав гэсэн дөрвөн засаг ноёныг дамнан 1742-1792 оны хооронд явагдсан байна. Бусад хошууд ч ийм үйл явцаас ангид байж чадаагүй нь илэрхий юм.

Хошууны засаг ноёдын угийн бичигт тухайн ноёны захирч байсан хошууны нутгийн дөрвөн захын газрыг тэмдэглэдэг байсан тухай мэдээг Бишрэлт засгийн хошууны нутгийн зурагт бичиж үлдээжээ. Энэ нь нутгийн зураг судлахад бусад бичгийн сурвалжийн мэдээг давхар ашиглахын чухлыг сануулж буй хэрэг юм.

Зарим үед зэргэлдээ орших хошуудын нутгийн зургийг нэг хүн зурдаг явдал байжээ. 1907 онд Халхын Сайн ноён аймгийн Сайн ноён Намнансүрэнгийн хошуу (9-р сарын шинийн 10), түүний урд талын Ёст засаг Балдангийн хошуу (9-р сарын шинийн 4), зүүн талын Илдэн засаг Дондовжанцангийн хошуу (9 сарын шинийн 3), хойд захын Мэргэн засаг Мөнх-Очирын (9 сарын шинийн 6) хошууны нутгийн зургийг нэг хүн зурж, бичсэн нь зургийн гарчиг, зурсан байдал, тайлбар бичвэрийн адил төстэй байдлаас илт мэдэгдэнэ. Морь унасан түшмэд долоо хоногийн дотор дөрвөн хошуугаар явж нутгийн зургийг үйлдсэн гэдэгт хэн ч үнэмшихгүй. Таамаглахул, Сайн ноён аймгийн чуулган даргын газарт хадгалж байсан дээрх хошуудын өмнөх нутгийн зургийг нэг хэлбэр болон бичлэгт оруулан шинэчлэн зурж, бичсэн байна. Чингэх болсны гол учир нь 1907 онд Монгол хошуудын нутгийн зургийг шинээр зурж ирүүлэх тухай Манжийн хааны зарлиг гарсныг биелүүлэх гэж яаравчилсантай холбоотой биз ээ.

1869, 1883 онд Ар Монголын баруун хойд нутаг дэвсгэрээс багагүй газрыг Хаант Орос улсад таслан өгснийг³ Дөрвөд хоёр аймгийн нутгийн зургаас харж болдог. Мөн Дөрвөд хоёр аймгийн ноёдоос Дамбийжанцан хутагтад нутаг өргөж байсан, түүний эзэмшил болох “Ноён хутагтын шавь” хошууд байгуулсан зэрэг нь нутгийн зурагт тэмдэглэгдэн үлджээ.

Хошуудын нутгийн зургаас тэр нутагт адгуулж байсан албаны тэмээ мал, тариалангийн тухай мэдээг олж харна. Эл мэдээлэл нэн

³ Ж.Гэрэлбадрах. XX зуунд Ар Монголын баруун хойд хил өөрчлөгдснийг нутгийн зургаар нягтлах нь. Акта Хисторика. Т.XIX. УБ. 2018. т. 144-156.

товч, тодорхойн дээр чухам байрлалыг нь зураглан харуулснаараа бичгийн мэдээнээс илүү ач тустай. 1868 оны үед Түшээт хан аймгийн Эрдэнэ дайчин застийн хошуунд 68 газар тариа тарьдаг байсныг ─ гэж тэмдэглээд “Монгол амуугийн газар” гэж бичжээ. Мэдээж тэдгээр нь ноёд язгууртнууд, сүм хийд лам нар, энгийн ардын “амь ульжих тариалан” байсан бололтой. ХХ зууны эхэн үед Эрдэнэ засаг Намсрайн хошууны 76 газар тариа тарьж байсныг улаан хүрэн өнгөөр зурж, хэний тариа болохыг бичсний дийлэнх хятад иргэдийнх, цөөнх нь Монголын сүм хийдийнх байв. Мөн аймгийн Түшээт застийн хошууны нутаг дэвсгэрт албаны тэмээн сүрэг, Дөрвөдийн хоёр аймгийн нутагт албаны адuu адгуулж байсныг нутгийн зурагт тэмдэглэжээ.

Цөөнгүй нутгийн зурагт үндсэн дүрслэл, бичвэрийн гадуур дугуй хүрээ татаад 24 зүг чигийг дарааллын дагуу тойруулан бичсэн байдаг. Харин Түшээт хан аймгийн Үйзэн засаг Түдэвдоржийн хошууны нутгийн зурагт тэдгээрийг зүг (гахай зүг), өнгө (цагаагчин өнгө), өнцөг (эзэвэрхүү өнцөг), зовхис (мөнх зовхис) дөрвөөр тодотгон тэмдэглэсэн нь их онцлог юм.

Нутгийн зурагт уул нуруудын өндрийг газар, хувь, алд гэсэн уртын хэмжүүрээр бичихээс гадна өргөнийг бичсэн тохиолдол нэг бус удаа тааралдана. Түшээт хан аймгийн Үйзэн засаг Түдэвдоржийн хошууны нутгийн зурагт “Буурал хан уул, өндөр нь найман газар, өргөн нь таван газар таван хувь” гэх мэтээр том уул нуруудын өндөр болон үргэлжлэх урт өргөнийг хамтад бичжээ.

Зарим нутгийн зурагт тухайн хошууны нутаг дэвсгэрийг урдаас хойш, баруунаас зүүн тийш болон эргэн тойрон ямар хэмжээтэй, нийт хэдэн захын овоотой зэрэг нутгийн цэсэд байдаг мэдээллийг товчоор бичиж оруулсан байдаг. Сонирхолтой нь, Түшээт хан аймгийн Бишрэлт засаг Сундуйн хошууны нутгийн зурагт баруун өмнөх зовхисоос зүүн хойдох зовхис хүртэл, баруун хойдох зовхисоос зүүн өмнөх зовхис хүртэл хэмжиж бичсэн байдаг.

Дийлэнх нутгийн зурагт нэг бол уул нуруудын өндрийг, нөгөө бол тэдгээрийн үргэлжлэх уртыг өгүүлсэн байдаг ахул Сэцэн хан аймгийн Эрхэмсэг засаг Цэрэннямын хошууны 1897 оны нутгийн зурагт булаг, бүрд, голын урсацын үргэлжлэх уртыг газар, хувь, алдаар хэмжиж бичжээ. Цөөн нутгийн зурагт голын урсгалын чигийг зааж бичсэн байна. Сэцэн хан аймгийн Илдэн засаг Тогтохтерийн хошууны 1864 оны нутгийн зурагт “зүүн этгээдээс баруун тийш урсах Халх гол” гэж бичжээ. Бас зарим хошууны нутгийн зурагт өөрийн нутгаар дайран явах гол

замын уртыг бас хэмжиж бичсэн байдаг. Сэцэн хан аймгийн Хурц засаг Түдэнгийн хошууны 1907 оны нутгийн зурагт “энэ Их Хүрээний зам, нэг зуун дөчин хоёр газар” хэмээн бичжээ.

Их Юань улсын төгсгөл үед холбогдох Хэрлэн Барс хотын туурин дээр хоёр том суварга байсныг 1805 оны Сэцэн хан аймгийн Саруул засгийн хошууны нутгийн зургаас мэдэж авна. Одоо тэнд саяхан сэргээн засварласан ганц суварга буй. Мөн Сэцэн хан аймгийн Саруул засгийн хошуунд Чингис хааны хар сүлдийг Баян эрхэт уулын орой дээр хадгалж, тахиж байсныг ихэд бодит байдлаар зурж үлдээжээ.

Монгол нутгийн зураг түүхийн сурвалжийн нэг төрөл болохын хувьд бусад баримт бичигт буй алдаатай зүйлийг залруулж өгдөг ач тустай. Үүнд тухайллан хошууны засаг ноёдын нэр усыг дурдаж болох юм. “Монгол улсын илтгэл шастир”-т Түшээт хан аймгийн Эетэй засгийн хошууны ноён Агваандоржийн нэрийг Наваандорж хэмээн, Сайн ноён аймгийн Илдэн засгийн хошууны ноён Дондовжанцангийн нэрийг Дэндэвжанцан гэж буруу бичсэнийг тэдгээр хошууны нутгийн зургийн гарчигаас мэдэж авна. Хошууны нутгийн зурагт засаг ноёныхоо нэрийг буруу бичнэ гэдэг ямар ч үндэсгүй юм.

Манжийн засаг захиргаанаас Чуулалт хаалга-Улиастайн өртөө байгуулахдаа хошуудын нутаг дэвсгэрээс газар таслан өгснийг нутгийн зургаас тодорхой мэдэж авна. Түшээт хан аймгийн Эетэй засаг Агваандоржийн хошууны нутгийн зурагт өөрийн хошууны нутгаас “цэргийн өртөөдөд тавин олгосон нутгийн захад анх овоо тэмдэг байгуулах” болсон тухайгаа бичиж, тэдгээр захын овоодыг тэмдэглэсэн байдал.

Монгол нутагт оршиж байсан өртөөний болон худалдааны замуудын нэр ус, явах чиглэл, суурин өртөөдийн байрлал, харьяалах нутаг бэлчээрийг тодруулах хамгийн чухал сурвалж нь хошуудын нутгийн зураг болж байна. Чуулалт хаалганаас Улиастай хүрэх гол өртөөний замын дагуух Түшээт хан, Сайн ноён аймгийн 13 хошууны нутгийн зургаас ямар өртөө аль хошууны нутагт, чухам хаана байсныг мэдэж тодруулна.

Халхын нутгийн зах хязгаарыг хятадууд нууцаар даван байгалийн баялаг ухаж олзворлох, ан хийх, ховор өвс ургамал түүх явдлыг зотсоохоор 1782, 1788 онд Алтайн нурууны урдуур говь цөл нутагт байгуулсан Алтны харуул чухам хаана байсныг хошуудын нутгийн зургаас харж болдог.⁴ Алтны харуул нийт 20 байсны зүүн захын Хорсуун,

⁴ Ж.Гэрэлбадрах. Монголын нутаг дэвсгэр, хил хязгаарын түүх. УБ. 2002. т. 148, 206.

Боом, Таац, Зулхунай гэсэн 4 харуул Сайн ноён аймгийн Ёст засгийн хошууны баруун өмнө хэсэгт, Эрдэнэ бандида хутагтын шавийн урд хэсэгт Бамбуу харуул байсныг тэдний нутгийн зурагт тэмдэглэсэн ажээ.

Нутгийн зургаас уул усны нэрийн хувирал өөрчлөлтийг тод томруун харж болно Түшээт хан аймгийн Түшээт засгийн хошууны нутагт буй Инэл уул (хайрхан) эдүгээ Дэлгэрхангай уул, мөн хошууны нутагт байх Хурган өлөн хэмээх нуур Улаан нуур гэх нэртэй болсон байна. Одоогийн Увс нуурыг тухайн Дөрвөд хоёр аймгийн нутгийн зурагт Усуб нуур гэж бичсэн байдаг нь хожим аман ярианы болон бичгийн хэлэнд Увс нуур болон хэлбэржин тогтжээ.

Дийлэнх хошууны нутгийн зурагт буй ганц нэг хуурамч мэдээллийг дурдах нь зүйн хэрэг билээ. Тэр нь “дөчин ламын ном унших газар” гэж бичээд жижиг дуган зурсан тэмдэглэгээ юм. “Дөчин лам” гэх хэллэг Манжийн төрөөс Монголд лам нар хэт ихэдсэнийг хязгаарлахаар нэг хошуунд байх ламын тоог 40-өөр тогтоосноос үүдэлтэйг бид мэднэ. Үнэн хэрэг дээрээ лам нар аль хэдийн 40-өөс хол давж, хүрээ хийд, сүм, ном унших газар “жалгын нэг” болсон ч түүнийг нутгийн зурагт тэмдэглэдэггүй, албаны данс хараад бичилгүй явсаар ирсэн билээ. Мөн үүнийг нөгөө талаас нь, хошуудын гол хүрээ хийдийг зурж бичээд бусад хийд, сүм, дуган, хурлын газрыг тэмдэглэлгүй орхидог байсан гэж тайлбарлаж болох талтай. Дарьганын сүрэгчин хошууны нутгийн зурагт 17 сүм, 3 хурлын газрыг зурж, нэр усыг тэмдэглэсэн нь ховорт тооцогдоно.

Дүгнэлт. Монгол Улсын Газар зохион байгуулалт, Геодези, Зурагзүйн газрын Архивын сан хөмрөгт хадгалагдаж буй нутгийн зургууд нь XVIII-XX зууны эхэн үеийн Халх Монголын аймаг, хошуудын нутаг дэвсгэрийн хуваарилалт, газарзүйн байдал, нутгийн захын овоод болон дотор буй уул овоодын нэрс, зүг чиг, дэс дараалал, засаг ноёдын орд өргөө, гол сүм хийд, өртөөдийн байрлал, замын чиглэл, хилийн гэр харуул, Халх-Баргын нутгийн харуулын байрлал, нутаг орны байдлыг судлах үнэт түүх, соёлын сурвалж хэрэглэгдэхүүн юм.

Л.С.Дампилова

ШАМАНСКИЕ МАТЕРИАЛЫ В ФОНДЕ Т.К.АЛЕКСЕЕВОЙ В ЦВРК ИМБТ СО РАН

DOI 10.25882/20bg-1m90

В данной статье впервые проводится частичная паспортизация шаманских материалов сборника «Les materiaux pour L'étude du shamanisme Mongol / B.Rintchen // Asiatische Forschungen II: Textes shamanistes Bouriates. – Wiesbaden, 1961. – Bd 8» (1961), изданного академиком Б. Ринченом. Эти материалы, возможно, переписаны из фондов репрессированного бурятского ученого Ц.Жамцарано (ИВР РАН. Ф. 62 и ЦВРК ИМБТ СО РАН. Ф. 6) и Т.Алексеевой (ЦВРК ИМБТ СО РАН. Ф. 753). Считаю актуальной публикацию предварительных данных, чтобы последующие исследователи могли дополнить и уточнить или опровергнуть мои изыскания, найти оставшиеся тексты для полной паспортизации и переиздания книги Б.Ринчена.

Ключевые слова: архив, шаманские тексты, систематизация, паспортизация.

Lyudmila S.Dampilova

SHAMANIC MATERIALS IN T.K. ALEKSEEVA'S FUND IN COMX IMBTS SB RAS

The author for the first time makes a partial passportization of shamanic materials from the collection “Les materiaux pour L'étude du shamanisme Mongol / B.Rintchen // Asiatische Forschungen II: Textes shamanistes Bouriates. – Wiesbaden, 1961. – Bd 8” (1961), which was published by B.Rinchen. These materials may have been rewritten from the funds of the repressed Buryat scientist C.Zhamtsarano (IEM RAS, f. 62 and COMX IMBTS SB RAS, f. 6) and T.Alekseeva (COMX IMBTS SB RAS, f. 753). Publication of preliminary data is relevant so that in future researchers can supplement and clarify or refute my researches, find the remaining texts for the complete passportization and reprinting of B. Rinchen's book.

Key words: archive, shamanic texts, systematization, passports.

Уникальный фонд шаманских материалов в ЦВРК ИМБТ СО РАН представляет несомненный интерес для этнографов и фольклористов, изучающих культовые обряды тюрко-монгольских народов. Стихотворные и прозаические шаманские тексты, собранные с конца XVIII по настоящее время, еще не систематизированы в научном плане и мало изучены. Среди них особый интерес вызывают материалы, собранные Татьяной Капитоновной Алексеевой в Осинском районе Иркутской области. Существует всего два фонда под фамилией Т.К.Алексеевой, один с эпическим текстом фонд №1791, записан поэтический вариант эроса Гэсэр, второй – архивный фонд №753, в котором хранятся шаманские материалы. Тексты перепечатаны на пишущей машинке, сначала 15 полных текстов с комментариями от шамана М.А.Шобонова, а затем 5 текстов от И.Болдырева, из которых три текста являются вариантами песнопений первого информанта. Изучая фонд Т.К.Алексеевой, нами были случайно обнаружены совпадения рукописных шаманских материалов с текстами из книги Б. Ринчена.

В данной статье впервые проводится частичная паспортизация шаманских материалов сборника «Les materiaux pour L'étude du shamanisme Mongol / B. Rintchen // Asiatische Forschungen II: Textes shamanistes Bouriates. – Wiesbaden, 1961. – Bd 8» (1961), изданного академиком Б. Ринченом. По нашим многолетним изысканиям данные материалы, возможно, переписаны из фондов репрессированного бурятского ученого Ц. Жамцарано (АВ ИВР РАН. Ф. 62 и ЦВРК ИМБТ СО РАН. Ф. 6) и Т.К.Алексеевой (ЦВРК ИМБТ СО РАН. Ф. 753). Книга состоит из шаманских текстов, набранных на латинице, материалы напечатаны без паспортных данных, ссылок и имен собирателей текстов.

Актуальным представляется переиздание уникальных шаманских материалов с полными паспортными данными. Чтобы раскрыть реальные и мифологические составляющие текста, расшифровать семантику и символику шаманских завуалированных формульных клише, необходимы сопровождающие текст комментарии и паспортные данные.

Шаманские материалы, изданные в Германии Б.Ринченом, были тайно вывезены из советских архивов. Академик Б.Ринчен считал необходимым издание запрещенных памятников монгольской и бурятской устной и письменной культуры. По сведениям

Ш.Б.Чимитдоржиева, он был признанным международными ориенталистами ученым, работы Б.Ринчена издавались в Венгрии, Германии, России, Индии, Китае и других странах. Докторскую диссертацию он защитил в Венгерской академии наук в Будапеште по теме «Монгол бичгийн хэлний зүй» (Монгольское языкоизнание) [Чимитдоржиев 2005, с. 23–24].

Обнаружив совпадающие тексты в фонде Т.К.Алексеевой и книге Б.Ринчена, я начала искать, как могли шаманские тексты Цыбена Жамцарано попасть к Т.К.Алексеевой. Фонд был сформирован в феврале 1945 г., может она их переписала из архива ИВР РАН и передала с новыми паспортными данными в архив Улан-Удэ? Она также могла материалы передать Б.Ринчену, Ринчен, конечно, был знаком с семьей профессора Дмитрия Андриановича и Татьяны Капитоновны Алексеевых.

В первую очередь я начала искать, когда, где и кем работала Т.К.Алексеева. Алексеевы жили в Ленинграде, очень важный факт, что Дмитрий Андрианович был родом из улуса Эрхидей Осинского района, Татьяна Капитоновна также из этой местности, так что она точно владела диалектом, на котором записаны тексты. Очень трудно записывать столько шаманских текстов, не зная контекста и особенностей говора региона. В фонде 152 СПбФ АРАН сохранился отчет аспиранта ИВ АН Алексеевой Т.К. от 06.10.1943 г. об экспедиции к западным бурят-монголам Иркутской области. Из собранных ею материалов наибольший интерес представляют записи истории шаманизма как религии, классификации шаманских божеств и заянов, истории онгонов и их классификации. Также запись эпоса «Генер Богдо хан, его происхождение, жизнь и деятельность» доказывает, что она собирала эти материалы и сдавала в ЦВРК ИМБТ СО РАН¹. Итак, Т.К.Алексеева в годы войны записывала шаманские материалы в Осинском районе, сохраняя их точные диалектные особенности. В рецензии Т.А.Бертагаева о фонде Т.К.Алексеевой указываются данные записи как февраль 1944 года, а собиратель датирует зимой 1945 г. Это может означать, что она собирала материал и в последующие годы после экспедиции 1943 года.

При сравнении оглавления архивных материалов Т.К.Алексеевой с оглавлением сборника шаманских текстов Б.Ринчена особо

¹ СПбФ АРАН. Ф. 152. Оп. 3. Д. 27. Л. 25.

примечательна почти та же последовательность текстов, записанных, ею и текстов, напечатанных в книге.

№	В фонде Т.К.Алексеевой	№	В книге Б.Ринчена
1.	<i>Дайдын үбгэд</i>	1.	<i>Дайдын үбгэни дурдалга</i>
		2.	<i>Дайдын үбгэдтэ хаяхадаа дурдаха дурдалга</i>
2.	<i>Набалга</i>	3.	<i>Набалга</i>
3.	<i>Наада албан</i>	4.	<i>Наада албан</i>
4.	<i>Саада албан</i>	5.	<i>Саада албан</i>
		6.	<i>Сагаан албани нурхани дуудалга</i>
5.	<i>База хоёр</i>	7.	<i>База хоёр</i>
6.	<i>Дахабари төөдэй</i>	8.	<i>Дахабари төөдэй</i>
7.	<i>Абзайн басаган Нүмэ</i>	9.	<i>Абзайн басаган Нүмэ</i>
8.	<i>Голи гурбан горхони дүрбэн найдууд</i>	10.	<i>Голи гурбан, Горхони дүрбэн найдууд</i>
		11.	<i>Голи гурбан, Горхони Дүрбэн найдууд</i>
		12.	<i>Алхансайн Идерхэн</i>
		13.	<i>Идерхэнни дурдалга дуун</i>
		14.	<i>Улейе олон заяад</i>
		15.	<i>Улейе заяани баана нэгэ дурдалга</i>
9.	<i>Морни эжэн</i>	16.	<i>Морни эжэни дуудалга</i>
		17.	<i>Морни эжэни баана нэгэ дурдалга</i>
		18.	<i>Хара морни эжэни дуудалга</i>
		19.	<i>Хара морни эжэни баана нэгэ дуудалга</i>
10.	<i>Унагайн хоёр басаган</i>	20.	<i>Унагайн хоёр басагани дурдалга</i>
		21.	<i>Буха ноёни басагани дурдалга</i>
11.	<i>Гүйдэг ноён баабай</i>	22.	<i>Тарсайн ехэцүүли дуудалга</i>
12.	<i>Буха ноёни басаган</i>	23.	<i>Тарсайн заяани дуудалга дуун</i>
13.	<i>Хара морни эжэн</i>	24.	<i>Гүйдэг ноён баабайн дурдалг</i>
14.	<i>Тарсайн ехэцүүд</i>	25.	<i>Гүйдэг Сом Сагаан ноёни дурдалга</i>
15.	<i>Улейе олон</i>	26.	<i>Түргэ абага Бахуунай аbagын дурдалга</i>

Варианты от И. Болдырева: 1. *Морни эжэн*, 2. *Гүйдэг Сом Сагаан ноён*, 3. *Хара морни эжэн*, 4. *Улейе заяан (олон)*, 5. *Түргэ эсэгэ*.

Итак, все тексты, хранящиеся в фонде Т.К.Алексеевой, полностью представлены в списке Б.Ринчена с некоторыми перестановками в конце. У Б.Ринчена текстов больше, поэтому последовательность соблюдается со вставками тех материалов, которых нет у

Т.К.Алексеевой. Некоторые песнопения, записанные у И.Болдырева, являются вариантами текстов, которые имеются под тем же названием у Ринчена. Так, например, текст «Хара морни эжэни дурдалга» [Ринчен 1961, с. 66] идет под названием «Хара морни эжэн»² из списка Шобонова. Призывание «Хара морни баа нээгэ дурдалга» [Ринчен 1961, с. 67] записан как «Хара морни эжэн»³ из списка Болдырева.

При сравнении текстов в книге Б.Ринчена и фонде Т.К.Алексеевой обнаружены мелкие разночтения и пропуск некоторых строк в книге. Но в целом сохранены все диалектные особенности как произношения, так и употребления слов. Главным достоинством записей Т.К.Алексеевой для расшифровки символики вербального материала является описание обрядов, при которых необходимо произносить именно этот текст. В рецензии профессора Т.А.Бертагаева отмечается, что ценность текстам придает мифологическая история шаманов в сочетании с историческими фактами: «По существу эти записи – биография или своеобразное житие великих шаманов, поэтому в них (в записях) фантастический вымысел самым неожиданным образом сплетается с явью»⁴. Точные временные и пространственные ориентиры, обрядовый контекст дают большую возможность для раскрытия семантики текста.

В фонде 62 Ц.Жамцарано много лет мною изучались шаманские материалы, специально искала материалы, которые вошли в книгу Б.Ринчена. Для паспортизации выписаны данные найденных в архиве текстов. В фонде 62, в разделе «Хори-бурятское шаманство», записанном Ц.Жамцарано в 1908-1909 гг., обнаружены песнопения и шаманские предания восточных бурят. Тексты «Бөөгэй гарбал», «Ямаа табиха», «Тэмээн хоолойн эжэн», «Хялин эжэн», «Дэлгэр бөө дурдалга», «Сэндэмэ бурхан» (у Б.Ринчена «Сэндэмэ бурхани дурдалга»), «Танаахай удаган», «Нүрсэгай бурхан» (бог оспы) (пл. 114-126) записаны с примечаниями в 1908 г. у Николая Золтоева, род Хуасай, с. Хара-Шибирь, недалеко от Зугалайского дацана. Следующие прозаические предания «Абагалдай», «Абагалдайн түүхэ», «Арын арбан гурбан ноёд» (пл. 126-135) «Бөөлөөни хэрэг», «Шанар» (великий шаманский обряд молебствие, пл. 49-64) записаны от Базара Галданова в 1909 г., который записал их от шамана

² ЦВРК ИМБТ СО РАН. Ф. 753. Лл. 125–130.

³ ЦВРК ИМБТ СО РАН. Ф. 753. Лл. 177–182.

⁴ ЦВРК ИМБТ СО РАН. Ф. 753.

Таглаг, рода шарайд, агинского хори-бурята, жившего в XIX в.⁵.

Примечательно, что три текста из фонда «Манжилай ноён», «Амитани эжэн», «Тэнгэриин хүүхэд» (лл. 64-70), которые сообщил безымянный «хори-бурят Верхнеудинской долины, река Бада», отсутствуют в книге Б.Ринчена, однако есть в книге Б.Ринчена пять коротких призываний, которые пока не найдены в фонде Ц.Жамцарано.

Из записей Ц.Жамцарано у западных бурят Б. Ринчен в основном переписал известные песнопения о заянах и заянках: «История двух хоринских заянок» (*Хорийн хоёр заяануудай түүхэ*), записанные от Хулдана Далбанова, Ольхон, 7 авг. 1903 г. Перевод В.А.Михайлова, не полный⁶. Отрывок варианта песнопения о хоринских заянках записан от кударинского бурята Мотоя Оддорова Бамбаева, род нохой (или галзууд), 36 лет, выходец с Лены (Верхоленья), передача плохая⁷.

Заянское песнопение «Гэгээнэй гурбан хүбүүд или бишиихад», вошедшее в книгу, записано учителем Аларского училища Д.В.Манзановым из уст минааши Хара-Хубууна Боржонова, среднего улуса, V хонгодорского рода, 71 год. Имеющиеся к тексту комментарии поясняют историю появления мистических шаманских действ: «Бурят Аларского ведомства Ныгдинской управы, V хонгодорского рода Тумурей Шобхонов болел 2 года и вдруг запел поэму (вероятно, в бреду) Поэма слава трем святым девам? охватила всю молодежь Алари. Распевание славы сопровождалось особыми обрядами и закончилось возникновением нового шаманского культа «гэгээни гурбан»⁸.

Далее из фонда в книге текст «Эсэгэйн гурбан заяан» с паспортизацией: импровизация минааши бөө Сундуя Соктоева, VII хонгодорский род, Кукунурского улуса Аларского ведомства, 35 лет. Передал Обонов-Бадмаев, 30 лет, 15 августа 1908 г., Аларь⁹. Необходимо отметить, что в сборнике Б.Ринчена сначала идут песнопения из фонда Т.К.Алексеевой, а затем все вышеперечисленные тексты из фонда Ц.Жамцарано в той же последовательности как в фонде Ц.Жамцарано.

Итак, в фонде Ц.Жамцарано я несколько раз перепроверила и подтвердила те тексты, которые есть в книге Б.Ринчена, но никак не могла найти ни одного призыва из фонда Т.К.Алексеевой, хотя

⁵ АВ ИВР РАН. Ф. 62. Оп. 1. Д. 15.

⁶ АВ ИВР РАН. Ф. 62. Оп. 1. Д. 1. ЛЛ. 29–32. Перевод там же, л. 39–41.

⁷ АВ ИВР РАН. Ф. 62. Оп. 1. Д. 15.

⁸ АВ ИВР РАН. Ф. 62. Оп. 1. Д. 15. Л. 200.

⁹ АВ ИВР РАН. Ф. 62. Оп. 1. Д. 15. ЛЛ. 204–208.

намеренно несколько раз пересмотрела все шаманские материалы. Что примечательно, И.В.Кульганек в монографии «Каталог монголоязычных фольклорных материалов архива востоковедов при СПбФ ИВ РАН» тщательно проанализировала фонд Ц.Жамцарано с подсчетом шаманских материалов и перечислением основных текстов, в которых также не встречаются материалы из фонда Алексеевой. Ученый перечисляет номера фондов с шаманскими материалами: «Ф. 62. Оп. 1. №15, 18, 40 (1-5 тетр.)». Также уточняет, что «изданы из них очень немногие» [Кульганек 2000, с. 23]. Возможно, я могла пропустить что-то, бывая в архиве не так часто, но И.В.Кульганек, систематически работая с этим фондом и собрав полный каталог, по моему мнению, никак не могла пропустить такой огромный материал по шаманизму монгольских народов, если он вообще существовал в фонде Ц.Жамцарано.

В путевых дневниках с 1903 по 1909 гг. Ц.Жамцарано также не удалось выявить факты записи шаманских материалов у боханских и осинских бурят [Жамцарано 2001, с. 215-216]. Чтобы записать у одного шамана столь объемный материал, необходимо войти в доверие к нему, долго общаться и, как отмечает Ц.Жамцарано: «шаманящие так быстро и нервно произносят слова, что чрезвычайно трудно все удержать в голове и записать» [Образцы 1918, с. 15]. Он был восточным бурятом, поэтому его записи шаманских текстов у восточных бурят не вызывают сомнений. При анализе песнопений западных бурят, вошедших в книгу, можно обратить внимание, что полные занянские песнопения переписаны им от учителей, которые записали от информантов и ему передали. Странно, что он нигде не отмечает о встрече с шаманом или шаманами, от которых записал такой богатый материал.

Итого, на данный момент обнаружено: из 56 текстов в книге Б.Ринчена – 19 песнопений вошли из фонда 62 Ц.Жамцарано АВ ИВР РАН и 20 текстов из фонда 753 Т.К.Алексеевой ЦВРК ИМБТ СО РАН. При многочисленных вопросах, которые возникают в ходе расследования этого непростого вопроса, можно в итоге предположить, что Б.Ринчен в основном по западным бурятам использовал в своей книге архивные материалы Т.К.Алексеевой и дополнил материалами из фонда Ц.Жамцарано, по восточным бурятам все материалы из фонда Ц.Жамцарано. Считаю актуальной публикацию предварительных данных, чтобы последующие исследователи могли дополнить и уточнить или опровергнуть мои изыскания, найти оставшиеся тексты для полной паспортизации и переиздании книги Б.Ринчена.

Источники

- АВ ИВ РАН: Архив востоковедов ИВР РАН. Ф. 62. Оп. 1. Д. 1. – Жамцарано Ц.Ж. Материалы по шаманству.
- АВ ИВ РАН: Архив востоковедов ИВР РАН. Ф. 62. Оп. 1. Д. 15. – Жамцарано Ц.Ж. Материалы по шаманству.
- СПбФ РАН: Санкт-Петербургский филиал архива РАН. Ф. 152. Оп. 3. Д. 27. – Алексеева Татьяна Капитоновна.
- Архив ЦВРК ИМБТ СО РАН: Центр восточных рукописей и ксилографов Института монголоведения буддологии и тибетологии СО РАН. Ф. 753. – Алексеева Т.К. (Шаманство).
- Архив ЦВРК ИМБТ СО РАН: Центр восточных рукописей и ксилографов Института монголоведения буддологии и тибетологии СО РАН. Ф 1791. – Алексеева Т.К. (Гаханова-Алексеева Д.Гэсэр (вариант)).

Литература

- Образцы 1918: Образцы народной словесности монгольских племен. Т. I. Произведения народной словесности бурят. Вып. 3. Эпические произведения эхирит-булагатов: Ха-Ошир Хубун (в двух ред.) / Собрал Ц.Ж.Жамсарано. – Петроград: Тип. РАН, 1918. – С. 503-648.
- Жамсарано 2001: Жамсарано Ц.Ж. Путевые дневники 1903 – 1907 гг. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2001.
- Кульганек 2000: Кульганек И.В. Каталог монголоязычных фольклорных материалов Архива востоковедов при СПбФ ИВ РАН. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2000.
- Чимтидоржиев 2005: Чимитдоржиев Ш.Б. Бямбын Ринчен – выдающийся ученый и писатель (1905–1977). – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2005.
- Rintchen 1961: Rintchen B. Les materiaux pour L'étude du shamanisme Mongol // Asiatische Forschungen II: Textes shamanistes Bouriates. – Wiesbaden, 1961. – Bd 8.

Ж.Долгорсүрэн

ЭРДЭМТЭН, ЗОХИОЛЧ, НАЙРУУЛАГЧ, ОРЧУУЛАГЧ Э.ОЮУН: ХЭВЛЭГДЭЭГҮЙ ГАР БИЧМЭЛ, НАМТРИН БАРИМТУУД

DOI 10.25882/64ee-tn65

Монголын театрин нэрт зүтгэлтэн Э.Оюун өөрийн төрсөн оныг өөр өөрөөр бичиж үлдээсэн учир судлаачид болон олон нийт түүний төрсөн он, сарыг өөр өөрөөр бичиж маргаан дэгдээж байна. Монгол Улсын Засгийн Газрын 2010 оны 172 тоот тогтоолоор батлагдсан “Түүхэн үйл явдлын ой, тэмдэглэлт өдөрийг тэмдэглэх, гавьяат үйлстнийг алдаршиулах, дурсгалыг мөхжүүлэх журам”-ын дагуу Э.Оюуны 100 жилийн ойг тэмдэглэх хугацааг товлох гэж судлаач, мэргэжилтнүүдийн дунд маргаан дэгдсэн. Э.Оюуны мэндэлсний 100 жилийн ой нь 2017 онд уу? эсвэл 2018 онд уу? гэдгийг таслан шийдвэрлэх зорилгоор энэ илтгэлийг хэвлэгдээгүй эх сурвалжид тулгуурлан бэлтгэв.

Түлхүүр үг: жужиглэх урлаг, туурвил зүй, авьяас, дүр

J.Dolgorsuren

E.OYUN – RESEARCHER, WRITER, STAGE DIRECTOR AND TRANSLATOR: UNPUBLISHED MANUSCRIPT AND SOME FACTS OF HER BIOGRAPHY

E.Oyun, a well-known Mongolian theater figure, has written her date of birth differently, which has caused controversy among researchers and the public. In accordance with the “Regulation on Celebrating Historical Events, Glorifying Meritorious Workers and Perpetuating the Memory” approved by the Government Resolution No. 172 of 2010, A dispute arose among researchers and experts to set a date for the celebration of the 100th anniversary of E.Oyun. This report was prepared based on unpublished sources in order to resolve this dispute: Is the 100th anniversary of E.Oyun's birth in 2017? or in 2018?.

Key words: acting, fiction, talent, character

ХХ зууны Монголын нийгэмд, ялангуяа уран сайхны сэтгэлгээний ертөнцөд гайхам тод ул мөрөө үлдээсэн хүн бол Эрдэнэбатхааны Оюун хэмээх эгэл даруу бүсгүй юм. Э.Оюун 1918 онд төрсөн¹. Түүний төрсөн оныг судлаачид² болон өөрөө ч бас зөрүүтэй бичсэн³ учир Э.Оюуны мэндэлсний 100 жилийн ойт хэзээ тэмдэглэх талаар монголын нийгэмд сүүлийн жилүүдэд маргаан өрнөөд байна. Э.Оюун өөрийнхөө гараар бичсэн, одоо УДЭТ⁴-ын архивт хадгалагдаж байгаа анкетын баримтыг бид эш үндэс болгож төрсөн өдрийг тодорхойлох санал дэвшүүлсэн юм (Хавсралт №1). Ийнхүү 1918 оноос тоолж түүний 100 жилийн ойт тэмдэглэн өнгөрүүлэх тухай Монгол Улсын Засгийн газрын тогтоол⁵, БСШУС-ын сайдын тушаал⁶ тус тус гарсан. Монголын төр, нийгэм, соёл, урлагийн салбар, театрын зүтгэлтэнүүд 2018 онд Э.Оюуны 100 жилийн ойн хүрээнд түүний С.Нинжбадгартай хамтарч бичсэн “Би эндээс явахгүй” (1956) драмын жүжгийг УДЭТ-т сэргээн тавьж, монголын бүх театр, урлагийн байгууллагуудыг хамруулан Э.Оюуны нэрэмжит драмын жүжгийн улсын уралдаан зарлаж, “Эрдэмтэн, зохиолч, найруулагч, орчуулагч Э.Оюуны туурвил зүй” сэдэвт эрдэм шинжилгээний бага хурал, гэрэл зургийн үзэсгэлэн зэргийг зохион байгуулж, түүний бүтээлийн цоморлог ном хэвлүүлж, ойт орон даяар ёслол төгөлдөр тэмдэглэн өнгөрүүллээ. Э.Оюун 1965 оны сард өөрийн гараар бичиж бөглөсөн анкет дээр би “1918 онд Да хүрээнд төрсөн”⁷ гэсэн баримтыг эш үндэс болгох нь зүйтэй юм.

Театр судлаачдын тэмдэглэнээс үзэхэд Э.Оюун бие дааж 17, бусадтай хамтарч 10-аад жүжгийн зохиол бичсэн **зохиолч** хүн.

¹ МАХН-ын Төв Хороо, аймаг, хотын намын хороодын мэдлийн ажилд байгаа ажилтан нарыг бүртгэх анкет. Эрдэнэбатхааны Оюун өөрийн гараар бичсэн анкет. УДЭТ-ын архив. Уран бүтээлчдийн хувийн гаралтай сан хөмрөг (2.1.1) 1965.02.17; Х.Зандраабайды. Монголын зохиолчдын намтрлын лавлах бичиг. УБ. 2008. 131.

² Эрдэмтэн зохиолч Э.Оюун. Бүтээлийн цоморлог. Эмхт: Ж.Ууганбаатар. ШУА. Хэл зохиолын хүрээлэн. УБ. 2018. 10; Н.Ганхуяг. Монголын театрын нэвтэрхий толь. УБ. 2007. 359; Алтан тайзны эзэд. Ерөнхий редактор Д.Мягмарсүрэн, Г.Равдан. УДЭТ. УБ. 2013. 137.

³ Э.Оюун. амьдралын зам. Ред: Б.Зориг. МУАНХХ. УБ. 1996. 3.

⁴ УДЭТ - Улсын Драмын эрдмийн театр

⁵ Ой тэмдэглэх тухай. Монгол улсын Засгийн Газрын тогтоол. 2018 оны 5 дугаар сарын 23-ны өдөр. Дугаар 149.

⁶ Бүрэлдэхүүн, төлөвлөгөө батлах тухай. Монгол Улсын БСШУС-ын сайдын тушаал. УБ. 2018.06.29. А/437.

⁷ МАХН-ын Төв Хороо, аймаг, хотын намын хороодын мэдлийн ажилд байгаа ажилтан нарыг бүртгэх анкет. Эрдэнэбатхааны Оюун өөрийн гараар бичсэн анкет. УДЭТ-ын архив. Уран бүтээлчдийн хувийн гаралтай сан хөмрөг (2.1.1) 1965.02.17.

Дэлхийн сонгодог болон оросын 50 гаруй жүжгийн зохиол, дуурь болон балетийн 5 цомнол, М.Горький “Васса Железнова”, А.Черных “Москва нулимын дургүй” зэрэг кино зохиолыг орос хэлнээс монгол хэлэнд тус тус орчуулсан. Мөн Ши.Аюуш, Д.Намдаг, Ч.Ойдов зэрэг монголын шилдэг жүжгийн зохиолчдын 20 гаруй жүжгийн зохиолыг монгол хэлнээс орос хэлэнд орчуулсан. Мөн Е.Борейшо “Жүжигчний уран чадварын тэмдэглэл” (1938), К.С.Станиславский “Жүжигчний ажиллагаа хэмээх дэвтэр” (1942)⁸ зэрэг жүжиглэх, найруулах урлагийн онол, арга зүйн ном орос хэлнээс орчуулсан бичгийн өндөр боловсролтой **орчуулагч** юм. Э.Оюун монголын театрын тайзнаа бие дааж 20 жүжиг, бусадтай хамтарч 10 гаруй жүжиг найруулан тавьж, монголд мэргэжлийн театр үүсч хөгжихөд уран бүтээлчдийг бэлтгэсэн **найруулагч, сурган хүмүүжүүлэгч** хүн. Дэлхийн сонгодог урлагтай монголчуудыг танилцуулсан, монголын урлагийг олон улсад түгээн дэлгэрүүлсэн, 1975 онд Монголын урлагийн ажилтны холбоог анх санаачлан байгуулсан⁹, 1962-1963 онд МАХН-ын Төв хороонд Соёлын хэлтсийн дарга, 1963 оноос ЮНЕСКО-гийн Монголын Үндэсний комиссын анхны даргаар¹⁰ тус тус томилогдон ажиллахдаа соёл урлагийн салбарыг хөгжүүлэх чухал шийдвэрүүдийг гаргуулж, соёлын гадаад харилцаа, хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх, төрийн соёлын бодлогыг хэрэгжүүлэхэд түшиг болсон төр, нийгмийн зүтгэлтэн, соён гэгээрүүлэгч байсан юм.

Э.Оюун 1957 онд Москва хотноо А.В.Луначарскийн нэрэмжит Театрын урлагийн дээд сургууль (ГИТИС)-ийн аспирантурт элсэн суралцаж “Монголын ардын урлаг дахь театрын үндсүүд” сэдвээр 1960 онд урлаг судлалын ухааны дэд эрдэмтэн¹¹-ий зэрэг хамгаалж монголд театр судлал хөгжих үндэс суурийг тавилцсан театр судлаач билээ.

Тэрээр Ш.Аюушийн “Яг арван найм”, Д.Намдагийн “Шинэ зам”, “Сүрэг чоно”, “Шарай голын турван хаан”, Ч.Ойдовын “Миний баясталан” зэрэг 20 гаруй үндэсний жүжиг монгол хэлнээс орос хэлэнд орчуулсан. Э.Оюун Ф.Шекспир, Софокл, В.Шиллер, Лопе де Вега, Генрик

⁸ Е.Борейшо “Жүжигчний уран чадварын тэмдэглэл”. Ред. Ши. Аюуш. УБ. 1938. 18 т.х; К.С.Станиславский “Жүжигчний ажиллагаа хэмээх дэвтэр” УБ. 1942. 98 т.х.

⁹ Эрдэмтэн, зохиолч, найруулагч, орчуулагч Эрдэнэбатхааны Оюуны туурвил зүй. Эмхт. Ред. Ж.Долгорсүрэн. СУИС-ийн Театрын урлагийн сургууль. УБ. 2018. 20.

¹⁰ Эрдэмтэн зохиолч Э.Оюун. Бүтээлийн цоморлог. Эмхт: Ж.Ууганбаатар. ШУА. Хэл зохиолын хүрээлэн. УБ. 2018. 18.

¹¹ “Народные истоки театрального искусства монголов” Диссертация на соискание учёной степени кандидата искусствоведения /ГИТИС, Москва. 1960., стр 341.

Ибсен, Бертольд Брехт, Войныч, Гоголь, Шолохов зэрэг дэлхийн 50 гаруй сонгодог жүжиг орос хэлнээс монгол хэлэнд орчуулснаас 10 орчим жүжгийг өөрөө бие дааж болон бусадтай хамтран монголын театрин тайзнаа найруулан тавьсан. 127 концерт найруулсан. Бие дааж 17 жүжиг, бусадтай хамтарч 10-аад жүжгийн зохиол, 5 дуурь болон балетийн цомнол бичсэн¹². Хаврын нэгэн шөнө (1957), Өгүүллэг, жүжиг (1963), Учрал (1977), Хайр (1989), Монголын театрин түүхэн замнал (1989), Амьдралын зам. Дурдатгал (1996)¹³ зэрэг ном бичсэн. М.Горький “Васса Железнова”, А.Черных “Москва нулимсанд дургүй” зэрэг кино зохиолыг орос хэлнээс монгол хэлэнд орчуулж монголын театрин урлагийн хөгжилд төдийгүй театр судлалд маш тодорхой хувь нэмэр оруулсан эрдэмтэн, сурган хүмүүжүүлэгч, нийгмийн зүтгэлтэн юм.

Монгол Улсын Ардын жүжигчин, Төрийн шагналт Э.Оюун шиг олон мэргэжлийн чиглэлээр жигд ажиллаж, олон арван бүтээл туурвиж эх орныхоо төдийгүй хүн төрөлхтний оюун санааны хөгжилд бодит хувь нэмэр оруулсан хүн тийм ч олон биш бизээ. Нэгэн биед ийм олон талт эрдэм цогцолсон нь нэгдүгээрт, Э.Оюуны төрөлхийн гойд авьяас, хурц ухаан, хөдөлмөрч, тууштай зан чанарынх нь биелэл, хэрэгжилт юм. *Хоёрдугаарт*, тухайн үеийн монголын нэртэй сэхээтэн Б.Эрдэнэбатхааны өндөр боловсролтой гэр бүлд төрж, 1928-1929 онд Ленинградад, 1929-1930 онд Москва хотноо аавтайгаа хамт явж дунд сургуульд сурсан. 1930 оноос эх орондоо эргэн ирж орос сургуульд 6-8 дугаар ангид сурч төгссөн. 1933-1934 онд Рабфак¹⁴, 1952-1957 онд МУИС-д тус тус суралцаж дээд боловсрол эзэмшсэнзэрэг ньнөлөөлсөн байна. *Гуравдугаарт*, тухайн үеийн Монгол, Оросын найрамдалт

¹² Эрдэмтэн, зохиолч, найруулагч, орчуулагч Эрдэнэбатхааны Оюуны туурвил зүй. Эмхт. Ред. Ж.Долгорсурэн. СУИС-ийн Театрын урлагийн сургууль. УБ. 2018. 5-8.

¹³ Х.Зандраабайды. Монголын зохиолчдын намтрин лавлах бичигт. УБ. 2008. 131.

¹⁴ Рабфак (Рабочий факультет. 1919—1936) Улаан-Үдэ хотын Ажилчин, залуучуудын сургууль. ЗХУ-ын Ардын боловсролын системийн байгууллага. Рабфак был открыт в 1919 году на базе вечерних курсов, организованных прибывшем Московском Коммерческом институте (впоследствии Московский институт народного хозяйства им. Г.В.Плеханова, ныне Российская экономическая академия), а также при МГУ курсов подготовки рабочих и крестьян для поступления в вузы. Преподавали здесь преимущественно молодые университетские профессора. Длительность обучения на курсах в зависимости от предварительной подготовки составляла 1–2 года. Обучение было бесплатным, учащиеся получали стипендию. Всего в Москве было открыто 45 таких курсов. Основание – решение коллегии НКП РСФСР. Первый в Сибири рабфак был открыт в марте 1920 года при Омском сельскохозяйственном институте.

харилцаа, нийгэм, улстөрийн байдал ихээхэн нөлөөлсөн гэж үзэх үндэстэй юм.

Э.Оюун монголын төр, нийгмийн хариуцлагатай өндөр албан тушаал хашиж, тухайн цаг үеийн намын даалгавар, эх орон, нийгмийн захиалгыг биелүүлэхийн зэрэгцээ өөрийн бүтээлч хандлага, сэтгэлийн дуудлагаар зохиол бичих, орчуулга хийхээс өөр аргагүй нөхцөл байдалд орж байсныг ч бас үгүйсгэхгүй. Социалист эмэгтэй хүний дүр, социалист гэр бүлийн дүр төрхийг уран бүтээлдээ тусган гаргах амаргүй нийгмийн хэрэгцээ, шаардлагатай тулгарч байсан нь түүний бичсэн “Шуудан зөөгч Цэрмаа”, “Уяхан зүрх уруу татав”, “Сээтэн Дулмаа”, “Ховор амьдрал”, “Гангалахад бас учир бий”, “Хайр” зэрэг өгүүллэгүүдээс тод харагддаг. Э.Оюуны цэвэр онгод авьяасаар туурвисан бүтээлүүдэд түүний дотоод ертөнц тод томруун агуулагдсан байна.

Монголын соёл, уламжлалыг дэлхийд таниулахад Э.Оюун унаган орос хэлтэй, дээд боловсролтой байсан нь 1950 онд БНМАУ-ын АИХ-ын депутат, МАХН-ын XVII-XIX их хуралд төлөөлөгч, Төв хорооны гишүүн, 1962 онд Парис хотноо НҮБ-ын ЮНЕСКО-гийн дүрмийг хүлээн зөвшөөрөх тунхаглалд гарын үсэг зурахад оролцох, Монгол Улсаа тус байгууллагын гишүүнээр элсүүлэх, улмаар ерөнхий бага хуралд оролцох¹⁵ зэргээр улс, эх орноо төлөөлж явсан нийгмийн зүтгэлтэн юм.

Монгол оронд орчин цагийн мэргэжлийн театрын урлаг үүсч хөгжихөд ийнхүү Э.Оюуны оруулсан хувь нэмрийг тоочоод баршгүй. Тэрээр судалгаа хийж, залуу жүжигчдийг сурган хүмүүжүүлж, эрдэм шинжилгээийн бүтээл туурвихын хамт Зөвлөлт улсын театрин тухай товч зүйл¹⁶, М.Горькийн нэрэмжит СССР-ийн Москва хотын уран сайхны эрдмийн театрин 50 жилийн ой¹⁷, Гадаадын сонгодог зохиолоос Монголын театрин тайзнаа тавьсан нь¹⁸ зэрэг сурталчилгааны өгүүлэл, судалгааны ном, шүүмж, дурдатгал олныг бичиж хэвлүүлжээ.

Э.Оюуны мэндэлсний 100 жилийн ой бол монголын соёл, урлагийг тэр дундаа театрин урлагийг хүндэлдэг, түүний үр шимийг хүртэж хүмүүжсэн оюунлаг хүн бүхэнд баяр баясгалан авч ирсэн эрхэм хүндтэй

¹⁵ Х.Сампилдэндэв. XX зууны монгол зохиолчид. 45 дугаар цуврал. Дамдины Бямбаа. УБ. 2005. 71.

¹⁶ Зөвлөлт улсын театрин тухай товч зүйл // Сайн дурын уран сайханчдад тусламж. 1948. №2.

¹⁷ М.Горькийн нэрэмжит СССР-ийн Москва хотын уран сайхны эрдмийн театрин 50 жилийн ой // Уран сайханчдад тусламж. 1949. №2.

¹⁸ Гадаадын сонгодог зохиолоос Монголын театрин тайзнаа тавьсан нь // Соёл, утга зохиол. 1959. №27.

түүхэн үйл явдал юм. СУИС-ийн Театрын урлагийн сургуулийн эрдмийн хамт олон бид энэ эрхэм хүндтэй уран бүтээлчийнхээ намтар судлал, уран бүтээлийн судалгааг баяжуулан хөгжүүлэх зорилгоор холбогдох шинжлэх ухааны байгууллага, их сургуулийн судлаач, эрдэмтдийн оюуны хүчийг төвлөрүүлж “Эрдэмтэн, зохиолч, найруулагч, орчуулагч Э.Оюуны туурвил зүй” сэдэвт эрдэм шинжилгээний хурал зохион байгуулж, илтгэлүүдийг эмхтгэж хэвлүүлэн олон түмэнд хүргээд байна.

Аугаа их бүтээлч хүмүүний амьдарч, бүтээж явсан он цаг алсран одох тусам, хийсэн бүтээсэн үйлийнх нь ул мөр уlam тодорч дурайдаг тэр л жам ёсоор “Э.Оюун багш” хэмээх монголын театрин урлагийн ноён оргилын орой уlam л сүмбэрлэж, тэрээр монголын төдийгүй дэлхийн театрин шүтэн бишрэгчдийнхээ сэтгэлийн хойморт зул мэт гэрэлтэж байна. Нэг удаагийн эрдэм шинжилгээний хурлаар түүний хийсэн бүтээсэн олон талт, гүн гүнзгий эрдэм, бүтээл туурвилыг бүрэн дүүрэн дэлгэн хэлэлцэх боломжгүй боловч судлаач, эрдэмтдийн олон жилийн судалгааны үр дүнг нэгтгэн бөөгнүүлж, тал бүрээс нь шүүн хэлэлцэж, шинэ мэдлэг, мэдээллээр баяжуулах нь шинжлэх ухааны үнэ цэнтэй төдийгүй, шинэ зууны хүмүүст өвөг дээдсийнхээ оюун санааны баялаг өвийг шинжлэх ухаанчаар дамжуулан түгээх нийгмийн ач холбогдолтой билээ.

Э.Оюун багштай хамт ажиллаж, уран бүтээл туурвиж, түүний бичсэн жүжигт дүр бүтээж, багшийнхаа оюун санааг амьдруулж явсан олон сайхан ахмад буурлууд тухайлбал, Ардын уран зохиолч, Соёлын гавьяат зүтгэлтэн Бөхийн Бааст, түүний шавь Монгол Улсын Гавьяат багш Р.Уртнасан, Ардын жүжигчин Д.Мэндбаяр, Ардын жүжигчин Ж.Лхамхүү нарын халуун дурсамж өнөөдөр ч бидэнд үнэ цэнтэй хэвээр байна.

Эрдэнэбатхааны Оюуны уран бүтээлийг голдуу театр судлал, хэл, уран зохиол судлалын үүднээс судлан шинжилж ирсэн бол энэ удаад судлаачид түүх, урлаг судлал, орчуулгын уран зохиол судлалын үүднээс харьцуулах, зэрэгцүүлэн шинжлэх, түүхчлэх зэрэг түүний зохиол, туурвилын нийгэм, түүх, соёл, урлаг, гоо сайхны ертөнцийг судалж үнэлгээ өгч байгаа нь монголын театр судлалд төдийгүй нийгэм, хүмүүнлэгийн судалгаанд ихээхэн ач холбогдолтой юм.

Цаашид Э.Оюуны орчуулгын судалгааг гүнзгийрүүлэн өргөжүүлэх, ялангуяа монгол хэлнээс орос хэлэнд хөрвүүлсэн бүтээлийн орчуулгыг хэл шинжлэл, орчуулгын онол, арга зүйн үүднээс судлах, найруулсан жүжгүүдийг судалж түүний найруулах эрдэмийн онцлогийг тодруулах, судалгааны болон сурталчилгааны өгүүлэл, шүүмжүүдийг судлах зэрэг олон талт судалгаа судлаач эзнээ хулээж байна. Өөрөөр хэлбэл эрдэмтэн,

зохиолч, найруулагч, орчуулагч Эрдэнэбатхааны Оюуны туурвил зүйн судалгаа үргэлжилнэ. Энэ удаад бид Э.Оюуны төрсөн оныг 1918 гэдэг дээр тогтож, түүний туурвил зүйн судалгааг хөгжүүлэх нь зүйтэй гэсэн дүгнэлт хийж байна.

	Маяг № 2	
НАМЫН ТӨВ ХОРОО, АЙМАГ ХОТЫН НАМЫН ХОРООДЫН МЭДЛИИН АЖИЛД БАИГАА АЖИЛТАН НАРЫГ БҮРТГЭХ АНКЕТ		
Овог <u>Городнова И.</u> Аль аймаг, хот, сум, ямар нэртэй газар хэдэн онд төрсөн	Нэр <u>Одоо Ч.</u> <u>1918 онд, Да Хүрээнд</u> <u>Эмчилж, бүрмэг, арг.</u>	
Эрэгтай эмэгтэй, яс угсаа нийгмийн гарал ба нийгмийн байдал	<u>Хойтын харбийн, Осужденийн</u> <u>хороо, Ч-р хороц, 40-3-16.</u>	
Одоогийн захиргаа, аймаг, хот сум, хороо	<u>6, ээж, аж охин зөвлөй, ажин</u> <u>сүрүүльд, эзжин дүүчкөгүүн мөн зөвлө</u>	
Ам бүл хэд таны юу болох одоо хaa ямар ажилтай	<u>Намын шинчунд 1944-11 сард.</u>	
Намын гишүүнд элссэн он, сар өдөр		
Хaa ямар ажлуудыг томилолт буюу сонгуулиар гүйцэтгэж байснаа бичиэ үү?	Ажилд эхэлж орсон он, сар, өдөр <u>1936 оноос</u> <u>одоо хүрэл</u>	Ажлаас өөрчилгдсэн он, сар, өдөр
<u>Чисын Хогжилтийн драмийн театрын организатор</u> <u>Туслах наструумагг, наструумагг,</u> <u>урал санхмын удирдагч</u> <u>Энэ хооронд Кино-чигдэвэрийн урал санхмын удирдагчийг 1960-62 онд хийсэн.</u> <u>Плюс Хорооны соёлын хэмжэст 1962-</u> <u>1963 онд нэг жили хийсэн.</u>		

Дотоод, гадаадын ямар сургууль, курст хэдэн инос хэдэн он хүртэл хaa суралцаж төгссөн? төгсөөгүй бол ямар учраас	Дотоод багадунаа сургуучийг 1926-351 ээ 1934-350нд улсын Чудилын радиоралт төгссөн. 1952-57 онд их сургуучийг гэрээр төгссөн. 1954-60 онд Москвагд аспирантурыг төгссөн.
Тусгай мэрэгжил, эрдмийн цол зэрэг	Нийтийн урлаг судалжлын зээ эрдэмийн.
Шинэ ба хуучин бичиг аль хир мэдэх	Шинэ, хуучин бичиг сайн мэднэ.
Гадаадын ямар хэл бичиг аль хир мэдэх	Орос хэл, бичиг сайн мэднэ.
Одоо ямар сонгуулттай	Мяахнт хорооны бүрд хурлын шинчүүн, хөтөнч дэвүүлэж, Эмэгэй чүчүүдийг төв зөвлө. Эрчүүлэгт.
Нам олон нийтийн байгууллагаас арга хэмжээ авагдаж намын гишүүнээс гарч завардаж байсан эсэх	Чүүр.
Засаг захирагааны талаар шийтгэгдэж байсан бол хэзээ ямар учраас	Чүүр
Та улсаас гавьяяа шагнал алдар цол авч байсан бол хэзээ ямар учраас ямар шагнал ба цол авсан	Театрын урлагийн ажилласны түүхийн 1940 онд медаль, 1942 онд албан газас, 1944 онд албан тэргүүлэгчийн, 1946 онд Торийн шагнам, 1950 онд хадомлорийн гавьяа, түүхийн эхийн 20 гаруйг орчуулсан, 4-5 жүжигийн эхийн бүсэсэн, чүүнчлэг зэрэгтэй бүснээс оор зүйлүү.
Гарсан оновчтай санал, бичсэн ном зохиол, зохион бүтээсэн зүйл	Уснын драмын театрийн уран санжны удирдааг
Та одоо хaa ямар ажилтай	
Ямар ажилд сонирхолтойгоо бичнэ үү?	Нийтийн урлагийн ажил, зохиолын ажил.
<p>Бичсэн хүний гарын үсэг. <u>Оюун Э.</u> <u>1965</u> он. <u>2</u> р сарын <u>27</u> ны өдөр.</p>	

Г.А.Дырхеева

ТРАДИЦИОННАЯ ПИСЬМЕННАЯ КУЛЬТУРА БУРЯТ: СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

DOI 10.25882/fyqz-fb21

Статья посвящена социолингвистическим особенностям становления, развития, а также современным проблемам письменной культуры бурятского народа. Кратко рассмотрен дооктябрьский период, когда в основном функционировала устная форма передачи культурной информации, период, когда буряты пользовались старомонгольской письменностью, при этом уровень грамотности был очень низким. Неоднократная смена график в первой половине XX в. привела к нарушению культурно-письменных традиций. Современные проблемы национальных литератур связаны с проблемами культурной интерференции, взаимопроникновением культур, активной утратой бурятами родного языка, освоением Интернета. Приведены некоторые статистические данные по уровню грамотности бурят, объемам изданий, чтению литературы на родном языке.

Ключевые слова: бурятский язык, письменность, литературный язык, грамотность, учащиеся.

Galina A. Dyrkheeva

TRADITIONAL BURYAT WRITTEN CULTURE: SOCIAL-LINGUISTIC ASPECT

The article is about the social-linguistic features of formation, development and modern problems of Buryat written cultures. In the pre-October period the oral form of cultural information transfer usually functioned. At that time Buryats used the old Mongolian writing, but the level of literacy was very low. Numerous changes of graphic writings in the first part of the 20-th century led to violation of cultural and written traditions. Modern problems of national literatures are connected with problems of a cultural interference, interpenetration of cultures, active loss the native language by the Buryats, development of the Internet. Some statistical data of literacy level, volumes of editions, reading of the literature by Buryats in their native language are given.

Key words: Buryat language, written language, literary language, literacy, pupils.

Культура бурятского народа, как и любая национальная культура, уникальна, в ней отражена многовековая история народа. Ее особенностью является богатейшее устное народное творчество, традиции и обычаи, высоконравственные этические нормы, которые складывались веками и в которых нашли отражение веками сложившийся уклад народа, его духовное развитие, неповторимое декоративно-прикладное искусство, живопись, песни, литература и т.д.

Поскольку до Октябрьской революции бурятский язык функционировал в основном в виде диалектно-разговорной формы, что объяснялось уровнем его исторического развития, неграмотностью основной массы бурят, то это способствовало консервации, сохранению устных форм передачи информации, в том числе и множества различных преданий, легенд, притчей, эпоса, сказок и такого очень важного и актуального даже сегодня компонента национальной культуры, как родословная (или генеалогическое предание). В культурной сфере преимущественно использовались бурятский и тибетский языки. Бурятский язык функционировал в виде устной культурной разновидности, а языком богослужения был тибетский (начиная с XVII века, периода проникновения буддизма на территорию современной Бурятии). Литература для богослужения лам была в письменной форме на тибетском языке. Бурятский язык был также вспомогательным при обслуживании низшего уровня культового общения (шаманизм).

Очевидно, что с появлением в XIII в. на территории Монгольского государства письменности, на ней стала развиваться литература, которая на начальных этапах зависела от устойчивых канонов фольклора, устного народного творчества. Буряты, как часть монгольского этноса, относящиеся к монгольскому государству до XVII века и участвовавшие в его жизнедеятельности, несомненно, пользовались и письменностью, и достижениями культуры единого государства. Однако это не значит, что до данного периода отсутствовали какие-либо формы словесного творчества. Б.Д.Баяртуев, например, считает, что «онтологическая концепция мира в бурят-монгольском шаманизме и буддизме является мировоззренческой основой, на которой строится фольклор и литература бурят-монголов периода феодальных взаимоотношений» [Баяртуев 2001, с. 10], что, как и у других народов, у истоков художественного словесного искусства бурят, стоит миф. А о том, что у бурят имеются богатейший фольклор

и фольклорные традиции свидетельствуют хотя бы то, что он один из немногих народов, имеющих свой эпос – «Гэсэр» (причем в нескольких версиях), а также то, что, например, в 60-томной серии «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» число бурятских томов является максимальным – семь.

Для данного исторического периода было характерно распространение как рукописных, так и ксилографических изданий. Как считает Д.Б.Дашиев, «материалы бурятских исторических хроник и летописей характеризуют распространение монгольской письменности и книгопечатания в Забайкалье как процесс переноса, а не заимствования общемонгольской культурной традиции в результате массовых перекочевок ее носителей – хоринских и селенгинских бурят в начале XVII в.» [Дашиев 1989, с. 22]. Распространение буддизма, открытие дацанов (первый дацан открылся в 1725 г.) вызвало необходимость создания сначала школ, а затем и организацию книгопечатания при дацанах. «Первое упоминание о книге бурятского производства относится к 1821 г.... По своему назначению вся литература бурятских дацанов имеет четкое деление на три группы: обрядовая, учебная и популярная... Структура и содержание популярной литературы бурятских дацанов отличаются от тибетских и монгольских стандартов» [Там же, с. 23]. В XIX веке почти все дацаны занимались книгопечатанием и в начале XX века представляли собой солидные книгохранилища. Например, Тугно-Галтайский дацан имел в 1889 г. деревянные матрицы для 21 сочинения, а в 1909 г. – 30 [Цыбикдоржиев 2002], а в 27 действовавших в 1934 г. дацанах насчитывалось 150 тысяч книг. Причем книги не только издавались, но и активно закупались. В частности, к таковым относились основополагающие буддийские трактаты. «Один из Ганджуров Агинского дацана был доставлен из Тибета в 1884 г. по цене 15 руб. за том (всего 1650 руб.). Хамба-лама Иролтуев приобрел в 1913 г. сочинения Цзонхавы (45 томов) по 12 руб. за том. Следовательно, стоимость каждого тома ксилографического издания (в среднем по 400 листов) составляла не менее 10 золотых рублей» [Чимитдоржиев 1996, с. 27].

Старомонгольская письменность, использовавшаяся в Бурятии с XVII по XX век, практически удовлетворяла все языковые потребности грамотных бурят. В соответствии с общественными функциями, которые выполнял старописьменный язык, в нем можно выделить

следующие жанры: научный (философия, медицина, языкоznание и др.); учебно-дидактический; язык делопроизводства; язык религиозных сочинений; устного народного творчества; документальный (летописи и исторические сочинения); публицистический (газеты «Жизнь на восточной окраине», «Кооперативное слово»). Можно выделить также достаточно оригинальные правовые сочинения, дидактические художественные произведения, мемуары. На этой письменности в виде ксилографов существовала довольно обширная литература, ее использовали при официальной и частной переписке, при делопроизводстве вплоть до перехода на латинскую графику, то есть она довольно успешно обслуживала все существовавшие в то время сферы функционирования бурятского языка. Другое дело, что пользовалась ею, в основном, верхушка дореволюционного бурятского общества, что объясняется, скорее всего, недоступностью в те годы образования вообще, а не только письменности. Можно отметить, что в целом для большинства языков России того периода была характерна социально-функциональная ограниченность.

Положение на границе двух культур и языков (монгольского и русского) обусловило наличие значительного числа элементов, иногда и реликтов, обоих языков в бурятском языке. Монголизмы наиболее характерны для языка медицины, культуры, религии. Русскими заимствованиями изобилуют такие классы слов, как административная и научная терминология, торговая номенклатура, обращения, предметы быта и др. Однако основную часть составляют исконно бурятские элементы, подтверждением чего является богатейшая литература на бурятском языке.

Литература является одним из наиболее универсальных видов духовной культуры, участвующих в формировании национального самосознания, важнейшим компонентом неформального общения и мощнейшим стимулом поддержки языковой традиции. Литература наряду с профессиональным искусством считается ядром национальной культуры, она наиболее доступна широким массам в силу содержательных возможностей и простоты распространения. Если раньше отсутствие письменности, неграмотность «заставляли» народ сохранять язык, свое культурное достояние в виде преданий, различных форм устного народного творчества, то с письменной фиксацией это свойство было ослаблено.

Значительный удар по бурятской национальной литературе был нанесен неоднократной сменой графики, что привело к нарушению культурно-письменных традиций, к тому, что долгое время была недоступна богатейшая литература на старомонгольской письменности. Мифы, легенды, предания, исторические хроники и родословные, описания путешествий, разнообразная дидактическая и морально-этическая, художественная литература из-за перехода на другую графику оказалась недоступной для своего же народа. Только в последние десятилетия Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН более или менее регулярно начал издавать переводы отдельных трудов и произведений бурятских деятелей науки и культуры, написанных на старомонгольском языке.

Несмотря на это, достоянием бурятской культуры стали написанные уже на русской графике произведения бурятских писателей и поэтов Х.Намсараева, Ц.Дона, Б.Абидуева, Д.Улзытуева, Д.Батожабая, Ц.Галанова, Ж.Тумунова и других. Однако интересно то, что их произведения стали достоянием только своего народа. На международную арену в переводах из национальных писателей вышли только единицы. Причины этого видятся скорее не в литературных достоинствах того или иного произведения, но и в определенной национальной политике советского государства.

Современные проблемы национальных литератур связаны как с проблемами культурной интерференции, взаимопроникновением культур, так и с активной компьютеризации, освоением Интернета. К сожалению, негативные тенденции имеет и сегодняшняя демократия; одно из них – уменьшение ассигнований на финансирование объектов культуры, а состояние культуры и художественной литературы является объективным отражением реальной языковой ситуации и языковой политики, проводимой государством.

Для бурятской литературы все это вылилось в жесточайший кризис, наблюдаемый в настоящее время. Об этом, в частности, можно судить по количеству изданий: в 1985-1995 гг. наблюдался резкий спад литературного процесса, всего в этот период было издано пять названий романов. В 1995 г. Бурятским книжным издательством было выпущено семь книг и брошюр на бурятском языке. В 1998–1999 годах бурятским книжным издательством издано всего 8 книг (все на русском языке), в 2000 г. – 20, из которых только два на бурятском языке и одна – на эвенкийском и русском языках. Практически, не издаются детские

книжки. В период с 2000 по 2005 годы вышли всего две небольшие книжки на бурятском языке. Всего за последние 10 лет вышло в свет 3011 книг, из них на бурятском языке – 148 (5%).

Причиной такого положения является не только увеличение цен, диктат издательств, общий экономический спад, а также то, что в результате новых социальных установок изменивших идеологическую направленность, на книжный рынок хлынула разнообразная, часто низкопробная литература. Главное – сокращение количества писателей, пишущих на бурятском языке, сложная языковая и личностная трансформация, которая длится уже не одно десятилетие. И если в первые десятилетия «культурной революции» ввиду неразвитости бурятско-русского двуязычия основную массу составляли переводы и, фактически, происходило дублирование издания всей литературы на русском и бурятском языках, то во второй половине XX века произошло объективное сокращение подобных изданий, те, кто знал русский язык, предпочитали читать литературу в подлиннике. Постепенно произошло функционально-стилистическое разграничение изданий, и при этом очевидной стала несоотносительность объемов и характера публикаций на бурятском и русском языках.

Несмотря на все эти трудности, имеются обнадеживающие симптомы. Например, это можно наблюдать в сельских районах республики, где подрастают новые поэты, пишущие стихи на родном языке. Увеличивается слой национальной творческой интеллигенции, пишущих на двух языках и только на русском, в творчестве которых наблюдаются попытки синтеза традиционной восточной литературы с европейской и, в частности, русской. Возможно, именно такой путь окажется наиболее продуктивным и позволит бурятской литературе выйти из кризиса.

Более или менее сохранившимися являются традиции преподавания бурятского языка и, соответственно, издания учебников по родному языку. Интересно, что здесь многие авторы столкнулись с обратной проблемой, когда в период восстановления преподавания бурятскому языку и на бурятском языке, многие учебники оказались для носителей языка, а учить пришлось уже тех, кто им не владел. Поэтому стала задача подготовки учебников бурятского языка и обучения ему как иностранному. В 2002 году была проведена инвентаризация имеющихся учебников, и было выявлено, что большинство из них устарели. В 2014 году была утверждена государственная программа развития и

сохранения бурятского языка, реализация которой была намечена до 2020 года. Выполнение программы повысило обеспеченность учебной литературой до 90%. Увеличивается выпуск книг на бурятском языке для школьных библиотек, изданы комплекты портретов писателей и ученых Бурятии, открыта аудио-библиотека бурятской литературы, выпущены аудио-диски с бурятскими песнями, создаются мультфильмы, иллюстрированные пословицы на бурятском языке. Министерством проводится работа по оснащению их современным оборудованием, имеются четыре учебных ИТ-кабинета бурятского языка.

По второй подпрограмме «Расширение сферы применения и повышение социального статуса бурятского языка» ставится задача развитие издательской и просветительской деятельности в сфере бурятского языка и культуры. В рамках данной подпрограммы были выявлены проблемы сферы применения бурятского языка. Продолжает оставаться актуальной проблема неполноценного функционирования бурятского языка в кириллической части Интернета и других информационных системах. В рамках предыдущих программ выполнены предварительные работы для локализации операционной системы Windows 7 и комплекта офисных приложений MS Office: создан и перенесен в систему тестирования глоссарий (2,5 тысячи слов-терминов), однако проблема полной бурятоязычной локализации операционных систем Microsoft и Linux все еще остается. Кроме того, необходимо обратить внимание на разработку цифрового контента на бурятском языке для мобильных устройств (смартфонов и планшетов) на базе операционных систем iOS и Android. Требует внимания и книгоиздание на бурятском языке. На сегодняшний день ассортимент и тиражи книг на бурятском языке не соответствуют потребностям воспитания гуманистических ценностей и поддержки культурной среды.

Однако очень важным является не только, кто и сколько чего написал, но и кто читает, потребляет ту или иную информацию. Как показывают результаты исследований, знание письменных форм языка сильно ограничено. Ввиду ограниченности возможностей активного его использования, сфер функционирования, замедляется и профессионализация пользования письменной формой языка. Вследствие чего, практически, отсутствует (слабо разграничена) стилевая соотносительность устной и письменных форм.

Так, по результатам опроса начала 90-х годов ХХ в., 21% ответили, что не читают по-бурятски, 28,8% не умеют писать. По городу

Улан-Удэ эти показатели, соответственно, выше: 32,1% и 42,2%. Общеизвестно, что чтение и письмо имеют большое значение для консолидации и консервации языкового знания, они являются более сложными формами владения языком, чем понимание и говорение. Но естественная градация уровня языковой сложности и, соответственно, владения языком – понимаю, говорю, читаю, пишу – в современных условиях особенно при искусственном, неконтактном обучении языку, имеет отклонения. Так, в ходе опроса многие русскоязычные учащиеся, обучавшиеся бурятскому языку в школе, например, ответили, что по-бурятски не говорят, но читают и пишут. Данные обширного социологического опроса 2016-2018 гг. среди школьников изучающих родной язык в Бурятии, например, показали, что «очень хорошо» и «хорошо» читают по-бурятски 52,7%, пишут 48,5% [Бурятский язык... 2018, с.125]. Незначительное увеличение показателей владения письменными формами, скорее всего, объясняется результативностью школьных занятий по бурятскому языку.

Разница языкового положения в сравнении республики и округов показывает, что в соседних бурятских округах (Иркутской и Читинской областей) хуже читают по-бурятски, но, скорее всего, это объясняется тем, что в республике более доступна литература и периодика на бурятском языке, тем, что основной объем информации в округа поступает на русском языке. Лишь в Республике Бурятия представлены телевидение и радио исключительно на бурятском языке, ведутся кратковременные программы на телеканалах БГТРК, ТК «Ариг Ус» и «Селенга». Радиостанция Буряад-FM с августа 2016 года запустила круглосуточное вещание на бурятском языке на частоте 90.8 MHz, в сети интернет и через спутниковую связь. Очень редкими являются печатные СМИ на бурятском языке. Определенную нишу в интернет-пространстве занимают сайты публицистического и образовательного плана, но их потенциал далеко еще не раскрыт. Язык актуализируется с культивированием традиционных, культурно-массовых мероприятий и национальных праздников, как Сагаалган, Сурхарбаан, Ночь Ёхора, Дангина и Гэсэр, Звезды Белого месяца и т.д. Язык устойчиво сохраняется на площадках Бурятского драматического театра.

То есть в целом можно сказать, что процент читающих и пишущих на бурятском языке все-таки очень низок, если судить по числу окончивших бурятскую школу или изучавших бурятский язык в начальных классах (примерно 40%). Так же как и по восприятию

информации на бурятском языке. При опросе многие отмечали, что передач на бурятском языке мало. Большинство респондентов отметили, что предпочитают по радио и телевидению смотреть и слушать концерты бурятской музыки, поскольку не владеют литературным бурятским языком. Таким образом, несмотря на то, что все, например, важнейшие правительственные документы и материалы в газетах публикуются и по радио читаются на двух языках, многие предпочитают, даже в сельской местности, читать эти материалы на русском языке, поскольку, как они утверждают, газетный язык для них труднодоступен.

По данным социологического опроса 1995 г. [Рандалов 2002, с. 34], только 11% опрошенных ответили, что «читают художественные произведения бурятских писателей, сказки, былины, эпос бурятского народа» на родном языке, 43,1% ответили, что читают их в переводе на русский язык, 29,4% – на обоих языках. Соответственно, только у 10% семей имеются небольшие библиотеки с книгами на бурятском языке, 44% ответили, что имеют небольшой набор книг на родном языке, а у 45% семей дома кроме учебников бурятского языка других книг на родном языке не имеется. Очевидно, что причина здесь не только в том, что буряты отлично владеют русским языком и не нуждаются больше в родной литературе. Фактически, ее зачастую просто нет и даже в библиотеках в случае запроса, например, детской литературы на бурятском языке, указывают на маленькую стопку книг где-то на нижней полке в конце зала.

Отчасти данная проблема связана с обострившейся в последние годы проблемой лингвоэтнической консолидации, а именно с литературной формой языка. В настоящее время можно констатировать, что процесс так называемой языковой консолидации у нас до сих пор не закончился. Причин такого положения много. И, в первую очередь, это территориальная разбросанность, которая способствует диалектной расчлененности, т.е. внутренне многие языки, в том числе и бурятский, территориально и, чаще соответственно, диалектно раздроблены, что, в частности, отражается, например, на таком показателе, как чтение книг, газет и журналов на родном языке.

Это касается и бурят, проживающих за рубежом. Носители территориально-изолированных монгольских языков не имеют своего письменного языка, и пользуются письменным языком окружающего языкового коллектива. Например, шэнэхэнские буряты продолжают

использовать вертикальную монгольскую письменность, на её основе сохранен бурятский язык. Более того, это позволяет им свободно общаться на современном монгольском языке. Это также дает им возможность находиться и развиваться в едином культурном, информационном, образовательном, экономическом пространстве Внутренней Монголии и Монголии.

Исследование языковых контактов на материале монгольских языков обнаруживает различие путей развития монгольских языков в разных странах. Некоторые из монгольских языков в результате таких контактов значительно трансформировались. Другие языки тоже претерпели изменение, но в меньшей степени. К последним относятся бурятский и калмыцкий языки, которые были в контакте с тюркскими языками и с русским языком на территории России.

Различие между этими двумя группами монгольских языков (по степени насыщенности их элементами контактирующих иностранных языков) обусловлено, прежде всего, социальными причинами, а также наличием (или отсутствием) письменно-литературной формы, содержанием и характером языковой интерференции. Поэтому их следует рассматривать дифференцированно, учитывая специфику контактов между литературными монгольскими и бесписьменными островными языками.

Таким образом, нельзя забывать, что состояние и дальнейшее развитие литературного языка зависит от количества текстов на этом языке, их содержания. Несмотря на то, что в новых культурно-исторических условиях наблюдается понижение интереса к чтению литературы и более востребованными являются тексты СМИ, реклама и деловые тексты, существенную часть культурного достояния любого народа составляют литературные тексты, которые необходимо не только сохранять, но и преумножать, а при преподавании языка в школе и ВУЗе особое внимание уделять словесности, устным народным сказаниям (творчеству), художественным текстам, особенно классическим. Сейчас в период нестабильности и духовного вакуума, когда можно констатировать тенденцию или стремление к росту образовательного и культурного уровня, роста слоя национальной интеллигенции, бурятский народ наиболее остро нуждается в качественной современной и исторической литературе, в том числе в исторической беллетристике, актуальной на современном этапе

поиска национальной идеологемы. Исследования показывают, что книги по истории своего народа являются наиболее популярными среди читателей. Издание подобного рода литературы сыграло бы значительную роль в духовном подъеме народа. Нет пока в бурятской литературе и произведений, отражающих современную действительность бурятского народа, а, поскольку язык писателя отражает состояние общенародного языка и выявляет еще только зарождающиеся в нем языковые элементы, это заметно сказывается на общем состоянии бурятского языка и культуры в целом, из истории народа выпадает интереснейший период, не находящий отражения в художественном произведении. Эти явления способствуют падению интереса к изучению родного языка, к чтению книг, журналов, газет.

Литература

- Баяртуев 2001: *Баяртуев Б.Д. Фольклорные истоки литературы бурят-монголов.* АДД, Улан-Удэ, 2001.
- Бурятский язык...2018: Бурятский язык в регионах России, Монголии и Китая: состояние, проблемы, факторы сохранения и развития. Улан-Удэ: Изд-во Бурятского государственного университета, 2018. 255 с.
- Дашиев 1989: *Дашиев Д.Б. Ксилографическое книгопечатание в Забайкалье // История и культура монголоязычных народов: источники и традиции.* Межд. «круглый стол» монголоведов. Улан-Удэ, октябрь, 1989. Улан-Удэ, 1989. С. 22–24.
- Рандалов 1996: *Рандалов Ю.Б. Об изменениях в социальной структуре бурятского населения // Современное положение бурятского народа и перспективы его развития: Мат-лы научно-практической конф.* Улан-Удэ, 1996. С.13–17.
- Цыбикдоржиев 2002: *Цыбикдоржиев В. Тутно-Галтайский дацан // Угай зам (Путь предков).* Прил. к ж.Байкал. Спецвыпуск №3. 2002.
- Чимитдоржиев 1996: *Чимитдоржиев Ш.Б. Дацанские книги // Монголоведные исследования.* Вып.1. Улан-Удэ, 1996. С. 25–27.

Г.А.Гребенищикова

МОНГОЛИЯ В ПЛАНАХ ВОЕННОГО И МОРСКОГО ВЕДОМСТВ РОССИИ В 1903 – 1913 ГОДАХ

DOI 10.25882/v5am-yr47

В статье преимущественно на архивных документах, часть которых вводится в научное обращение, рассматривается политика России в отношении такого важного в стратегическом значении государства как Монголия. В указанный период происходило дальнейшее становление сопредельного Монголии Китая как сильного милитаристского государства, стремившегося экономически подчинить себе Монголию и влиять на её политических лидеров. Россия при императоре Николае II была заинтересована в развитии тесных внешнеполитических связей с Монголией и проводила там политику, позволявшую внимательно наблюдать за обстановкой в Китае и Японии. В перечисленных государствах находились офицеры российских Генеральных Штабов, которые изучали внутреннюю обстановку и составляли аналитические отчёты, способствовавшие дальнейшему выстраиванию позиции России в отношении Японии и Китая. Подчёркивается, что в таких планах Монголия играла одну из ключевых ролей во внешней политике России на Дальнем Востоке.

Ключевые слова: Петербург и Монголия, сферы влияния, финансовый капитал, милитаризация Японии, донесения офицеров, экспансия Китая, монгольские князья, Особое Совещание, помощь Монголии.

Galina A.Grebenshchikova

MONGOLIA IN RUSSIAN MILITARY AND MARIN MINISTRIES' PLANS IN 1903–1913

The article considers the policy of Russia in relation to such a strategically important state as Mongolia. It is based mainly on archival documents some of which are introduced into scholarly circulation for the first time. During this period China adjacent to Mongolia was developing as a strong militaristic state that sought to subdue Mongolia economically and exert influence on its political leaders. Russia under Emperor Nicholas II was interested in developing close international

relations with Mongolia and pursued there a policy that made it possible to intently monitor the situation both in China and Japan. In these countries there were officers of the Russian General Staffs (including the Naval Staff) who studied the internal situation and compiled analytical reports. Due to them Russian Government could line up its own exact position concerning Japan and China, and Mongolia had an important place in Russia's foreign policy at Far East.

Key words: Saint-Petersburg and Mongolia, sphere of influence, financial capital, Jahan's militarism, officers' reports, Chine's expansion, Mongols princes, Special Consultation, Russian's help for Mongolia.

С 1880-х годов Монголия как одно из тех государств, которые являлись стратегически значимыми в общем русле политики Российской империи на Дальнем Востоке, неослабно находилась в фокусе пристального внимания правящих верхов России и входила в сферу их внешнеполитических интересов [Дацьшен 2014, с. 130; Окладников, Бира 1983, с. 665; Лиштованный 2012, с. 270–276]. Это подтверждают и «Секретные телеграммы и донесения по Маньчжурскому вопросу», хранящиеся в Российском государственном архиве Военно-морского флота (Далее – РГАВМФ)¹.

Ведущие европейские державы, воспользовавшись поражением Китая в войне с Японией 1894–1895 года, направили в обширный Дальневосточный регион свои экспансиионистские устремления, выражавшиеся в формах займов, получения концессий на строительство железных дорог, аренды территорий и других. Так, например, к концу XIX века основными кредиторами Пекина стали Великобритания с общей суммой вложенного капитала в 21,6 миллиона фунтов стерлингов, Германия – 17 млн, Россия и Франция – по 8 млн ф. ст. каждая. Право контроля территории Китая и его природных ресурсов приобрели одиннадцать иностранных железнодорожных компаний, которые вложили в строительство путей сообщения 55 млн. ф. ст. Эти же компании получали крупную прибыль от эксплуатации железных дорог [Зарина, Лившиц 1970, с. 38, 76]. В 1898 году Китай передал Германии («уступил») порт Цзяочжоу в провинции Шаньдун сроком на 99 лет, признал провинцию Фуцзянь сферой влияния Японии, а в аренду Франции также на 99 лет передал провинцию Гуандун.

¹ РГАВМФ. Ф. 32. Оп. 1. Д. 33.

Тем временем главные соперники – Япония и Китай стремительно превращались в сильные милитаристские державы; Япония намеревалась и прочно утвердиться в Корее и в Маньчжурии, ослабить России как морскую державу и лишить её возможности иметь военный флот на Тихом океане.

Чтобы противостоять милитаристским устремлениям японцев и достоверно владеть обстановкой, русский Генеральный Штаб направлял в Японию, Китай и в Монголию особых офицеров, хорошо знавших местную обстановку и в совершенстве владевших восточными языками. На территории Монголии они тесно взаимодействовали с морскими офицерами, командированными туда Морским Генеральным Штабом, и с российскими дипломатическими представительствами – посольствами и консульствами. Отчёты и рапорты офицеров-генштабистов своему руководству в совокупности с донесениями русских военно-морских агентов (атташе) из Пекина и донесениями консулов позволяли главам Военного и Морского министерств и Генеральному Штабам выстраивать линию поведения в Монголии и в Китае, контролировать обстановку и прогнозировать стратегическую перспективу действий в Монголии.

Одним из заслуживающих внимания документов является секретная записка, адресованная статс-секретарю Николая II А.М.Безобразову², датированная 26 июня 1903 года, из Порт-Артура. Записка не имеет подписи, но судя по характеру представленных в ней сведений, поездку по Монголии с целями объективного и визуального контроля и сбора информации совершали морские и сухопутные офицеры во главе с подполковником Генерального Штаба Богдановичем, а также офицеры Заамурского округа Отдельного корпуса Пограничной стражи. Их сопровождал конвой из 17 казаков, два переводчика и пять монголов. После тщательного знакомства с обстановкой последовало изложение итогов поездки, которые подробно отразились в обширной аналитической Записке под названием «*По вопросу о необходимости поддержать князя Удая для обеспечения мирным нейтралитетом Джеримского Сейма*»³.

² Александр Михайлович Безобразов (1853-1931) – представитель древнего русского дворянского рода, ведущего свое начало с 1686 года. Русский государственный деятель, статс-секретарь, действительный статский советник, один из активных деятелей политики России на Дальнем Востоке, влиявший на отношения с Японией и ход Русско-японской войны.

³ РГАВМФ. Ф. 32. Оп. 1. Д. 147. Л. 1-4 об.

Прежде всего, в «Записке...» выражалась обоснованная обеспокоенность российских военных активным экономическим проникновением Китая в Монголию и его напористым вмешательством во внутренние дела Монголии. Автор записи представил тревожные факты и доказательства такой политики Китая, подробные аналитические выкладки с дальнейшим прогнозированием развития обстановки и собственные рекомендации по противостоянию экспансии Китая в Монголии, включая отношения с князем Удаем.

В Записке подчёркивалось:

«Из последней моей поездки по Монголии выяснилось, что в хошуне Джалай-де Чжаримского сейма князя Цзасакту-Цзюнь-Ван-Удая идет в настоящее время энергичная работа по обмеру земли китайскими чиновниками с целью заселения таковой китайцами, и строится новый китайский город в устьях реки Джарык-Гол, в 4-х верстах от впадения последней в реку Тор. Хошун представляет собой прекрасную черноземную полосу земли, вполне удобную для хлебопашества, длиной 200 вёрст и шириной до 50 вёрст, лежащую по рекам Тор и Джарык-Гол. Этот Хошун пересекает китайская почтовая дорога, идущая от Цызыка до Пекина.

Но существует и другая, нигде не показанная на картах и ещё неизвестная русским дорога – нагорная, идущая параллельно первой в верстах 40 – 80 к северу. Преимущество этой дороги в том, что по ней в любое время года могут пройти китайские войска в каком угодно количестве, совершенно неожиданно и незаметно для нас, и подойти к нашей железной дороге. На этом пути имеются роскошные долины, покрытые богатым лесом, прорезанные реками и населенные кочевым и оседлым монгольским населением, которое теперь богдыханское правительство старается заменить китайцами. В этих поселениях могут быть сделаны большие продовольственные запасы для тех же китайских войск, и эти земли могут служить прекрасной продовольственной базой.

Богдыханское правительство не медлит заселением китайцами удобных для хлебопашства монгольских земель, не стесняясь при этом мерами и средствами. Монголами в названном Хошуне на протяжении почти 75 вёрст в длину и 30 вёрст в ширину по берегам реки Тор и Джарык-Гол земля вся уже вспахана и заселяется, при чем ими устроены постоянные зимние помещения, разбросанные хуторами для себя и для скота. На этой земле сидят 700 семейств крупных монголов-хозяев, у которых живет большое число монголов-работников. Этим монголам-

хозяевам объявлено китайскими чиновниками, чтобы они внесли за владеемую ими землю китайскому Правительству деньги, а если этого не сделают, то на их земли поселят китайцев.

Подобные репрессивный пример уже имеется, когда 10 лет назад харшинов⁴ – весьма культурное племя, вытеснили на эти земли с юга Монголии. При дальнейшем вытеснении они будут совершенно разорены, так как далее незанятых удобных земель уже нет. Судьба монголов-харшинов может стать трагической, если они попадут под полную зависимость от китайцев⁵.

Автор «Записки...» обращал внимание А.М.Безобразова на самое главное обстоятельство: уплатить монголам за землю придётся «200,000 купен лан, что на наши деньги составит от 225 т. до 300 т. рублей, смотря по курсу, когда будет сделана уплата. Денег у монголов, конечно, нет, такой большой суммы, и расстаться со своим прекрасным хозяйством даром крайне обидно, прискорбно и нежелательно. В настоящее время монголы ничего не могут предпринять против китайцев, и потому с прискорбием в душе покоряются в настоящий момент произволу богдыханского правительства»⁶.

Названные монголы, продолжает автор, обратились к своему князю Удаю с просьбой, «чтоб он помог им в их беде и нашел бы для них денег для взноса китайскому правительству за землю, с рассрочкой погашения этого долга в течение 15 лет, и с уплатой 12 % годовых на наш рубль. В течение пяти лет монголы хотят платить только проценты за взятый капитал, по истечении этих пяти лет начнут погашать сам долг в течение последующих десяти лет. В виду сказанного князь Удай обратился ко мне с просьбой найти нужные для выкупа земель деньги, и я обещал ему поискать таковую сумму, имея в виду обещание Вашего Высокопревосходительства вложить в это государственной важности дело до 500 тысяч рублей. Осмотрев всю землю, которую монголы хотят оставить за собой, я нашел, что земля для хлебопашества чрезвычайно хороша, и к тому же имеет громадное значение в стратегическом отношении как продовольственная база. Я

⁴ Харшины – так в документе. Очевидно, речь идет о хорчинах (мон. хорчин), монголоязычной этнографической группе, проживающей в Китае, на востоке Внутренней Монголии, западе Хейлунцзяна. Хорчины в настоящее время проживают также на территории Монголии и Бурятии.

⁵ РГАВМФ. Ф. 32. Оп. 1. Д. 147. Л. 1-2.

⁶ Там же. Л. 1 об.

рекомендовал князю написать долговое обязательство на имя Вашего Высокопревосходительства, не упоминая в нем Вашего звания, а просто написав на имя русского дворянина Александра Михайловича Безобразова. Князь Удай изъявил свое согласие и прислал со мной Военному комиссару при Мукденском Цзянь – Цзюнь Генерального Штаба полковнику Квецинскому проект этого денежного обязательства и копию с посылаемого им письма с прошением монгол на имя Мукденского Цзянь – Цзюня, что они взяли заимообразно у русского дворянина 200 тысяч лан для взноса китайскому правительству за занимаемую ими землю и просят деньги эти получить, а землю за ними утвердить⁷.

Далее этот офицер прямо пишет, что если монголы получат требовавшиеся деньги, то «мы приобретем в их лице надежных союзников». Русское правительство уважило эту просьбу и предоставило нужную сумму.

Заселять указанные земли казаками, по его мнению, «не следует ни под каким предлогом потому, что эти земли будут далеко от нашей линии железной дороги. А во-вторых, потому, что трудно будет Центральному Управлению следить и управлять этими переселенцами-казаками и предотвращать споры между ними и местным населением». Кроме того, офицер рекомендовал учредить в Хошууне русские сторожевые посты, что будет полезно и для образования впоследствии русско-монгольских торговых факторий. Сторожевые посты, считал он, следовало учредить и на берегу реки Сунгари, в восьми верстах ниже устья реки Нонни, вблизи большой Мандаринской дороги, идущей из Гирина на Цыцыкар. На этом посту «будет удобно сосредоточить весь скот, приобретённый в Монголии, и делать ему противочумные прививки. На этой же реке Сунгари можно производить закупку хлеба и строевого леса для Харбина»⁸.

Если, по размышлениям автора «Записки...», исходить ещё и из за интересованности монголов в развитии хлебопашства, то необходимо расширять посевы овса, пшеницы, ячменя, и в результате получится выгода вдвое взаимная, и все такого рода торговые операции станут делом большой государственной важности. Другие рекомендации генштабиста были следующие:

«Для взаимодействия с кочевым и оседлым населением Монголии

⁷ Там же. Л. 2–2 об.

⁸ Там же. Л. 3.

надо приобрести два парохода, 12 барж и денег по крайней мере до 250 тысяч рублей. Ручаюсь, что на весь этот капитал и на затраты по приобретению пароходов и барж я дам чистого дохода 20% годовых на рубль. А главное, мы будем точно знать, что делает и предпринимает китайское правительство на всем пространстве Монголии к югу от Цыцыкара до реки Шор-Мурун, и в верховьях реки Ляохэ, по рекам Нонни и Сунгари. По всей этой стороне постоянно будут ездить наши коммерческие опытные агенты. На сторожевые охранные посты должны поставлены войска от нашего правительства с полным содержанием»⁹.

Всего вместе с указанной суммой в 200 тысяч рублей офицер отводил на затраты 700 тысяч – «для своевременного предупреждения возможных китайских происков». «Еще раз позволю себе доложить, – акцентировал он, – что китайское правительство не дремлет и энергично работает против нашего Севера. В короткий срок оно довело свою железную дорогу до Синминтина и соединило уже телеграфом Мукден с Пекином». И как уже выше изложено, китайцы активно заселяют Монголию и даже строят целый город, «который будет представлять собой крепость»¹⁰.

Всего в Хошуне в тот период пребывало десять монгольских князей, объединённых в Джеримский Сейм, на который большое влияние оказывал Китай. В настоящее время, писал генштабист, «большая серебряная печать находится у Дзейлет-Вана, израсходовавшего в Пекине даже на временное её получение много денег» – другими словами, подкупил китайских чиновников. Этот князь дал обещание китайцам предоставить для Китая монгольские войска. «Сам он пишет по-китайски и в Канцелярии его введён китайский язык»¹¹.

К тому времени в Петербурге уже располагали информацией, что Китай не намеревался проводить в Монголии административную реформу.

По прошествии пяти лет после тяжёлого поражения России в войне с Японией, 9 (22) августа 1910 года Япония аннексировала Корею и как в эту ситуацию оценили в Петербурге, можно судить по документу «Политическая обстановка на Дальнем Востоке. 1911 год», хранящемся в РГАВМФ. В документе прямо указано, что японцы стремились

⁹ Там же. Л. 3 об.–4.

¹⁰ Там же. Л. 4.

¹¹ РГАВМФ. Ф. 32. Оп. 1. Д. 147. Л. 7–8.

«упредить Россию в создании военно-морской мощи на Дальнем Востоке и оттеснить от побережья Тихого океана, а Китай проявляет к нам крайне враждебные действия»¹².

В этой связи в июле – августе 1911 года Морской министр России вице-адмирал И.К.Григорович¹³ провёл несколько совещаний по вопросам политики на Дальнем Востоке, включая Монголию. Особенный интерес представляли планы России относительно дальнейших действий в Монголии, основанные на донесениях и отчётах военно-морских агентов (атташе) и сотрудников консульских служб, в том числе в Урге. Ниже приводим несколько документов из РГАВМФ, характеризующих политику России по отношению к Монголии в это время.

1. Из секретного донесения тайного советника Шишмарёва¹⁴ из Урги от 2 мая 1909 года, за №531, по вопросу о положении во Внешней Монголии:

«Монгольским ханам и князьям, вызванным в Ургу, был предложен на обсуждение и заключение Богдоханский Устав по следующим вопросам:

1. О представительстве от Монголии на будущем Пекинском Парламенте.
2. О реформе монгольского управления и об учреждении губернаторства в Урге.
3. О земледелии.
4. О военном устройстве и обучении войск.
5. О необходимости народного образования – всего в 200 пунктах¹⁵.

Предполагаемая реформа в области военного дела в Халхе, где было принято решение о замене отрядов монгольской пограничной стражи китайскими регулярными войсками, для России представлялась крайне невыгодной, так как в то время у россиян сохранялись самые дружеские отношения с монгольскими воинами – пограничниками.

¹² РГАВМФ. Ф. 418. Оп. 1. Д. 1039. Л. 1–2.

¹³ Иван Константинович Григорович (1853–1930) – русский военно-морской и государственный деятель, генерал-адъютант, адмирал, последний морской министр Российской империи.

¹⁴ Яков Парфеньевич Шишмарёв (1833-1915) - дипломат, генеральный консул Российской империи в Урге, переводчик, монголовед, способствовавший успешному проведению многих научных экспедиций.

¹⁵ РГАВМФ. Ф. 418. Оп. 1. Д. 1039. Л. 14–14 об.

А во-вторых, отряды китайских войск станут опорными пунктами китайской колонизации приграничной полосы, с возникновением густонаселённых военных поселений.

Стоит подчеркнуть, что китайцы действовали чрезвычайно активно: в шести верстах от Урги недалеко от урочища «Русский Мост» приступили к постройке казарм на 7 – 8 тысяч человек, а всеми работами руководили ургинские китайские подрядчики. Китайцы устанавливали телефонную связь между Ургой и Кяхтой.

2. Донесение коллежского асессора Лавдовского из Урги от 18 июня 1911 года, № 595:

«Усиленные военные приготовления китайцев наконец обратили на себя внимание монгольских князей, которые намерены обратиться к правительству с запросом о целях этих приготовлений. Удивительно при этом то, что почин запроса принадлежит не князьям Тушетухановского и Цеценхановского аймаков, на которых, казалось бы, прежде всего должны отразиться китайские реформы, а князьям Западномонгольским и именно Сай-Нойену. Впрочем, это объясняется тем, что князья западных двух аймаков более сохранили свою независимость. Сай-Нойен же, вообще, отличается от прочих князей своими умственными и нравственными качествами, снискавшими ему уважение всего народа и Хутухты.

Итак, Сай-Нойен обратился к Хутухте с письмом, в котором указывал на опасность, грозящую Монголии от намеченных Китайским Правительством военных мероприятий и просил созвать всех ханов и князей 4 аймаков на общее собрание в Ургу, где сообща обсудить те меры, которые следует принять монголам против окончательного порабощения их китайцами. Хутухта, который имеет некоторое основание опасаться за свою собственную часть, охотно отозвался на просьбу хана Сай-Нойена и разослал всем князьям приглашение прибыть в Ургу в конце июня, во время народно-религиозных празднеств, на совещание. В середине июня съезд князей уже начался, но день открытия совещания еще не назначен. По словам Хутухты на совещании, которое будет под его председательством, должно быть выяснено, на какое количество проектируют китайцы увеличить свои военные силы в Халхе, а также против кого именно направлены эти военные мероприятия. Если будет выяснено, что реформы направлены

к закрепощению монгол, то Правительству будет представлено требование о выводе из Халхи всех китайских войск и отмене всех реформ. Если Правительство откажется исполнять это требование, то монголы будут добиваться осуществления его всеми мерами, даже вооруженной силой, и в случае крайности, обратятся к иностранным державам, прежде всего к России с просьбою о принятии Монголии под свое покровительство»¹⁶.

Лавдовский подчёркивал, что в настоящее время мысль о подданстве или покровительстве России чрезвычайно распространена среди монголов и весьма популярна «как у низшего сословия, так и у князей и духовенства, что окажет весьма сильное влияние на направление нашей политики в Монголии. Нет сомнения – наше вмешательство в монгольские дела вызовет осложнения на Дальнем Востоке. Но, с другой стороны, если мы откажем монголам в покровительстве, то потеряем и, вероятно, навсегда то огромное влияние и те симпатии, которыми мы теперь пользуемся в этом крае. И нам придётся, быть может, увидеть, как другая держава появится и займёт наше место в Монголии»¹⁷.

15 июля Лавдовский срочно телеграфировал в посольство: «Совещание князей окончилось. После долгих прений все пришли к заключению, что проводимые китайцами реформы направлены к окончательному порабощению Монголии. Протесты против действий китайцев признали бесполезными», оставалось только надеяться на покровительство России¹⁸.

Следующая телеграмма Лавдовского датирована 16 июля: «Выборные от Халхаских князей и духовенства в составе князя Первой Степени Хандадорджи и помощника Шанзодбы Да ламы-чимита со свитою в пять человек тайно выехали сегодня в С. Петербург»¹⁹. Князья, собравшись в июне 1911 года в Урге, постановили соединиться под главенством Ургинского Хутукты и отложитьсь от Китая, но понимая несоизмеримость сил и свой фактически заведомо проигрыш, они обратились к России.

¹⁶ РГАВМФ. Ф. 418. Оп. 1. Д. 1039. Л. 16 об.–17 об.

¹⁷ Там же Л. 17 об.–18.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. Л. 18.

3. Секретная телеграмма коллежского асессора Лавдовского. Урга.**21 июля 1911 года. № 710:**

«Телеграфирую Посланнику

По словам ханов и князей, они, в случае отделения от Китая желали бы выговорить для себя защиту от внешних врагов нашими войсками, внутреннее самоуправление и неприкосновенность их кочевого быта. Все остальные условия они ставят всецело в зависимость от нашего усмотрения. Насколько серьезна просьба князей, видно из того, что они в случае неудачи рисуют головами. Китайцы, по-видимому, еще ничего не знают. Князья опасаются, что если что-либо выйдет наружу, китайцы жестоко расправятся с ними и с Хутухтою. Усиление нашего конвоя удержит китайцев от репрессий. У китайцев здесь полтораста человек, 350 кавалерии, 4 орудия и пулеметы, сколько точно, не установлено»²⁰.

4. Секретная телеграмма надворного советника Лавдовского. Урга.**23 июля 1911 года. № 743:**

«Постановление Совещания и отъезд депутатации в С. Петербург стали известны населению и, следовательно, китайцам. Князья и Геген со дня на день ожидают ареста. Необходимо немедленно принять какое-нибудь решение и тотчас увеличить конвой. Промедление грозит монголам жестокой расплатой за из симпатии к России. Убедительно прошу хоть какого-нибудь ответа»²¹.

Петербург принимал ответные меры. 4 августа 1911 года состоялось Особое Совещание по Делам Дальнего Востока, на котором присутствовали Председатель Совета Министров П.А.Столыпин, министр финансов В.Н.Коковцов, Морской министр вице-адмирал И.К.Григорович, министр торговли и промышленности Тимашев, начальник Главного Управления Генерального Штаба генерал от кавалерии Я.Г.Жилинский и другие лица. 25-м августа того же года датирована резолюция Николая II, из Петергофа: «Согласен»²².

Участники Совещания «обсуждали вопрос о прибытии в Петербург депутатации из Монголии с целью просить императора принять Монголию под протекторат России». При обсуждении монгольского вопроса названные государственные и военные деятели подчёркивали: китайское правительство задумало преобразовать

²⁰ Там же. Л. 19–19 об.²¹ Там же. Л. 19 об.²² РГАВМФ. Ф. 418. Оп. 1. Д. 2918. Л. 14.

управление Монголией, пользовавшееся значительной автономией и являвшееся скорее вассальным владением царствующей в Китае династии. «Задуманные преобразования, отчасти уже проведенные в так называемой внутренней Монголии, должны привести к упразднению автономии, причем Халха должна в административном отношении быть поставлена в одинаковой положение с провинциями Внутреннего Китая»²³.

Китай начал предпринимать шаги к этому направлению и спланировал колонизировать монгольские земли, распространить на Монголию действие Горного Устава и связать с Пекином железными дорогами главные центры Халхи. Далее руководство Китая намеревалось упразднить большую часть буддийских монастырей в этой области, расквартировать в Монголии регулярные китайские войска, а конницу набрать из монголов. Стоит отметить, что русское правительство понимало опасность такой политики Китая для самобытного строя Монголии, для ее населения, и в протоколе Особого Совещания записано:

«Принимать на себя деятельную роль в монгольском вопросе и тем самым ослаблять наше влияние в делах Запада весьма нежелательно. Но, с другой стороны, напористая экспансия Китая также невыгодна и тревожна для России, поэтому в наших интересах поддержать монголов»²⁴.

И всё же, Совещание вынесло итоговый вердикт:

«Наиболее отвечающим нашим политическим задачам и обстановке настоящего политического момента было бы, чтобы Императорское Правительство, не выступая активно в монгольском вопросе и не принимая на себя обязательство силой оружия отстаивать задуманное монголами Халхи отложение от Китая, выступило посредником между ними и поддержало дипломатическим путём стремление монголов сохранить свою самобытность, не порывая с их сузеренами – императорами Дайцинской династии». Соответственно, посланнику в Пекине поручить провести в дружеской и благожелательной форме переговоры, а монгольской делегации объяснить невыполнимость в настоящую минуту задуманного монголами полного отложения от Китая, но обещать нашу поддержку в борьбе с китайцами за сохранение самобытно строя Халхи. Обещать заступничества перед китайцами за

²³ Там же. Л. 14 об.

²⁴ Там же. Л. 15.

всех членов делегации, чтобы они не боялись мести китайцев. Для этого усилить присутствие в Урге вооружённой группировки войск и усилить охрану нашего консульства двумя сотнями казаков с пулемётами²⁵.

Однако принятием одной только этой резолюции политика России в Монголии не завершилась: в феврале 1913 года произошёл новый виток обострения российско-китайских отношений и создалась прямая угроза безопасности Монголии²⁶. В этой связи Морское Министерство России и Морской Генеральный Штаб разработали ряд мер по защите собственных интересов и интересов Монголии. В частности, начальник Морского Генерального Штаба князь А.А.Ливен приказал военно-морскому агенту в Японии и в Китае капитану 2 ранга А.Н.Воскресенскому продумать, «в какой части Китая желательно выяснение базы для бригады крейсеров», и воспользоваться для этой цели судном – станционером в Шанхае для обозрения побережья. А.Н.Воскресенский констатировал слабость китайского флота, поэтому рекомендовал: «Наши сравнительно крупные силы были бы очень полезны для демонстраций и необходимы для военных действий».²⁷

К марта 1913 года в Петербурге получили информацию из Пекина от офицера Морского Генерального Штаба, без подписи: поход Китая в Монголию решён категорически. В Мукденской, Цицикарской, Гиринской провинциях и по коммуникационной линии до Калгана сосредоточено свыше 160 тысяч войск всех родов оружия. Войска, руководимые главным образом японскими инструкторами, великолепно обучены и отлично вооружены. Генеральный Штаб китайской армии больше чем на половину укомплектован офицерами японского Генштаба, великолепно изучившими предстоявший театр военных действий во внутренней Монголии, где предстоит встреча с нашими войсками. К тому же, морально-боевой дух китайских войск был очень высок.

Поход против Монголии Китай намечал на конец марта или на начало мая, поэтому в российских ведомствах понимали: «Столкновение с Россией неизбежно. Мы совершенно не готовы. Необходимо принять экстренные меры, сосредоточить войска к Монгольской границе, и если сразу не ошеломить Китай решительным,

²⁵ Там же. Л. 15 об.-16.

²⁶ РГАВМФ. Ф. 418. Оп. 1. Д. 1078. Шифрованные телеграммы на имя Морского министра Ивана Константиновича Григоровича.

²⁷ РГАВМФ. Ф. 418. Оп. 1. Д. 1078. Л. 6 об.-7.

сокрушающим ударом, то дело примет затяжной, губительный для нас характер»²⁸.

В то время русские миноносцы «Лейтенант Сергеев» и «Беспощадный» находились в Ханькоу, и Морской Генеральный Штаб посчитал такое количество «недостаточным для защиты наших интересов и не соответствующем достоинству России». Исходя из такого решения, император Николай II санкционировал отправление к Ханькоу крейсера «Жемчуг» в дополнение к указанным двум миноносцам²⁹.

Кризис, однако, миновал, военная угроза спала, и в июне – июле 1913 года в Иркутске под председательством Иркутского генерал-губернатора состоялось межведомственное совещание иркутского и монгольского купечества по торгово-экономическим делам, на котором состоялось подписание взаимовыгодных обоюдных торговых договоров России с Монгoliей³⁰.

Источники:

РГАВМФ. Ф. 32. Оп. 1. Д. 33, Д. 147.

РГАВМФ. Ф. 418. Оп. 1. Д. 1039. Д. 1078, Д. 2918.

Литература

Дацышен 2014: Дацышен В.Г Очерки истории Монголии. Москва – Берлин, 2014.

Зарина Л.Л., Лившиц С.Г.: 1970. Зарина Л.Л., Лившиц С.Г. Британский империализм в Китае (1896–1901). М., 1970.

Окладников, Бира 1983: Окладников А.П., Бира Ш. История Монгольской Народной Республики. М., 1983.

Лиштованный 2012: Лиштованный Е.И. Монгольский вектор в восточной политике России: вчера, сегодня, завтра // Известия Иркутского государственного университета. Серия «История». 2012. № 2. С. 270–276.

²⁸ Там же. Л. 14–15.

²⁹ Там же. Л. 30, 32–33.

³⁰ Там же. Л. 35–36.

В.Ю.Жуков,
И.В.Кульганек

«ИСТОРИЯ МОНГОЛОВ» О.М.КОВАЛЕВСКОГО: ПЕРВОЕ ПРОЧТЕНИЕ

DOI 10.25882/gcbk-3n53

«...будущему историку монгольского народа откроются обильные источники сведений для определения силы воображения и ума чад пустыни».

О.М.Ковалевский. История монголов. Л. 422 об.

Статья посвящена неизданному рукописному труду по истории монголов О.М.Ковалевского, хранящемуся в Архиве востоковедов ИВР РАН. Подтверждается авторство, устанавливается датировка монографии, дается краткая характеристика содержания, структуры, особенностей стиля, технических данных (почерк, бумага, штемпели, размеры страниц и текста, маргинации-вставки). Особое внимание уделяется трудам по ориенталистике западных и восточных ученых, путешественников, политических деятелей, послужившим источниками для О.М.Ковалевского. Труд ученого представляет собой первую большую обобщающую работу по истории монголов в отечественном востоковедении, важным и информативным источником по истории Монголии. Верным остается также ряд теоретических выводов исследователя. Нет сомнения в том, что содержательная и объемная, до сих пор не изданная более чем 900-страничная рукопись известного востоковеда Осипа Михайловича Ковалевского заслуживает «приведения в известность» и должна быть опубликована.

Ключевые слова: история, монголы, Центральная Азия, рукопись, архив, источник.

Vadim Zhukov,
Irina Kulganek

“HISTORY OF THE MONGOLS” BY O.KOVALEVSKY: FIRST READING

The article is devoted to the unpublished manuscript work on the history of the Mongols by O.M.Kovalevsky. The manuscript is kept in the Archive of Orientalists of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences (F. 29). The article confirms the authorship, establishes the dating of the monograph, gives a brief description of the content, structure, style features, technical data (handwriting, paper, stamps, page and text sizes, marginal inserts). Particular attention is paid to the works by Western and Eastern scholars, travelers, political figures who served as sources for O.M.Kovalevsky. This work is the first large generalizing work on the history of the Mongols in Russian oriental studies, an important and informative source on the history of Mongolia and Mongolian studies. A number of the researcher's theoretical conclusions also remain true. There is no doubt that the substantial and voluminous, still unpublished manuscript of the famous orientalist O.Kovalevsky (Józef Szczepan Kowalewski) deserves to be “introduced” and should be published.

Key words: History, Mongols, Central Asia, manuscript, archives, source

Атрибуция «Истории монголов» О.М.Ковалевского. В Архиве востоковедов Института восточных рукописей РАН (АВ ИВР РАН) в Санкт-Петербурге хранится личный фонд Осипа Михайловича Ковалевского (Ф. 29). Это самый большой фонд О.М.Ковалевского среди всех, имеющихся в Петербурге. В нем 29 архивных дел. Особый интерес представляют находящиеся здесь неизданные до сих пор труды О.М.Ковалевского, в первую очередь его двухтомный рукописный труд «История монголов» (Д. 1а, 16). Рукопись автором не подписана и не датирована. Содержание, местонахождение в личном фонде О.М.Ковалевского и сходство почерка этой рукописи с другими его текстами в этом же фонде подтверждают авторство Ковалевского. Судя по датировке упоминаемых в рукописи сочинений, основной текст написан между 1843 и 1851 гг., некоторые более поздние вставки делались автором после 1858 г.

Краткое содержание рукописи. Первая часть работы, названная О.М.Ковалевским «Введение в историю монголов», представляет собой описание ранней истории протомонгольских племен, населявших Центральную Азию, их взаимоотношений и соперничества с Китаем с 220 г. до н. э. по 1206 г. (до создания Единого монгольского государства). Начало работы четко определяет позицию Ковалевского-историка относительно монголов, которых он считал народом, не имевшим развитой философии, искусства и игравшим скромную роль в мировом историческом процессе. Он пишет: «Непрерывная борьба с природой и соседями доставила монгольскому племени особенный, почти неизгладимый тип материальности, которая, прививаясь к другим элементам жизни инородных оседлых врагов, принесла им чистую пользу взамен неисчислимых бедствий, причиненных от меча и варварства чад степных. Между тем монголы в своих родных пустынях, почти не смешиваясь с посторонними группами рода человеческого, с течением времени слились в одну массу, простую, неподвижную прозябающую от недостатка питательного соку, пережившую свое величие как развалины вокруг своего памятника. Но это громадное среднеазиатское племя ожидает еще животворной силы, которая воскресит его и поведет неведомым для нас путем! Впрочем, перед нами раскрывается одно прошедшее, и мы обязаны рассмотреть минувшие судьбы монгольского народа, который в свое время играл важную роль в исторической драме»¹.

Историю монголов О.М.Ковалевский делит на три периода. О первом он пишет: «...за два столетия (220) до нашей эры по XIII век (1206) по Р. Х., часть Средней Азии, почти погруженная в дикости, волнуемая от внутреннего неустройства, как горнило огнедышащей горы, растопляла массы отдельных родов и ватагами хищных орд забрасывала в особенности Северный Китай. Извилистая и медленная политика владыки Подсолнечной империи истощала все свои силы на укрощение бездомного и быстрого, как молния, с места на место перелетавшего врага. Система мира и родства, придуманная китайцами, не в состоянии была остановитьnomadov: семена цивилизации, занесенные из Китая и Индии, не могли окрепнуть в сыпучих песках Средней Азии, где в нищете рос и мужался² гигант, будущий завоеватель

¹ Ф. 29. Оп 1. Д. 1а, л. 5.

² Мужался - надо: мужал.

Азии и части Европы»³.

«Во втором периоде, - пишет автор, - является предприимчивый герой под именем Чингис-хана, который, сплотив всю массу монгольских родов, опустошил Северный Китай, покорил Среднюю Азию, на развалинах богатых и людных царств положил⁴ основание обширной монархии, обхватившей и Восточную Европу»⁵. Давая характеристику этому периоду, О.М.Ковалевский ограничивает его 1206–1369 гг. Монгольское единое государство он называет «случайно образованным из многих царств, из разнородных стихий» и полагает естественным, что подданные этих государств «постепенно теряли воинственный дух, религию и весь свой родовой характер», а в самих государствах «чрезвычайно быстро созрели семена разрушения» и уже около 1336 г. «судороги безнecessalia обрушили могущество монголов», что всего за 162 г. (1206–1368) «отжила свой век монгольская монархия, не умевшая отыскать точку опоры для своего могущества»⁶. Третий период О.М.Ковалевский ограничивает 1368–1691 гг., когда «раздробленная Монголия в родных своих кочевьях увидела новое брожение орд, из которого проистекли разные союзы, боровшиеся то между собой, то с Китаем». Он полагает, что хитрая политика маньчжуров во время войны с Китаем «вовлекла в свои сети монголов и потом поработила их совершенно», и с этого времени монголы «под иноземным игом все приняли буддизм с его литературой, стали жить мирно и сделались немаловажным оплотом для китайской империи»⁷.

В самом начале своего труда О.М.Ковалевский отмечает, что он хорошо понимает трудность своего предприятия, сетует на неполноту имеющихся сведений и справедливо указывает, что знания соседних народов о монголах могут быть неточными, а то и «изуродованными народной ненавистью» или «преувеличенными хвастливыми писателями», и поэтому «для исторической критики открывается здесь обширное поле, едва приготовленное к возделыванию»⁸.

Первые 30 страниц текста представляют собой подробный источниковедческий и историографический раздел, в котором

³ Там же, л. 2

⁴ Положил - надо: заложил.

⁵ Там же.

⁶ Там же, л. 3.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

автор уделяет пристальное внимание истории изучения монголов российскими (Н.Я.Бичурин, И.Я.Шмидт, Х.Д.Френ, О.И.Сенковский и др.) и европейскими учеными. Среди последних Ж.-П.Абель-Ремюза, Сильвестр де Саси, Э.-М.Катрмер, Ю.Г.Клапрот, А.К.д'Оссон. Ковалевский называет имена европейских путешественников в Монголию: Дж.П.Карпини, Асцелины, Г. де Рубрука, Марко Поло, Р.Г. де Клавихо, а также армянского царя Хетума I (Гайтона), персидского ученого Рашид ад-Дина. Анализируя арабские, армянские, монгольские источники, китайские рукописи, О.М.Ковалевский называет десятки авторов, дает краткую характеристику их произведений. Названия европейских трудов (главным образом, на немецком и французском языках) и цитаты из них приводятся без перевода. Источники и пособия для изучения истории монголов автор разделяет, как он пишет: «по народам, доставившим нам весьма разнообразные подробности о судьбе сего племени. Начнем с азиатцев, и прежде всего с китайцев»⁹.

Во второй части, именуемой автором «История монголов» (и давшей название всей работе), рассматривается период с 1206 по 1839 г. Вторая часть имеет подзаголовок «Монголы владеют Средней Азией и Восточной Европой. Династия монголов». В ней четыре раздела. Последний назван «Монголы под управлением Маньчжурского дома». О Монголии этого периода автор пишет, что страна почти полностью была завоевана маньчжурами; ойраты, лишившись поддержки Халхи и Тибета, были истощены продолжительной и изнуряющей борьбой, и уже не могли оставаться независимыми после крушения Единого монгольского государства и империи Чингис-хана. Ойраты все больше подпадали под влияние Пекина, что особенно стало явно при императоре Канси, который за 61 год своего правления (рекордный срок для китайской истории) сделал страну символом благополучия, привлек европейских миссионеров, которые способствовали знакомству китайцев с европейской цивилизацией и просвещением. Все эти изменения, происходившие в мире, не могли не отразиться на судьбе монгольских племен.

Эти мысли выражены О.М. Ковалевский таким образом: «Когда самая большая часть Монголии преклонила уже чело перед могучим маньчжурским домом, ойратство, истощенное продолжительною и сильною борьбою, лишившись пособий со стороны Халхи и Тибета, не

⁹ Там же, л. 4.

могло остаться самобытным возле развалин Чингисхановой монархии, прильнувших к соседним владениям. Правда, пределы ойратства не переменили еще своего прежнего вида; но от тангутской и тибетской межи до Иртыша часто уже раздается отголосок велений Пекинского двора. Император правления Кань-си, среди шестидесятилетних трудов для пользы и величия своего государства, двадцать лет добивался покорности от Средней Азии, которая с падения дома Юань существовала вне китайского влияния. Терпимость и мудрость его привлекла к себе европейских миссионеров с семенами новой цивилизации, долженствующей со временем сдружить и связать две части света, уравновесить понятия и азийскому человеку внушить любовь и уважение к невиданным сокровищам просвещения. От такого столкновения противоположных элементов будет зависеть и судьба монгольских племен, сохраняющих еще пастушеский образ жизни, но уже лишенных возможности отвергать иноземное влияние с разных точек¹⁰.

В рукописи имеется информация о количестве буддистов по данным переписи населения (1839 г.) в Иркутском, Верхнеудинском и Нерчинском уездах. Ковалевский приводит общее число – 121233 души, причем, замечает, что имеется сверх того «значительное число бурят и тунгусов, приведенных в христианство, отчасти в зависимости от степных дум, а более живущих в деревнях, на общих правах государственного крестьянина»¹¹. Вся рукопись заканчивается довольно оптимистической констатацией возможности «обитателям Забайкалья почерпать начала образованности в училищах при степных двух думах (селенгинской и хоринской) в Троицкосавске и Нерчинске»¹² при содействии правительства.

Однако отношение Ковалевского к роли монголов на мировой исторической арене остается на протяжении всей монографии неизменным: «В течение полутора столетия одно ничтожное поколение, явившееся внутри Восточной Азии, успело среди борьбы со своими врагами возмужать, поглотить множество мелких владений и царств, наложить иго на значительную массу человечества и, наконец, одряхлеть под тяжестью покоренных им народов»¹³.

¹⁰ Там же, л. 410 – 410 об.

¹¹ Там же, л. 444.

¹² Там же.

¹³ Ф. 29. Оп 16, л. 189.

Работа содержит одиннадцать подробных генеалогических таблиц, первые две из которых помещены в начале второй части (л. 192–193), а остальные – в самом конце рукописи, в виде приложения (л. 445–451). Это: «Далай Субин ару Алатан ширекгету, царь тибетский», «Хайду-хан, по мусульманским авторам», «Тогон-тэмур-хан (†1370)», «Туруболот (старший сын Даян-хана) р. 1482–1523», «Барсаболот, джинонг ордосский с 1512 г., умер ханом 1531 (Сайн Алак)», «Алцуболот, пятый Даян-ханов сын, р. 1490», «От Чигис-ханова брата Хабуту-Хасар, в 13-м колене», «Гэрэсандза», «Хулагу †1265», «Джучи † 1224», «Чагатай †1241/2».

Структура рукописи. Первая часть насчитывает 188 архивных листов (148 параграфов), вторая – 264 листа (227 параграфов). Архивная нумерация листов – сквозная. Всего в обеих частях – 452 архивных листа (с оборотами) = 904 страницы, из которых заполнены текстом 895 страниц.

Размеры страниц и текста рукописи. На каждой странице рукописи аккуратно прочерчены две тонкие параллельные вертикальные линии, ограничивающие с краев поле для письма. Чтобы представить, сколь колоссален объем этого рукописного труда О.М.Ковалевского, скажем, что площадь его текста без вставок на полях равняется 14,76 м², что превышает половину (51,83%) площади романа Л.Н.Толстого «Война и мир» (28,46 м²).

Вставки-маргиналии на полях или отдельных листках. Широкие наружные поля в большинстве оставлены пустыми, но в 135 случаях использованы для позднейших авторских вставок – дополнений к основному тексту. Пять раз вставки помещались автором на отдельных вложенных листках.

Число строк на странице. Каждая страница рукописи вмещает 26–28 строк основного текста и содержит в среднем 1200–1700 знаков с пробелами. Вся рукопись содержит примерно 1 335 500 знаков с пробелами, то есть порядка 33 авторских листов только основного текста, а со вставками на полях и на отдельных листках – значительно больше.

Почерк, бумага и штемпели. «История монголов» написана чернилами (тушью?) цвета сепии на нелинованных плотных листах бумаги, скрепленных в тетрадки нитками. Почерк ровный, мелкий, разборчивый. Автор прибегал к подчеркиванию некоторых слов.

Бумага машинного отлива произведена в России. Имеет штемпели (штампы) слепого тиснения (без добавления краски) с изображением императорской короны и монограммы «Н I» (Николай I) под ней. Они обрамлены двумя ветвями с листьями, ниже - четыре буквы: «И. П. Г. Ф.». Вероятно, это штемпель Императорской Петергофской бумажной фабрики. В России подобные штемпели на бумаге применялись с 20-х гг. XIX в., а особенно в 1840-1880-х гг. Один штемпель ставили на партии из шести типографских листов, поэтому отчетливо рисунок штемпеля читается только на том листе, который был в этой партии первым. В первой части рукописи вложен дополнительный узкий листок (л. 27а) на английской бумаге высшего качества с короной (это означало, что фабрикант имел королевскую привилегию на изготовление бумаги) и маркировкой латиницей BATH. Такая бумага производилась с 20-х гг. XIX в. в г. Бате (англ. Bath) графства Сомерсет. Такой штемпель и такая бумага встречаются в рукописи О.М.Ковалевского лишь однажды.

Язык текста. Некоторые сложности при прочтении рукописи вызывали мелкий почерк, отличное от современного написание букв, старая орфография, разночтения имен собственных (например, Чингис-хан – Чингиз-хаан – Чингизхан; Темучин – Темучжин – Темуджин; Абульгази – Абульгазий), географических названий, этносов, наличие слов, вышедших из употребления. Научный стиль О.М. Ковалевского отличает довольно значительная беллетризация и метафоричность (например, «житель Востока, одаренный кипучими страстями, скрытыми в величавой осанке», «животворная сила», «прозябать от недостатка питательного соку», «как развалины вокруг памятника», «хищные орды», «горнило огнедышащей горы» и др.). Ряд стилистических приемов рукописи воспринимается в настоящее время как трудночитаемые, а то и сомнительные с точки зрения современного употребления (например, *патриархализм* вместо патриархат, *азиатцы* вместо азиаты, *азийские* вместо азиатские, *достопримечательно* вместо примечательно, исповедывают вместо исповедуют, скотоводцы вместо скотоводы, *возделание* вместо возделывание, *пропитываться ловлей* вместо добывать себе пропитание ловлей, *турков* вместо турок, *уврачевать раны* вместо врачевать раны, *порядливость* вместо любовь к порядку, *ниспроверженных* вместо низверженных). Рукопись написана по правилам орфографии (синтаксис и грамматика) середины XIX в.

Географические названия, личные имена, термины, также написаны по правилам того времени. Ряд написаний воспринимается в настоящее время как орфографические ошибки. Встречаются явные орфографические ошибки (несогласование существительного и прилагательного, слитное написание частицы *не* с глаголами). Автор не заключает в кавычки названия цитируемых произведений, часто пишет их сокращенно, со строчной буквы. Ряд слов имеет авторское ударение (Ляо, Богдо-ула, Тóла).

Оценка и выводы. Безусловно, в распоряжении современных историков имеется значительно большее, в сравнении с О.М.Ковалевским, количество оригинальных и переводных сочинений, содержащих материалы по монгольской истории. Изменился научный стиль российской исторической литературы: стали редко использоваться эмоционально окрашенные предложения, на место экспрессивным выражениям пришли строго отобранные языковые средства, описательность сменилась использованием терминов, научная речь стала логична, последовательна и ясна. Однако эта первая в отечественном востоковедении большая обобщающая работа по истории монголов ценна и по сей день. Она изобилует историческими сведениями, присутствующими в ней, верным остается также ряд теоретических выводов исследователя. Нет сомнения в том, что содержательная и объемная, до сих пор не изданная более чем 900-страничная рукопись известного востоковеда Осипа Михайловича Ковалевского, являющаяся важным и информативным источником по истории Монголии и монголоведной науки, заслуживает «приведения в известность» и должна быть опубликована.

И.М.Захарова,
М.В.Мандрик¹

К ВОПРОСУ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВЕТНИКА ПРИ МОНГОЛЬСКОМ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ П.А.ВИТТЕ

DOI 10.25882/1xym-wc88

Статья является продолжением предыдущих работ авторов по истории российско-монгольских связей в начале XX в. После того, как российский советник при Монгольском правительстве С.А.Козин в декабре 1916 г. внезапно покинул свой пост и уехал в Петроград, исполнять обязанности советника было поручено П.А.Витте. Новый и.о. советника был хорошо знаком с работой, т.к. являлся правой рукой С.А.Козина и участвовал во всех его начинаниях. П.А.Витте продолжил основную линию реформ, но изменившаяся внутренняя и внешняя политика России и Монголии не позволили завершить начатые преобразования, которые могли принести пользу Монголии.

Ключевые слова: П.А.Витте, С.А.Козин, Советник при Монгольском правительстве, российско-монгольские отношения начала XX в.

Irina Zakharova
Maria Mandrik

ON THE QUESTION OF THE ACTIVITIES OF THE ADVISER TO THE MONGOLIAN GOVERNMENT P.A.WITTE

The article is a continuation of the authors' previous works on the history of Russian-Mongolian relations in the early twentieth century. After the Russian adviser to the Mongolian government, S.A.Kozin, suddenly left his post in December 1916 and went to Petrograd, P.A.Witte was assigned to act as an adviser. The new acting adviser was well acquainted with the work, since he was the right hand of S.A.Kozin and participated in all his endeavors. Witte continued the main line of reforms, but the changed domestic and foreign policies of Russia and Mongolia did not allow completing the transformations that could benefit Mongolia.

Key words: P.A.Witte, S.A.Kozin, Adviser to the Mongolian government, Russian-Mongolian relations of the early XX century.

¹ Работа выполнена в рамках программы ФНИ ГАН по теме государственного задания №0184-2019-0010. «Археологическая и реставрационная деятельность Государственной академии истории материальной культуры на территории Евразии в 1926–1937 гг. (по материалам Научного архива ИИМК РАН)»

В декабре 1913 года в результате длительных переговоров между Россией и Монголией был учрежден институт Советника при монгольском правительстве². Создание этой должности вытекало из политических и экономических взаимоотношений между двумя государствами. После обретения независимости в результате Синьхайской революции Монголия стремилась обрести дипломатическую и экономическую поддержку России. Показателем дипломатического участия России в судьбе Монголии выступало российско-монгольское соглашение 21 октября (3 ноября) 1912 года³, по которому Россия признала автономию Монголии, в то время как мерилом финансовой поддержки являлись ссуды монгольскому правительству со стороны российского министерства финансов. Тем не менее, получая огромные займы, Монголия поначалу отказывалась обсуждать вопросы гарантии возврата долга и контроля за рациональным использованием средств. Однако, понимая, что очередная просьба о ссуде может быть отклонена, Монголия согласилась на создание института Советника, прося о назначении на эту должность чиновника министерства финансов В.Л.Котвича⁴. Ввиду отказа последнего, на пост Советника был назначен «бывший заведующий калмыцким народом С.А.Козин»⁵. Не имевший финансового опыта, С.А.Козин был зачислен чиновником особых поручений по министерству финансов и прибыл в Ургу в начале мая 1914 г. Первый год ушел у С.А.Козина на вхождение в курс дела, подготовку экспедиции, которая должна была провести внушительную работу по гидрологическому, топографическому, статистико-экономическому и даже геологическому описанию Автономной Монголии. К весне 1915 года всё было “готово” и наспех были отправлены для обследования Монголии целых пять партий, стоившие монголам 87 тысяч рублей»⁶.

Однако, несмотря на критику, программы обследования Монголии, опросные листы были составлены на высоком уровне для

² Архив Внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ). Ф. 143 (Китайский стол). Оп. 491. Д. 3090. Л. 50–51.

³ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). Ф. 472. Оп. 45. Д. 56. Л. 1.

⁴ АВПРИ. Ф. 143 (Китайский стол). Оп. 491. Д. 3090. Л. 3.

⁵ АВПРИ. Ф. 143 (Китайский стол). Оп. 491. Д. 3090. Л. 5.

⁶ АВПРИ. Ф. 143 (Китайский стол). Оп. 491. Д. 3090. Л. 120 об. – Всего на экспедиции за 3 года было потрачено 130.190 руб. 98 коп. (Там же. Л. 123).

статистической науки того времени, и, если бы экспедициям удалось собрать все интересующие советника и Монгольское правительство сведения, то подобное изучение социально-экономической жизни государства могло принести огромную пользу для его дальнейшего развития. С.А.Козину пришлось заниматься вопросами, далекими от его основного образования и несмотря на отдельные проблемы, включая сложные взаимоотношения с дипломатическим агентом в Урге А.А.Орловым, С.А.Козин стремился оправдать свое предназначение – изменить жизнь в Монголии в лучшую сторону – и на этом пути его не останавливали даже интересы России⁷.

После спешного отъезда Козина из Монголии в декабре 1916 года, российским властям не оставалось ничего более, как назначить на должность Советника помощника С.А.Козина барона Петра Александровича Витте (1873-1952), выпускника Московского университета 1898 года по специальности «Агрономическая химия». С 1901 он заведовал Тингутинским опытным орошаемым участком в Астраханской губернии, занимаясь в том числе вопросами рыбоводства [Витте б.д.]. Там и состоялось его знакомство с С.А.Козиным, высоко ценившим Витте за его профессионализм. Об этом свидетельствует желание С.А.Козина обязательно взять с собой П.А.Витте, несмотря на то, что Советнику было предписано выехать в Ургу как можно более срочно и без сотрудников⁸. За 15 лет службы старшим специалистом по сельскохозяйственной части при Департаменте земледелия в Астраханской губернии П.А.Витте организовал на базе орошения образцово-показательное хозяйство, превратив вверенный ему участок в оазис. Несколько раз Тингутинскую станцию посещали академики В.Р.Вильямс, А.Н.Костяков и чрезвычайно высоко оценили его деятельность. При Козине жалованье Витте как его основного помощника и руководителя одной из партий составляло 9000 рублей.

Дипломатический агент А.А.Орлов предпринял все от него возможное, чтобы монгольская сторона не отказалась полностью от идеи реформирования управления, и особенно от реформирования с помощью русских специалистов. Отстаивая кандидатуру Витте на должность советника, Орлов характеризовал его следующим образом: «для этой работы мне думается барон Витте подготовлен не менее

⁷ Подробнее о деятельности С.А. Козина на посту советника при Правительстве Монголии см.: [Мандрик, Захарова 2010, с. 17–24; Мандрик, Захарова 2014, с.54–68].

⁸ АВПРИ. Ф. 143 (Китайский стол). Оп. 491. Д. 3090. Л. 76.

чем г.Козин, который хотя числится чиновником особых поручений при Министерстве Финансов, но фактически никогда не нёс никаких обязанностей по Финансовому ведомству⁹. Отношения с П.А.Витте у А.А.Орлова складывались более удачно, чем с первым Советником. Понимая, что у П.А.Витте нет такой поддержки в правительственные кругах России, как у С.А.Козина, и у него не подтвержденный статус у монголов, А.А.Орлов взял на себя смелость корректировать предложения барона и вносить свои почти по всем видам деятельности исполняющего обязанности советника. После «необычного отъезда» из Урги Козина, у А.А.Орлова появилась надежда, что вместе с ним можно освободиться и от части его сотрудников, не приносивших, по мнению дипломатического агента, своей деятельностью никакой пользы¹⁰. Но П.А.Витте из солидарности с коллегами, не пошел на этот шаг¹¹. А.А.Орлов, однако, не считал возможным отпустить ситуацию, и выступил с предложением создать инструкции для русских специалистов, работающих в Монголии¹². По ним сотрудники должны были подчиняться указаниям Министерства иностранных дел, которые бы им передавал А.А.Орлов, ему же поручалось и осуществление выплат специалистам на проведение реформ, для чего средства предполагалось выдавать частями, а не одним переводом на целый год¹³.

Уход от дел С.А.Козина позволил Дипломатическому агенту принять более активное участие в проведении реформ и лично влиять на ход событий, а не узнавать о них от монгольской стороны, как это было при прежнем советнике.

П.А.Витте не требовалось времени, чтобы войти в курс дела, так как он три года являлся правой рукой Козина и, будучи в душе новатором, не боялся начинать нововведения. Кроме того, работа в Монголии позволила ему лучше понять организацию управления и быта, и прийти к более взвешенным выводам, чем его предшественнику, которому приходилось действовать на ощупь, методом проб и ошибок. Фактически вступив в должность Советника, П.А.Витте сразу же принялся за работу, первым результатом которой явилась смета на 1917 г., составление которой сопровождалось трудностями в виде отсутствия

⁹ АВПРИ. Ф. 143 (Китайский стол). Оп. 491. Д. 3090. Л. 325.

¹⁰ АВПРИ. Ф. 143 (Китайский стол). Оп. 491. Д. 3090. Л. 308—310.

¹¹ Там же. Л. 128—128 об.

¹² Там же. Л. 128 об.

¹³ Там же. Л. 126.

данных от монгольской стороны. Монгольское правительство в лице Цэрэндоржа не спешило с утверждением П.А.Витте на посту Советника, поскольку «желало бы знать, что сделано старым (Советником – И.З., М.М.) за три года его деятельности». Составленная П.А.Витте смета отличались от предыдущих значительным сокращением расходной части. Например, было снижено содержание силовых структур: если в 1916 г. на обучение и содержание милиции израсходовали 48.960, то в 1917 г. планировалось только 41.236 рУБ. на содержание и обучение Монгольской бригады - 457.000 руб. и 160.307 руб. соответственно. В смете П.А.Витте на этом пункте предполагалось сэкономить около 300000 руб. Либо сам и.о. Советника осознавал завышенные траты, которые несла монгольская сторона по этому пункту расходов, либо же им было принято во внимание мнение А.А.Орлова, который считал, что «широкая постановка дела в Монгольской Бригаде, явно не соответствовавшая ресурсам бедной страны, поселила в них сомнение относительно непогрешимости русских реформаторов»¹⁴. Таким образом, вдумчивое отношение нового Советника, действовавшего, возможно, совместно с представителями МИДа России, позволило в значительной степени сократить расходы правительства Монголии на проведение реформ в стране. Необходимо также отметить, что последние соглашения между Россией и Монголией 1917 и 1918 гг. о Монгольской бригаде не удалось в полной мере реализовать из-за событий Первой мировой войны и революционных потрясений в России, а в 1919 г. Монгольская бригада, как и некоторые другие русские начинания в Монголии, была упразднена [Хишигт 2014, с. 252].

Если составление сметы не вызвало особых трудностей, то написание отчета за 1916 г. вызвало по словам П.А.Витте, «величайшие затруднения при составлении его, вследствие отсутствия данных по многим вопросам»¹⁵. С.А.Козин, вернувшись в Петроград, 12 января 1917 г. подал министру финансов П.Л.Барку отчет о своей работе, который был подвергнут критике А.А.Орловым по причине его малой информативности. Так, в письме к А.А.Нератову от 2 мая 1917 г. А.А.Орлов сообщал, о том, что Витте еще в начале мая продолжал работать над составлением не формального, а качественного подробного отчета, так как «монголам требуется более точный и документальный отчет о деятельности Советника, чем докладная

¹⁴ Там же. Л. 126 об.

¹⁵ АВПРИ. Ф. 143 (Китайский стол). Оп. 491. Д. 3090. Л. 97.

записка г. Козина и представлявшиеся им ежегодные отчеты»¹⁶. В итоге отчет П.А.Витте был отправлен на рассмотрение Монгольского правительства только в начале июля 1917 г. 14 августа 1917 г. А.А.Орлов сообщал в Петроград, что он еще рассматривается, а без утверждения отчета заключение контракта с Советником, и без того имеющее небольшие шансы, совсем невозможно. Таким образом, П.А.Витте, несмотря на де-факто исполнение обязанностей Советника, де-юре им не являлся, что было, в большой степени, следствием деятельности С.А.Козина, к которому у монголов накопилось много вопросов. Ситуация усугублялась поспешным отъездом последнего из Монголии, что не могло не бросить тень и на деятельность его преемника, которому, в отличие от Козина, было не видать назначения на должность Советника авансом.

Однако, даже находясь в подвешенном состоянии, П.А.Витте продолжал работу. Следующим его шагом стало преобразование Комитета по обследованию Монголии в Комитет реформ, в котором под его председательством должны были заседать представители всех Монгольских главных управлений. С большой долей вероятности можно предполагать, что это было сделано по предложению А.А.Орлова. Так, в донесении в МИД, он, к примеру, писал о необходимости представления на его одобрение всех предполагаемых реформ, возникающих в Комитете по инициативе, как русских специалистов, так и его монгольских членов¹⁷, и даже вовсе предлагал упразднить должность Советника и создать «условия возможности проявления самими монголами инициативы в деле реформ. Правительственным органом, которому было бы поручено это дело, мог бы быть Комитет реформ»¹⁸. Проект работы Комитета реформ был составлен П.А.Витте. Отдельное внимание в проекте уделялось ограждению Автономной Монголии от проникновения на ее государственную службу «нежелательных иностранцев»¹⁹, под которыми подразумевались специалисты не из России. Опасения П.А.Витте были вызваны тем, что в разговорах с ним монгольские чиновники выражали желание сотрудничать и с представителями других государств. В Комитете «первую скрипку» должен был играть главный инструктор,

¹⁶ Там же. Л. 97.

¹⁷ Там же. Л. 132 об.

¹⁸ Там же. Л. 129.

¹⁹ Там же. Л. 134.

который фактически подменял Советника. А.А.Орлов был против единоличного руководства делом реформ в Монголии одного русского специалиста, считая, во-первых, что может повториться ситуация, когда в должности окажется такой же нестоворчивый человек, как С.А.Козин, и, во-вторых, это может вызвать недовольство монголов, которые снова лишатся возможности контролировать деятельность русских специалистов²⁰. Дипломатический агент даже предлагал на должность председателя Комитета реформ бывшего министра иностранных дел Монголии Цэрэндоржа. П.А.Витте же выступал против данного предложения А.А.Орлова, не считая возможной ситуацию, в рамках которой один человек мог давать «общие директивы целому ряду специалистов», входящих в комитет²¹. Обсуждение этого пункта проекта Комитета реформ продолжалось вплоть до июля 1917 г., что не способствовало слаженной и продуктивной работе, ничем не завершившись из-за изменения ситуации как в Монголии, так и в России. Необходимо отметить, что разногласия между А.А.Орловым и П.А.Витте по указанному вопросу являлись практически единственным случаем, когда дипломатический агент и Советник, действуя, как правило, в полном согласии друг с другом, не сошлись во мнениях.

Важным шагом, совершенным П.А.Витте в интересах монгольской экономики, основанной на ведении скотоводческого хозяйства, явилось разработка уже к февралю 1917 года²² проекта ветеринарной реформы. Согласно проекту П.А.Витте, на ветеринаров возлагалась не только забота о лечении скота и борьба с эпизоотиями, но и заведование образцовыми фермами, устройство за государственный счет загонов для скота, заготовка сена, устройство колодцев и водопоев, строительство и заведование складами для продажи монголам по казенной цене посуды и инструментов для эксплуатации продуктов скотоводства²³. Проект предполагал исполнение ветеринарами совсем уж далеких от их основной специализации функций, а именно - контроля за «переработкой под европейский вкус монгольского масла»²⁴. Можно предположить, что реализация подготовленной П.А.Витте ветеринарной реформы сыграла бы положительную роль в сохранении

²⁰ Там же. Л. 134 об.

²¹ Там же. Л. 135.

²² 22 февраля Орлов уже отправил Проект на рассмотрение в МИД (Там же. Л. 130).

²³ Там же. Л. 130—130 об.

²⁴ Там же. Л. 130 об.

и улучшении содержания поголовья скота, являвшегося одним из главных богатств Монголии еще долгое время.

К числу нововведений П.А.Витте также относится созданное им Главное управление государственных имуществ с его подразделениями в провинциях, чье появление полностью поддержал А.А.Орлов. Управление, основанное по примеру российского, должно было отличаться от монгольских ямыней, созданных по китайским образцам. На провинциальные управления возлагались также обязанности по охране лесов и правильной их эксплуатации²⁵. В сферу заботы Советника о монгольской экономике входило и разведывание залежей полезных ископаемых. Так, есть версия, что благодаря П.А.Витте было открыто месторождение бурого угля в Налайхе²⁶, где вскоре была построена действующая до сих пор угледобывающая шахта, давшая начало развитию угольной промышленности Монголии [Хайкин, Чимэддорж 2016].

В результате событий октябрьской революции 1917 г. большевистское и «белое» правительства России не могли оказывать существенного влияния на происходящее в Монголии. В этих условиях П.А.Витте приходилось самому искать способы взаимодействия с монгольскими властями. Одним из таких способов, на наш взгляд, стало установление специального процентного исчисления в казну Богдо-гэгэна VIII «со всех торговых пошлин, что дало ему в течение первого года свыше 38.000 лан» [Даревская 1997, с. 53]. Это помимо того, что в 1918–1919 гг. почти 24% всех расходов (348.240 лан) относились на различные подношения Богдо-гэгэну, содержание его двора и др. В процентном соотношении это было чуть меньше, чем при С.А.Козине в 1915–1916 гг., когда размер отчислений на Двор Богдо-гэгэна составлял 25% [Даревская 1997, с. 53], но тогда и финансирование было другим. П.А.Витте, ради удержания своих позиций в Монголии, пришлось пойти на эту непопулярную у простых монголов меру. Еще при С.А.Козине известный востоковед и общественно-политический деятель Ц.Жамцарано в «Столичных новостях» неоднократно выступал против таких нецелесообразных для государства трат, в ущерб развитию более важных для страны отраслей [Даревская 1997, с. 54].

Вынужденный лавировать ради сохранения своих позиций

²⁵ Там же.

²⁶ Материалы П.А. Витте из архива В. Генисаретской-Хатчерь-Винн; Налайх — один из районов Улан-Батора.

в Монголии и практически не имевший поддержки со стороны Российского правительства, П.А.Витте, тем не менее, сумел провести в 1918 г. первую в истории Автономной Монголии перепись населения и скота. Находившийся в 1919 г. в Монголии с экспедицией от Центросоюза российский дипломат и монголовед И.М.Майский достаточно высоко оценил результаты произведенных статистических обследований, указывая на то, что «... добытые переписью цифры населения можно считать в общем и целом достоверными» [Майский 1921, с. 15]. По его мнению, «с 1918 г. период статистических гаданий по отношению к Автономной Монголии кончился и начался период положительного знания» [Майский 1921, с. 16]. Высокий уровень проведенной переписи во многом является заслугой П.А.Витте, оказавшего неоценимое содействие и экспедиции под руководством И.М.Майского [Майский 1921, с. III].

При П.А.Витте завершился проект организации «Монгольского банка». 24 ноября 1917 г. Бодго-гэгэн подписал указ о создании внутреннего займа для создания ссудной казны. Первые известия о желании Монгольского правительства организовать такой банк появились весной 1916 г. Е.М.Даревская весьма завуалировано пишет об истоках этого грандиозного для Монголии начинания: «Мы точно не знаем, кто был инициатором этой мысли, сами монголы или к ней причастен Козин, но начало создания займа было сделано еще при нем» [Даревская 1997, с. 55]. Однако, судя по промонгольской позиции С.А.Козина, его содействие этому проекту могло иметь решающее значение. В 1918 г., по данным Б.Ширендыба, «ссудная казна имела основной капитал 4.048.130 руб. из которых 3.293.590 руб. было выдано в ссуду официальным учреждениям и частным лицам» [Ширендыб 1971, с. 58, 61]. Создание ссудной казны, как и изменение системы взимания внутренних сборов, благотворно сказалось на финансовом положении Монгольского правительства. Однако эти факторы, сыгравшие положительную роль в финансовой системе Монголии, отрицательно сказались на судьбе П.А.Витте. Монгольские власти, почувствовав, что могут избежать финансового коллапса, уже в начале 1918 г. заявили об отказе заключать контракт с и.о. советника П.А.Витте, а затем начали демонтировать структуры, им организованные, в частности, Главное управление государственных имуществ. Проверив на прочность ссудную казну, 18 ноября 1918 г. монгольское правительство ликвидировало и концессию Монгольского национального банка,

предварительно отказавшись от 1 млн. рУБ. оставшихся от выделенной ранее Россией ссуды в 3 млн. руб. [Даревская 1997, с. 56]²⁷ И.М.Майский отмечал, что именно в 1918-1919 гг. в государственной кассе Монголии оказалась свободная наличность в размере 376.000 лан [Майский 1921, с. 282], что говорит о пользе организованных при помощи России регулярных банковских институтов для финансовой системы Монголии.

К 1919 г. также были ликвидированы управления государственных имуществ на местах, опытные хозяйства, школы инструкторов и многие другие нововведения Советника, направленные на пользу Монголии. Однако, несмотря на явное намерение Монгольского правительства свернуть реформы, проводившиеся Советником, некоторые учреждения продолжали существовать. Так, еще действовали созданные по инициативе Советника «лесные таксы, арендные правила, угольные копи, телефоны, типографии, кирпичный завод, механическая мастерская» [Майский 1921, с. 282]. Однако, по подсчетам того же И.М.Майского, Автономная Монголия, избежав финансового краха, оставалась должна России 4 млн. рУБ. а соседнему Китаю – около 15 млн. руб. [Майский 1921, с. 286], которые она не смогла бы выплатить даже за несколько десятилетий.

В заключение необходимо отметить, что начатые С.А.Козиным и продолженные П.А.Витте при содействии Дипломатического агента А.А.Орлова реформы могли поставить реформирование Внешней Монголии на новый уровень, но события в России не позволили Временному, а затем и большевистскому, правительству уделять должное внимание своему далекому соседу. Единственное, что еще интересовало в отношениях с Монгoliей – это поставка мяса, которая была жизненно необходима России, а все вопросы реформирования, требующие вложений и нескольких лет отдачи, отходили на задний план. Первая мировая война ослабила на время политическое значение России на Дальнем Востоке, а после Октябрьской революции программа российских реформ в Монголии была свернута. Это привело к тому, что Китай стал открыто стремиться к реставрации своей власти в Монголии, что ему в итоге и удалось. По свидетельству И.М.Майского в 1919–1920 гг. «“престиж” русского имени в Автономной Монголии упал до нуля...» [Майский 1921, с. II].

Осенью 1919 г. китайцы ликвидировали Автономную Внешнюю

²⁷ И.М. Майский, правда, выдвинул предположение, что отказ произошел из-за девальвации российского рубля: [Майский 1921, с. 280].

Монголию, однако П.А.Витте оставался в стране по 1921 год, продолжая исполнять обязанности Советника монгольского правительства [Кузьмин 2016, с. 238-239]²⁸. Возможно, что П.А.Витте планировал остаться в Монголии навсегда, взяв, по семейному преданию, в аренду на 99 лет большой земельный участок²⁹. Вскоре для выяснения обстоятельств его работы в Монголии и возможного участия в Унгерновской авантюре П.А.Витте был вызван ГПУ в Новониколаевск, где ему пришлось провести несколько месяцев в тюрьме. После своего оправдания и выхода из тюрьмы Витте стремился снова вернуться в Монголию к оставленной им работе, которую считал делом своей жизни. Так, обращаясь за поддержкой к И.М.Майскому в письме от 20 июля 1922 года, он сообщал о своем намерении «восстановить часть утраченных материалов экспедиции обследования Монголии и продолжить... работы по исследованию лошадного скотоводства, пастбищ Монголии и намечению наиболее легкого эволюционного перехода к более продуктивному скотоводству и использованию пастбищ Монголии» [Майский 2005, с. 204]. Однако, ГПУ запретило Витте поездку в Монголию, о чем он сильно переживал, отмечая, что «это совершенно убивает меня и во многих отношениях сводит на нет мою семилетнюю работу в Монголии» [Майский 2005, с. 206]. Дальнейшая деятельность П.А.Витте протекала на юге России, в Новочеркасске, где проживала одна из его дочерей – Ксения, состоявшая в браке с профессором Донского института сельского хозяйства и мелиорации Б.А.Шумаковым. В 1920-е – начале 1950-х гг. П.А.Витте работал по приобретенной им в университете специальности, занимаясь вопросами мелиорации и агрономии. Так, с 1923 он стал заведующим Персиановской опытно-мелиоративной станцией. В 1930 г. благодаря его усилиям в Новочеркасском инженерно-мелиоративном институте была создана кафедра земледелия на мелиорируемых землях, которую он возглавлял до своей кончины [Колганов, Сухой, Шкура, Щедрин 2016, с. 139]. Вместе с зятем, Б.А.Шумаковым, одним из первых в России инженеров-мелиораторов, и дочерью Ксенией, они создали в Новочеркасске «южную» мелиоративную школу «Витте-Шумаковых» [Колганов, Сухой, Шкура, Щедрин 2016,

²⁸ Существуют различные мнения о дате упразднения должности Советника Так, Ж.Урангуя и Г. Цэнджав указывают на 1917 г. См.: [Урангуя, Цэнджав, 2014, с. 220]. В работе Е.Ю. Елихиной фигурирует октябрь 1918 г. См.: [Елихина 2019, с. 67].

²⁹ Материалы П.А. Витте из архива В. Генисаретской-Хатчер-Винн.

с. 139]. В соавторстве с Б.А.Шумаковым им были написаны труды о проводившихся ими в 20-е годы XX века мелиоративных исследованиях в Донском округе [Шумаков, Витте 1926; Шумаков, Витте 1928]. П.А.Витте также являлся разработчиком системы многоярусных мелководных лиманов [Колганов, Сухой, Шкура, Щедрин 2016, с. 140]. В последние годы жизни П.А.Витте занимался вопросами агрономии, в частности, исследованиями культуры кенафа [Витте 1928; Витте, Пантелеева 1953] и риса в таких регионах возделывания, как Северный Кавказ, Краснодарский край, Ростовская область, Нижнее Поволжье и юг Украины [Витте 1930; Витте 1949]. Благодаря его ботаническим изысканиям были выведены два сорта риса, не требующих затопления: «Белый СКОМС» и «Бурый СКОМС»³⁰. Скончался П.А.Витте в 1952 г. в Новочеркасске, где провел последние тридцать лет своей жизни. Так завершился более чем полувековой исследовательский путь ученого, профессиональная биография которого может быть четко разделена на два неравнозначных по времени, но исключительно важных для истории России и Монголии периода. Второй период жизни П.А.Витте, когда он служил на юге России профессором университета, агрономом-мелиоратором был, возможно, менее ярким, чем первый, но ничуть не менее результативным, о чем свидетельствуют открытые им зерновые культуры и написанные труды, не утратившие своей актуальности до сих пор. Но вершиной профессиональной биографии ученого является все же его деятельность в Монголии, где П.А.Витте являлся Советником монгольского правительства и в силу занимаемой должности и проводимых мероприятий во многом нес бремя ответственности за текущее экономическое развитие Монголии и ее будущее. К сожалению, ему было отведено слишком мало времени, чтобы сказались результаты проводимых им реформ. Однако, с учетом его более ранней деятельности в качестве правой руки С.А.Козина можно говорить об огромном вкладе П.А.Витте в изучение экономики, народонаселения, природных ресурсов, геологии, метеорологии, почвоведения Монголии. В ходе организованных им совместно с С.А.Козиным в 1914-1916 гг. статистических экспедиций были собраны бесценные коллекции растений, геологических образцов и бесценных артефактов буддийского искусства, находящихся в настоящее время на хранении в Государственном Эрмитаже [Елихина 2019, с. 65, 67-69].

³⁰ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://novocherkassk.net/wiki/novoprint/423/> (дата обращения: 28.10.2020).

Литература:

- Витте 1928: *Витте П.А.* Культура кенафа при орошении // Труды Северо-Кавказской краевой опытно-мелиоративной станции. Новочеркасск, 1928. Вып. 13.
- Витте 1930: *Витте П.А.* Материалы к вопросу рисосеяния на Северном Кавказе. 1 2 3, Культура риса и перспективы ее развития на Северном Кавказе. Приемы культуры риса на Северном Кавказе. Сельскохозяйственное использование плавень Закубанских, Адыгейских и Приазовских. Новочеркасск, 1930.
- Витте 1949: *Витте П.А.* Агроказания по культуре риса при периодических поливах в Ростовской области. Новочеркасск, 1949.
- Витте, Пантелейева 1953: *Витте П.А., Пантелейева И.П.* Культура кенафа при орошении в Ростовской области. Ростов-на-Дону, 1953.
- Витте, б.д.: *Витте П.А.* Рыбоводство на Тингутинском орошающем участке и значение рыбоводства в оросительных прудах. Б.м., б.д.
- Даревская, 1997: *Даревская Е.М.* Русский советник правительства Монголии в 1914-1916 гг. С.А.Козин // Три портрета - три судьбы: исторические очерки. Улан-Батор, 1997, с. 6—72.
- Елихина 2019: *Елихина Ю.И.* Некоторые находки из монастыря Сарьдаг, хранящиеся в Государственном Эрмитаже // Культурное наследие монголов: коллекции рукописей и архивных документов. Сборник докладов III международной научной конференции. 20—22 апреля 2017 г. Санкт-Петербург. Россия. СПб. УБ. 2019, с. 65—72.
- Колганов, Сухой, Шкура, Щедрин 2016: *Колганов А.В., Сухой Н.В., Шкура В.Н., Щедрин В.Н.* Развитие мелиорации земель сельскохозяйственного назначения в России. Новочеркасск, 2016.
- Кузьмин 2016: *Кузьмин С.Л.* Буддизм и государственность Монголии в нач. XX в.: трансформация отношений религии и государства в процессе становления независимости: дис. ... докт. ист. наук. М., 2016.
- Майский 1921: *Майский И.М.* Современная Монголия: отчет Монгольской экспедиции, снаряженной Иркутской Конторой Всероссийского Центрального Союза Потребительских Обществ «Центросоюз». Иркутск, 1921.
- Майский 2005: *Майский И.М.* Избранная переписка с российскими корреспондентами. В двух книгах. Книга 1. 1900—1934. М., Наука, 2005.

С.Мөнхсайхан

УЛАМЖЛАЛТ МОНГОЛ ХЭЛ ЗҮЙН БИЧГҮҮДИЙН ХЭЛ ШИНЖЛЭЛИЙН АЧ ХОЛБОГДОЛ ХИЙГЭЭД СУРВАЛЖ БИЧГИЙН ҮНЭ ЦЭНЭ

DOI 10.25882/vpb1-t128

Бидний үед өвлөгдөн ирсэн уламжлалт хэл зүйн бичгүүд нь эдүгээ монгол бичиг үсгийн түүх соёлын үнэт өв болон үлдجээ. Иймээс эдгээр бичгүүдийг хэвлэн нийтлэх, судлан сурталчлах ажлыг монголч эрдэмтэд өөрсдийн хүчин чармайлтаар тасралтгүй хийсээрирсэн байдаг. Зохиогч энэхүү ажилд өөрийн хувь нэмрийг оруулах зорилгоор XVIII-XX зууны үед хэвлэгдсэн есөн хэл зүйн бичгийг танилцуулж байна. Эдгээр сурвалж бичгүүдэд уйгуржин монгол бичгийн зөв бичих ёс хийгээд монгол хэлний авиа зүй, уг зүй, үсэг зүй, хэл зүйн харьцааг нарийн тодорхойлон заасан байдаг бөгөөд энэхүү үзэл баримтлалыг одоог хүртэл мөрдсөөр байгаа билээ.

Түлхүүр үг: Монгол хэл шинжлэл, хэл зүйн бичиг, сурвалж бичиг, бар хэвлэл, соёлын өв

Munkhsaikhan Serjeegin

THE LINGUISTIC SIGNIFICANCE OF THE TRADITIONAL MONGOLIAN GRAMMARS AND THEIR SOURCE VALUE

The traditional grammars inherited in our time have become a historical and cultural valuable heritage of script. Therefore, Mongol scholars have been persistently studying and publicized these grammars by their efforts. The author presents nine grammars that were published during the XVIII-XX centuries to contribute. There are details of the correct spellings of the uyghuro-Mongol script, phonology, morphology, and linguistic relation of the Mongolian language in these source documents. Additionally, these concepts are followed still today.

Keywords: Mongolian linguistics, grammar, source document, bar edition, cultural heritage.

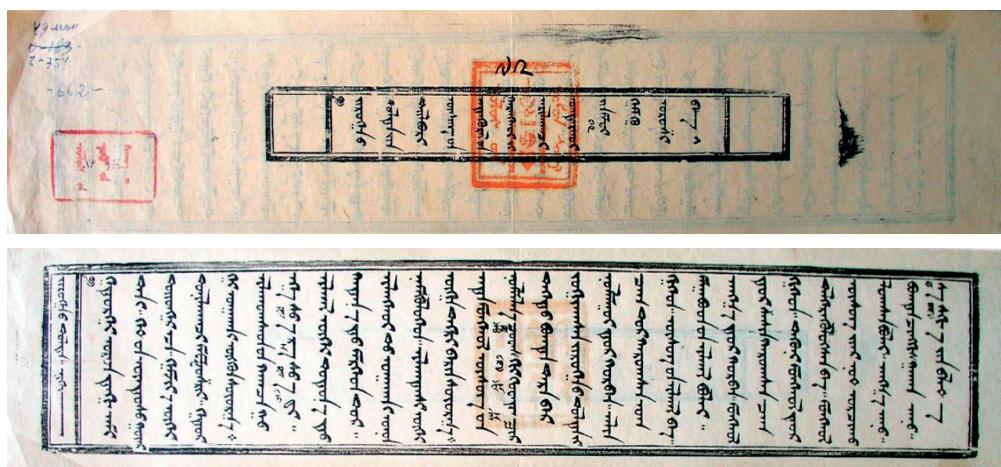
Монгол хэлний анхны хэл зүйн бичиг нь монголчуудын бичиг үсгийн түүхтэй буюу уйгаржин бичгийг авч хэрэглэсэн цаг хугацаатай холбогддог. Учир нь монголчууд түүхэндээ 10 орчим бичиг үсэг хэрэглэж ирсэн бөгөөд ингэж бичиг үсгээ өөрчлөн “шинэчлэх” бүртээ дагалдах хэл зүйн бичгийг зохиож ирсэн уламжлал нь үүнийг гэрчилнэ. Тэгвэл монголчууд хамгийн анх хэл, соёл ойролцоо уйгар улсаас бичгийг нь авч хэрэглэсэн бөгөөд ингэхдээ уйгур улсын ид мандаж байсан VIII зууны үест үсгийг нь хэрэглэж, монгол үгээ тэмдэглэж байсан гэж судлаачид үздэг. Иймд чухам энэ үед монгол үсгийн цагаан толгой хийгээд түүнийг зөв холbon бичих хэл зүйн үндэс тавигдсан гэж үзэж болно. Гэхдээ энэ үеийн монгол бичгийн цагаан толгой хийгээд хэл зүй нь зөвхөн тодорхой нэг овог аймгийн хэл аялгууны онцлогийг хадгалсан байх магадлалтай ба хожим XIII зууны үест их эзэн Чингис хаан олон монгол аймгуудыг нэгтгэн нэг төрийн дор нэгдмэл хууль цаазаар Их Монгол улсыг удирдах болсноор олон нутгийн аялгууны онцлогийг хадгалсан нэгдсэн бичгийн хэлтэй болох шаардлага гарсан нь тодорхой юм. Бидэнд байгаа баримтаар бол, Юань улсын үеэс уйгар, төвд эрдэмтдийн удирдлагаар буддын шашны олон ном зохиолыг орчуулах ажлыг идэвхтэй хийж эхэлснээр монгол бичгийн хэлний дүрмийг жигдлэн тогтоо шаардлага гарсан байна. Өөрөөр хэлбэл, энэ үед энэтхэг, төвдөөс олон тооны ном зохиолыг орчуулсан нь тусгайлан орчуулгын зохиолын хэл үүсэх нөхцөлийг бүрдүүлсэн бөгөөд энэхүү орчуулгын зохиолын хэл нь эргээд утга зохиолын хэлнийхээ хөгжилтөд онцгой сайнаар нөлөөлж, чухам энэ үеэс монгол утга зохиолын хэл нь ярианы хэлнээсээ ялгамжаатай болж иржээ.

Хамгийн анхны хэл зүйн дурсгалт бичиг нь Сажа бандида Гунгаажалцан (1188-1251)-ы зохиосон “Зүрхний толт” хэмээх хэл зүйн бичиг юм. Энэ нь монгол хэлний зүйн судалгаа энэ үеэс эхэлсэн гэсэн үг биш бөгөөд гагцхүү түүхэнд гарах мэдээ баримтаар бидэнд уламжлан ирсэн хамгийн анхны хэл зүйн бичиг болно. Түүнийг зохиосон тухай баримт гагцхүү Агваандандар лхаарамбын “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг” хэмээх номд тэмдэглэснээс бид мэддэг. Одоо мэдэгдэж байгаа баримтаас дурдвал, Гунгаажалцан монгол бичгийн хэлний авианы бүтцийг судалж 44 үсэгтэйгээр хэл зүйгээ зохиожээ. Мөн монгол хэлний үндсэн авиануудыг эгшиг гийгүүлэгч гэж хоёр хуваагаад цааш нь эгшиг үсгээ эр, эм, эрс гэж гурав хуваасан байна. Хэдийгээр Гунгаажалцаны энэхүү хэл зүйн бичгийг төвд хэлний хэл зүйд шүтсэн гэж үздэг боловч хожмын үеийн олон хэл зүйн бичгийн

үндэс болсноороо, түүнчлэн монгол хэлний эгшиг авианы байрлалын чухал хуулийг нээсэн гавьяатай юм.

Үүний дараа Хайсан хүлэг хааны (1308-1311) үед Чойжи-Одсэр бандида Сажа бандида Гунгаажалцаны зохиосон “Зүрхэн толт”-ыг нэмэн дэлгэрүүлж “Зүрхний толтын тайлбар” хэмээх хэл зүйн бичгийг зохиожээ. Гэвч энэхүү хэл зүйн бичиг нь бас л бидний үед бүрэн бүтнээрээ уламжлан ирсэнгүй, хожим уг хэл зүйг дэлгэрүүлэн тайлбарласан “Огторгуйн маань”, “Монгол үсгийн толтоос өчүүхэн заавар”, “Монгол үсгийн ялгал ба бие махбодын өчүүхэн товчнууд” зэрэг зохиолуудаас товч мэдэж болдог. Чойжи-Одсэр хэл зүйгээ 123 үе үсэгтэй зохиогоод эгшиг үсгээ эр, эм, эрс гэж хуваасан нь Гунгаажалцаны санааг уламжлан авсан хэрэг бөгөөд ингэхдээ нэг өргөлтөд үгийн бүрэлдэхүүнд орсон авианы бие биедээ нөлөөлөх байдал дээр үндэслэсэн эгшиг авианы фонемын байрлалын хуулийг өөрийн хэл зүйдээ бүрэн хэрэгжүүлсэн юм. Түүний энэхүү бүтээл нь монгол үсэг зүй, бичлэгийн дүрэм, авианы бүтэц, үг хувьсах ёс зэрэг хэл зүйн үндсэн асуудлыг хамарснаараа монгол бичгийн хэлийг улам боловсронгуй болгоход үлэмж түлхэц болсон төдийгүй XIV зууны монгол хэл шинжлэлийг цоо шинэ төвшинд хүргэсэн юм.

Энэхүү хоёр хэл зүйн бичиг нь хэдийгээр уг эхээрээ уламжлан ирээгүй ч тэдгээр бүтээлийн гол санаа нь хожмын үеийн зохиолуудад уламжлагдсан ирсэн байdag ба тэдгээрийн нэг нь XVIII зууны үе (1727 он)-д Данзандагвын зохиосон “Зүрхэн толтын тайлбар үсгийн эндүүрлийн харанхуйг арилгагч огторгуйн маань хэмээх оршив” хэмээх зохиол болно.

Уг зохиол олон удаа модон бараар хэвлэгдсэнээс бидэнд одоогоор 3 бар алдоод байна.

1. 8см × 42см хэмжээтэй барын, хайрцагтай 17 хуудас Бээжинд хэвлэгдсэн нэг бар,
2. Ага дацанд хэвлэгдсэн 26 хуудастай 7см × 40см хэмжээтэй хайрцагтай бас нэг барын 6 ном,
3. 24 хуудастай 6см × 38см хэмжээтэй барын хайрцаг бүхий нэгэн бар

Үүнээс гадна Үндэсний номын санд бийрийн бичмэл нэг эх байна. Бас П.Балданжапов “*Jirüken-ü tolta-yin tayilburi* монгольское грамматическое сочинение ХVIII века” нэртэйгээр ОХУ-ын Улаан-Үд хотод буриад модон барын эхийг нь судалгааны хамт хэвлүүлсэн юм. Мөн БНХАУ-д Монгол тулгар бичгийн цувралаар 2015 онд хэвлэгдсэн “**Монгол хэлний судлалын дурсгалт бичгүүд, нэгдүгээр эмхэтгэл**”-д Бээжингийн модон бар тэргүүтэй модон барын 3, бийрийн бичмэл 2, хорголжин барын 3 бүгд найман төрлийн эхийг товч тайлбартай хэвлүүлсэн байна.

Монгол хэл шинжлэлийн түүхэнд онцгой байрыг эзэлдэг энэхүү “**Зүрхний толтын тайлбар үсгийн эндүүрлийн харанхуйг арилгагч отторгуйн маань**” хэмээх зохиолыг Манж Чин улсын Найралт төв хааны үед (1723-1735 он) Алшаагийн эрдэмтэн рабжамба Данзандагва 1727 онд зохиожээ. Бидний үед уламжлан хүрч ирсэн эртний монгол хэл зүйн бүтээлүүдийн дотроос хамгийн эртнийх нь бөгөөд монгол хэл бичгийн нэлээд олон чухал асуудлыг хамран дэлгэрэнгүй тайлбарласнаараа дараа дараагийн эрдэмтдийн зохиосон хэл зүйн бүтээлүүдийн үндэс суурь болсоор ирсэн юм. Ийм учраас монгол хэл бичгийн судалгааны бүтээлүүдэд байнга дурдагддаг нэлээд сайн судлагдсан зохиол юм.

Зүрхэн толтын тайлбар зохиол нь Чойжи-Одсэрийн бичсэн шүлгээр эхлэх бөгөөд гурван үндсэн бүлэгтэй юм. Үүнд, 1. Монгол бичиг үүсэж хөгжсөн түүх, 2. Үсгийн ялгал, 3. Махбодийн ялгал эдгээр бөгөөд энэ үндсэн том бүлгүүд нь Чойжи-Одсэрийн зохиосон зүрхний толтод байжээ. “**Алин цагт гарсан уг**” хэмээх эхний бүлэгтээ монголд шашин дэлгэрсэн, бичиг үсэг үүсэн гарсан, хэл зүйн бичиг зохиосон түүхийг хураангуйлан өгүүлжээ. “**Үсгийн ялгал**” хэмээх хоёрдугаар бүлэгтээ монгол бичгийн үсгийн бүрэлдэхүүн, ангилал, эгшиг гийгүүлэгч үсгийн байрлал, нэрийн тийн ялгал зэрэг асуудлыг голлон өгүүлжээ. Мөн дэвсгэрлэх үсгийг чанга, хөндий, саармаг хэмээн ангилан тодорхойлжээ.

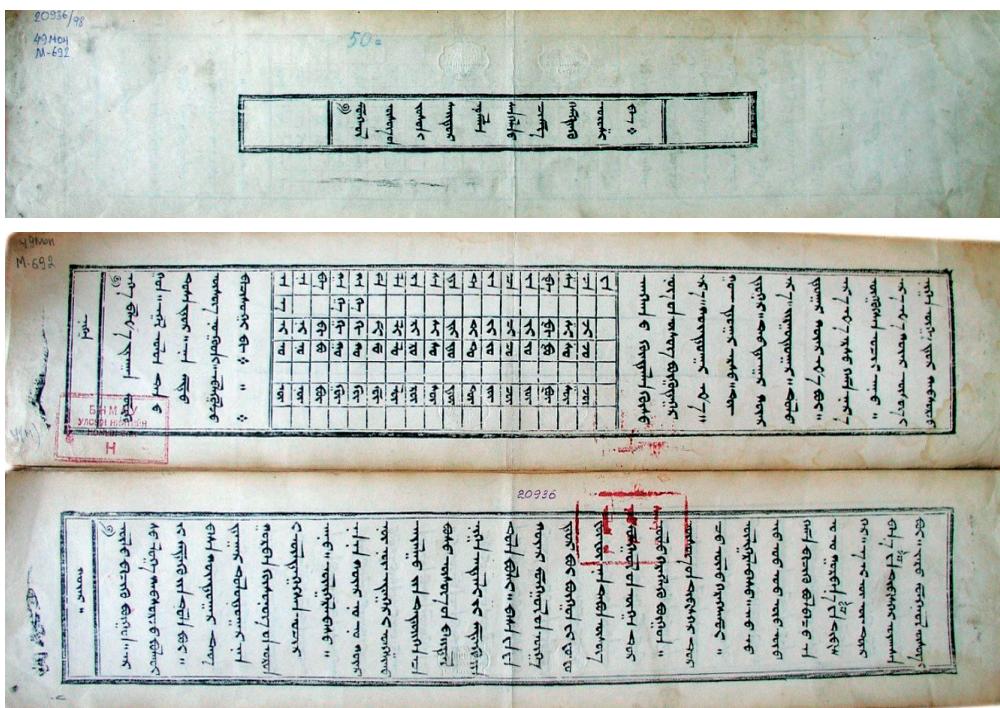
Түүнчлэн “Үсгийн ялгал” хэмээх хоёрдугаар бүлэгт нэрийн тийн ялгалын тухай бас дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байдаг. Данзандагва монгол хэлний нэрийн тийн ялгалыг дуудах тийн ялгалыг оруулан 8 зүйл болгон ангилжээ. Данзандагва “**Махбодын ялгал**” гэсэн гуравдугаар бүлэгтээ монгол хэлний эгшиг гийгүүлэгч авиаг энэтхэг, хятадын ёсоор огторгуй, хий, гал, ус, шороо махбод гэж ангилаад тэдгээрийн хэлэгдэх байдлыг өгүүлэх эрхтний үйл ажиллагаатай холbon тайлбарлажээ. XVIII зууны нэрт эрдэмтэн Рабжамба Данзандагвын зохиосон уг хэл зүйн бичиг нь өнөөгийн бидний үед уламжлан ирсэн монгол хэл шинжлэлийн бүтээлүүд дотроос Чойжи-Одсэрийн зохиосон “Зүрхэн толт”-ыг тайлбарлан дэлгэрүүлсэн хамгийн эртний, хамгийн дэлгэрэнгүй тайлбар гэдгээрээ онцгой ач холбогдолтой юм.

Монгол уламжлалт хэл зүйн энэхүү алдартай бүтээлийг Т.Пагва, Б.Ринчен, Л.Мишиг, А.Лувсандэндэв, Ш.Лувсанвандан, Д.Төмөртогоо, Ж.Төмөрцэрэн, түүнчлэн германы эрдэмтэн Таубе, Буриадын эрдэмтэн П.Б.Балданжапов, Өвөр mongolын эрдэмтэн Ө.Мандах, Насан-Урт нар судалжээ. Мөн өмнө дурдсан Сажа бандида Гунгаажалцан, Чойжи-Одсэр бандида нарын хэл зүйн бичгүүдийн талаарх мэдээ, монгол хэл шинжлэл, бичиг үсгийн түүхийг бидэнд уламжлан ирсэн хамгийн үнэ цэнтэй сурвалж бичиг юм.

2. Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээх оршив. Энэхүү хэл зүйн бичгийг зохиогч Агваандандар (1759-1842) нь Төвдийн Лхас хотод очиж “рабжамба” хэмээх номын дээд цол авсан Алашагийн зүүн хийдийн лам байжээ. “Хэлний чимэг”-ийн төгсгөлийн үгээс үзвэл энэ зохиолыг хэдэн онд зохиосон нь тодорхойгүй байгаа боловч 2в талд “ер монгол үсгийг хэн хүн ямар газар аль цагт зохиосон хэмээвээс Өөлдийн хан Гооданы үед Сажа бандида Гунгаажалцантан Лан жоу хотод 4-р равжуунгийн харагчин туулай жилд зохиосон буй. Түүнээс одоо Төр гэрэлтийн 8-р он шар хулгана хүртэл таван зуун наян таван он болжээ” гэж буйгаас үндэслэн энэ зохиолыг Агваандандар 1828 онд зохиосон гэж үзэж байна.

“Хэлний чимэг” хэмээх энэ бүтээлийн тухай академич Б.Ринчен гуай “Улсын номын санд буй бичмэл дэвтэр бол Алашаа бичээчийн бийрээр бичсэн ном”, “Орос цааснаа барласан 10 хуудас ном. Агын Дашилхүндүблингийн модон бар. Номын санд Судар бичгийн хүрээлэнгийн эрхэлсэн сайд Онход овогт Жамъян гуай 1918 онд олж

авчирсан”¹, “Долоон хуудас өвөрлөгч бар. Болгосон нангийд цааснаа барлажээ” хэмээн турван номын тухай өгүүлжээ. Эдгээрээс 7 хуудастай Бээжин модон барынх нь өнөөдөр Үндэсний номын санд хадгалагдаж байна. П.Балданжапов “Kelen-U cimeg” монгольское грамматическое сочинение XIX века² нэртэйгээр ОХУ-ын Улаан-Үд хотод буриад модон барын эхийг нь судалгааны хамт хэвлүүлсэн юм. Бас БНХАУ-д хэвлэгдсэн Монгол тулгар бичгийн цуврал эмхэтгэлийн “Монгол хэлний судлалын дурсгалт бичгүүд, нэгдүгээр эмхэтгэл”-д Бээжингийн модон бар тэргүүтэй 2 модон бар, 2 хорголжин бар, бийрийн бичмэл бүгд 6 эхийг гэрэл зургаар хэвлэжээ.

Бидний танилцуулж буй эх бол “*Maxa sadu-a нэрт тойн нэгэн бээр мандсан гол гахай жил (1887 он) хэв дор сийлгэвэй*” гэсэн төгсгөлийн үтгэй 10 хуудас 6,5см × 49см хэмжээтэй барын хайрцаг бүхий модон бар юм. Энэ нь халх монгол хэлбэрийн үсэгтэй, га, гэ үсэг нь цэгтэй, муутуу

¹ Б.Ринчен “Монгол бичгийн хэлний зүй” (тэргүүн дэвтэр) Удиртгал, УБ. 1964, 83-р тал.

² П.Балданжапов “Kelen-ü cimeg монгольское грамматическое сочинение XIX века” М., 1962.

цааснаа дарсан хувилбар болно. Уг зохиол нь авианы байрлалын хуулийг нарийвчлан тогтоосон талаараа монгол хэл шинжлэлийн түүхэнд чухал байр эзэнэ.

Уг бүтээл нь модон бар, хорголжин барын хэвлэл болон хулсан үзгийн, бийрийн бичмэл хэлбэртэйгээр монгол нутагт ихээхэн тархаж гэрийн сургуулиудад өргөн хэрэглэгддэг байсан бөгөөд монгол сурвалж бичиг ном хэвлэлийн түүхийг өгүүлж чадахуйц үнэ цэнэтэй бүтээл болно.

3. Монгол үсгийн ялгалыг үзүүлэгч тодорхой толь. XIX зууны монгол хэл шинжлэлийн түүхэнд чухал байрыг эзлэх энэхүү бүтээлийг харьцангуй бага судалсан ба уг барын эх нь ч ховор байдаг бололтой. Энэхүү хэл зүйн бүтээлийг буриадын нэрт эрдэмтэн Сумадирадна буюу Лувсанринчин XV жарны хар усан луу жил буюу 1892 онд зохиожээ. Сумадирадна зохиолынхoo эхэнд монгол үсгийн цагаан толгойт дан эгшиг гийгүүлэгч хийгээд үе үсгээр ялан жагсааж эгшгийг эр, эм, эрс хэмээн ангилаад, авиа тус бүрийн онцлогийг тодорхой жишээгээр үзүүлжээ. Тухайлбал, эгшиг ба гийгүүлэгч үсгийн эхэн, дунд, доор гурван газар орох үлгэрийг 46 талд хүснэгтээр үзүүлсэн байна. Цааш нь дэвсгэр үсгүүд ба тэдгээрийн дараа шууд залган ордог “амь залгагч” орхицууд болон бусад нөхцөл дагавруудыг хэрхэн бичиж яаж дуудах тухай дэлгэрэнгүй тайлбарласан байна. Мөн нэрийн үндэс болон тийн ялгалын нөхцлийн талаар хүснэгтээр үзүүлжээ (22а хуудас).

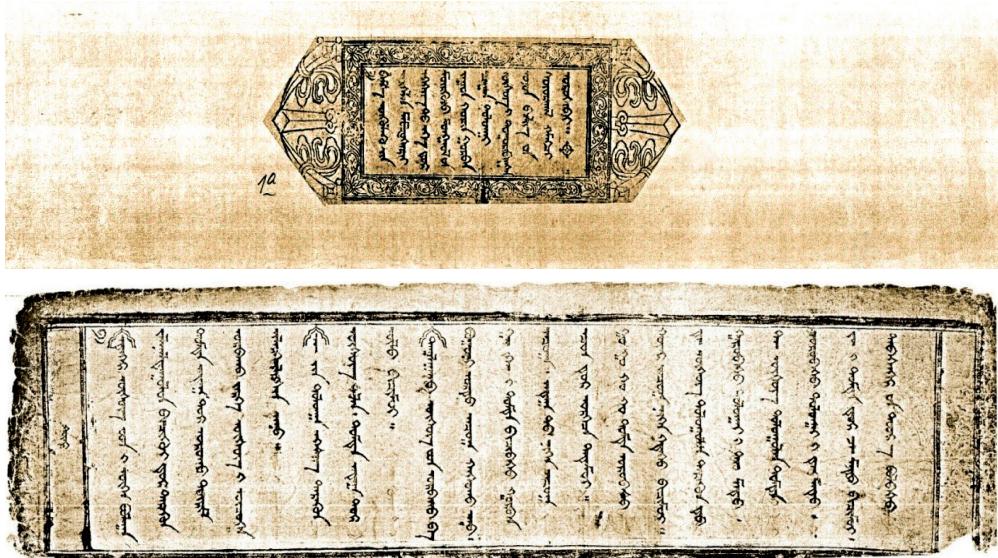

Үүнээс гадна уг зохиолд нэрийн тийн ялгалын тухай асуудал ихээхэн чухал байрыг эзэлж байна. Тухайлбал, утгын мөн чанарын төдийг үзүүлэх анхны тийн ялгал, хоёрдугаар үйлсийг үзүүлсэн тийн ялгал, гуравдугаар үйлдэгч тийн ялгал, дөрөвдүгээр өгөгч тийн ялгал, тавдугаар тийн ялгал нь гарах угийг үзүүлсэн, зургадугаар барилдах орон барилдагдахуун хоёрын харьцаа, долдугаар орныг үзүүлсэн тийн ялгал, наймдугаар дуудахын тийн ялгал хэмээн найман тийн ялгал байна гээд зохих жишээ гарган тайлбарласан байдаг. “Тодорхой толь” хэмээх уг зохиолд монгол бичгийн хэлний залгавар морфемуудын хэл зүйн харьцааны үүрэг ба тэдгээрийн илэрхийлэх утгыг сайтар ажиглан, зохих ангилал хийсэн нь өмнөх хэл зүйчдийн бүтээлд огт байгаагүй сонирхолтой шинэ ажиглалт болсон төдийгүй монгол бичгийн хэлний нөхцөл дагаврын ангилал, нэрийн тийн ялгалын хэлзүйн харьцаа хийгээд утгын гол ялгааг нарийвчлан тогтоосноороо XIX зууны монгол хэл шинжлэлийн онолын төвшинг зохих хэмжээгээр урагш ахиулсан чухал ач холбогдолтой бүтээл болсон юм.

Эдүгээ уг сурвалж бичиг нь олдоход нэн ховор болсон бөгөөд бид академич Д.Төмөртогоогийн гэрийн номын санд хадгалагдаж байгаа эхийн гэрэл зургийг хэвлүүлж олны хүртээл болгосон билээ.

4. Блама өгүүлэхүйн арслан манзушири эгшигт эх дор мөргөж монголын зуун хорин турван цагаан толгой үсгийг туурвисан оюун билгийн соёрхол хэмээгч оршив. Уг номын зохиогдсон оныг төгсгөлийнх үгэнд гарах “Эдүгээ Бүринт засагчийн гуравдугаар он, модон хулгана жил... (шадарт явах Халхын да Илдэн ван хөгшин Тогтохтөр бээр Гиан чэн мэн³ дор явах туслагч гүн Бавуудорж хөвүүн эхлэн хошууны олон тайж ардын хөвүүд гурван зуун илүү дор монгол үсэг заалган, Боди мөрийн зэргийг хэлэлциүүлж бүхий үед ... Огторгуйн маанийг олж гол болгож ... Алашаа монлам рабжамба Агаандандарын зохиосон үгнүүдээс хэдийг авч бага сага дутагдсаныг өвгөн би мэргэдээс сонссоноо нэмж эвлүүлэн Бээжин газар одох замд товч төдий найруулсан) мэдээнээс үндэслэн 1864 он гэж үздэг.

³ 乾清门 qián qīng mén—Яамны нэр.

Уг зохиол нь Данзандагва, Агваандандар нарын хэл зүйн бичгүүдэд тулгуурлан зохиогдсон байна. Тогтохтөр буюу То ван зохиолынхoo эхэнд монгол үсгийн цагаан толгой, галиг үсгүүдийн зөв бичих дүрэм журмын талаар дэлгэрэнгүй өгүүлжээ. Мөн монгол үсгийг анх зохиосон, хожим түүнийг нэмэн засссан тухай ч тодорхой өгүүлсэн байна. Тогтохтөр энэхүү номдоо монгол хэлний авиааг энэтхэгийн ёсоор махбод болгон ангилж, авиа тус бүрийн хэлэгдэх байдлыг тодорхойлсон нь Данзандагвын “Огторгуйн маань”-ийн махбодын ангилалтай үндсэндээ таарч байна. Зохиолын 8в талд үсгийн махбодыг хүснэгтээр үзүүлж хоолойн хэлний үзүүрийн, уруулын хэмээн дуун ухааны үүднээс ялгажээ. Зохиолын төгсгөлд монголд шашин дэлгэрсэн түүхээс товч дурдсан байдал.

Орос цаасан дээр модон бараар барласан 14 хуудас бүхий ном болно. Монгол улсын үндэсний номын санд нэг хувь байгаа ба түүнийг “Монгол улсын 19 дүгээр онд Хан Хэнтий уулын аймгаас сурвалжлан захиж ирүүлсэн” хэмээн академич Б.Ринчен бичжээ.

5. Эгшиг үсэг хийгээд гийгүүлэгч үсгүүд оршив. XVI-XVII зууны үеийн монгол бичгийн хэлэнд санскрит, төвд зэрэг харь хэлний үг хэллэг, ухагдахуун, нэр томьёо олноор нэвтрэн орсон нь тэр бүхнийг нарийн зөв галиглан бичих шаардлагыг буй болгожээ. Энэ бүхнийг зөвхөн монгол хэлний үг тэмдэглэхэд зориулан зохиосон 123 үсэг

хангаж чадахгүй болсон байна. Иймд Али гали буюу харь хэлний үгийг тэмдэглэх галиг үсгийг 1587 онд Харчины Аюуш гүүш үсэг зохиосон бөгөөд хожим XVIII зууны дундуур үзэмчин гүн Гомбожав түүнийг цааш нь улам боловсронгуй болгон нэмж засан хэвлүүлжээ.

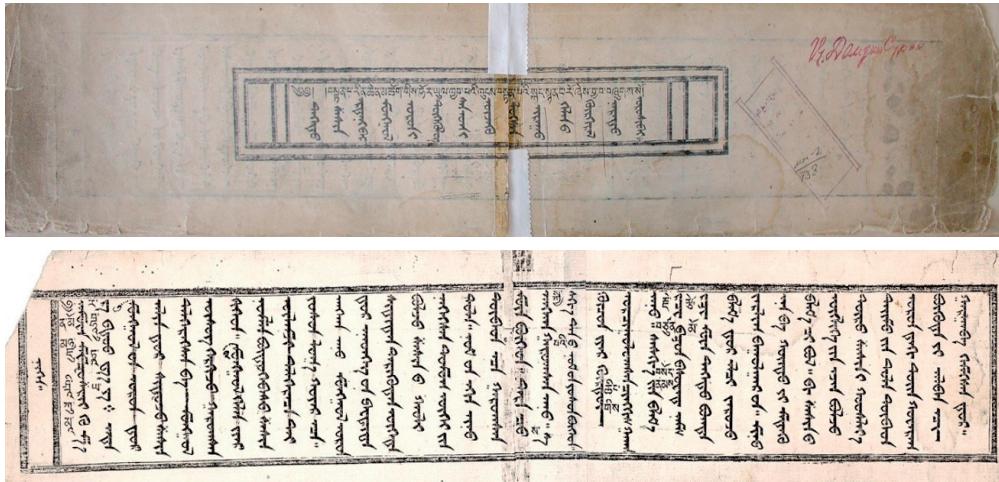
Үзэмчин гүн Гомбожавын 1723-1742 оны хооронд зохиосон энэхүү бүтээл нь өмнөх галиг үсийн бүтээлүүдийг улам сайжруулан Энэтхэгийнланз үсэг болон төвд үсгийг монгол үсгээр хэрхэн галиглан бичих дүрэм журмыг тогтоосноороо монгол хэлний галиг үсгийн тогтолцоог боловсронгуй болгоход ихээхэн хувь нэмэр оруулсан юм.

Монголын үндэсний номын санд энэ ном төгсгөлийн үтгэй, үггүй гэсэн барын хоёр хувилбар байна. Буриад модон барынх нь төгсгөлийн үггүй ба харин нангиад болгомол цаасан дээр хэвлэсэн Бээжин барын эх нь төгсгөлийн үтгэй юм. Б.Ринчен “Орос цааснаа барласан 8 хуудас ном. Энэтхэгийнланза, төвд, монгол гурван үсэг хадмал ном. Хаанахын бар болохыг оноон эс чадав” гээд Агын Дашилхүндүблингийн бар байж болохыг дурджээ⁴. Уг хоёр бар нь зөвхөн төгсгөлийн үтгэй, үггүйгээрээ ялгагдаж байгаа бөгөөд энэхүү номдүү төгсгөлийн үг бүхий 7 хуудас Бээжин барын номыг хэвлэж байна. Судрын хэмжээ нь 10,5 × 51,5 см.

6. Дээд шашин эрдэнэ бээр монгол орныг түгээгүүлсэн үгийг үзүүлсэн яруу хэлний хүрхрэл нэрт оршив. XIX зууны монголын нэрт эрдэмтэн Лувсанринчин 1821 онд өнөөгийн ОХУ-ын Буриад нутагт төржээ. Уг зохиолыг судалсан эрдэм шинжилгээний бүтээл ховор ажээ.

⁴ “Монгол хэлний зүй” (тэргүүн дэвтэр) Удиртгал УБ. 1964, 104-р тал.

Академич Д.Төмөртогоо, судлаач Г.Энхтуул нарын өөрсдийн бичсэн бүтээлдээ зохиолын агуулгыг тодорхойлон бичсэн⁵ байдаг. Монгол оронд бурхны шашин дэлгэрсэн ба бичиг үсгийн ухаан дэлгэрсэн тухай өгүүлсэн энэхүү зохиол нь агуулгын хувьд үндсэн хоёр хэсгээс бүтнэ. **Нэгдүгээр хэсэгтээ**, Мөнх хааны үед шашин төр хосолсон, Хубилай хааны үед Сажа бандида Гунгаажалцан монгол үсэг зохиосон, Чойжи-Одсэр сүүлт үсэг тэргүүтнийг нэмж монгол хэлээр ном орчуулсан ... гэх мэтээр өгүүлсэн бол **Хоёрдугаар хэсэгтээ**, төвд үсгийг зохион дэлгэрүүлсэн, монгол хэлээр ном орчуулсан түүх, монгол хэлээр ном дэлгэрүүлсэн их хаадын нэр, молом равжамба Данзандагва зүрхний толтыг зохиосон ... түүхийг өгүүлжээ. Уг ном нь монгол төвд түүхийн олон ном судар ашиглан эмхэтгэж бичсэн унших бичгийн шинж чанартай тул монголын түүх болон монгол хэл бичгийн холбогдолтой эрдэм шинжилгээний олон мэдээ баримтыг агуулсан байна. Түүнчлэн монгол үсэг бичгийн түүх, хэл зүйчдийн бүтээлээс гадна монгол түүхийн талаар олон үнэтэй баримт агуулсан зохиол юм.

7. Монгол үсгийн ёсыг тодорхойлон гаргасан алтан толь хэмээгдэх оршив. Шилийн голын Чуулганы Авгын баруун этгээд газрын хошууны захирагч занги Лхамсүрэн 1903 онд бичиж хэвлүүлсэн энэ номыг муутуу цаасан дээр модон бараар хар бэх хэрэглэн барлаж, дэвтэрлэн үдсэн байна. Номын хэмжээ 16см × 28см, 27 хуудастай. Хуудасны

⁵ Г.Энхтуул “Тодорхой толийг зохиосон Сумадираднаа (1821-1907)-гийн дуун ухааны бүтээлийн товч” МУИС Монгол хэл соёлын сургуулийн “Монгол судлал” ЭШБ. УБ. 2007. Боть XYII (285).

дугаарыг хятад үсгээр хамар дээр нь тавьсан байна. Энэ бүтээлийн тухай судалгааг дурдвал, БНХАУ-д хэвлэгдсэн “**Монгол хэлний судлалын дурсгалт бичгүүд**” номд З зүйлийн барыг гэрэл зургаар хэвлэжээ. Академич Б.Ринчен “**Монгол бичгийн хэлний зүй**” номдоо “Өвөрлөгч модон барын 26 хуудас ном. Усэг нь бийрийн бичээчийн үсэг. Шилийн голын Чуулганы Авгын баруун этгээд засгийн хошууны захирагч занги Лхамсүрэн Бадаргуулт төрийн хорин есдүгээр оны харагчин туулай жил (аргын 1903 он) эхэн сард хэв дор сийлжээ”⁶ гэсэн бидний номдоо оруулсан эх болно. Түүнчлэн Үндэсний төв номын санд хорголжин барын бас нэгэн эх байна.

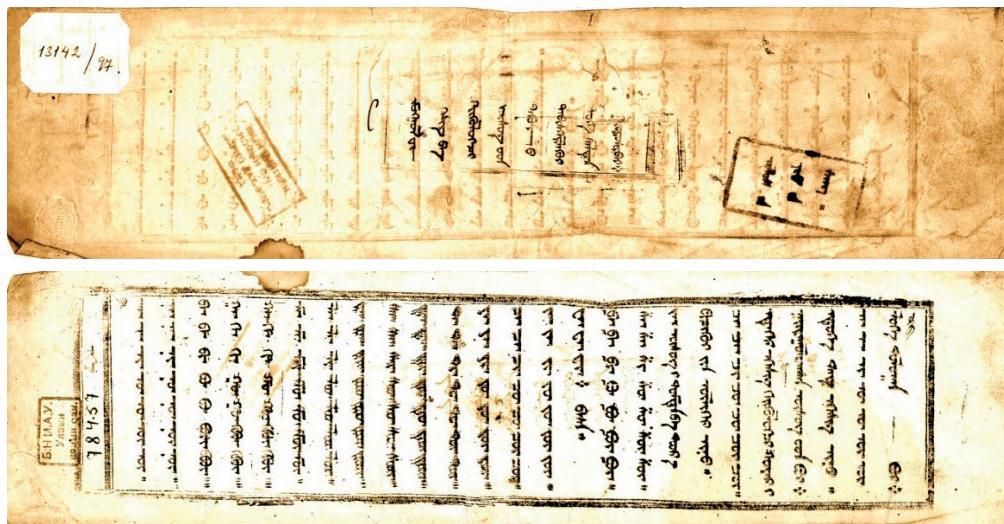

Лхамсүрэн захирагч энэ номынхоо эхэнд өмнөх хэл зүйчдийн нэгэн адил монгол монгол үстгийг анх их бандида Гунгаажалцан үүсгэн зохиож хожим Данзандагва “**Зүрхэн толтын тайлбар огторгуйн маань**” хэмээх судрыг зохиосныг гол болгон “**Хэлний чимэг**” зэрэг бусад олон бичиг зохиолыг үзэж нэмэх зүйлүүдийг нь нэмж мэдэхүйеэ хялбар болгон зохиосноо өгүүлсэн байна. Цааш нь хэлний авиааг эгшиг, гийгүүлэгч хэмээн ангилж улмаар эгшгийн байрын талаар “**нэгэн үгнээ дуудах аялгуу чанга болбоос цөм чанга, хөндий болвоос цөм хөндий тул үсэг залган бичихэд ер эр эм хоёр үсгийг нэгэн үгнэнд нийлүүлэн бичиж үл болно**” гэсэн байна. Зохиогч мөн энд өмнөх үеийнхээ эр эмээс шалтгаалан дүрс нь өөрчлөгддөг -luγa/-läge, -dayan/-degen, -nuγud/-nügünd зэрэг

⁶ Б.Ринчен “Монгол бичгийн хэлний зүй” (тэргүүн дэвтэр) Удиртгал” УБ. 1964, 91-92-р тал.

нөхцөл дагавруудыг “бусдын эрхэм”, дүрс нь өөрчлөгддөггүй abasu, atala, bülge зэргийг “өөрийн эрхэм” хэмээн нэрлэсэн байна. Ийнхүү энэ номд дэвсгэр үсгүүдийн байрыг гаргаж, эгшиг үсгийн үүргийг нарийн тодорхойлсон ба бичихэд гардаг түгээмэл алдаануудыг нэг мөр болгон журамлахыг хичээсэн байна. Мөн бичлэгийн өвөрмөц уламжлал бүхий зарим үгсийн тухай дэлгэрэнгүй тайлбарлажээ. Лхамсүрэн зангиин зохиосон энэ ном монгол үсэг сурах зөв бичихэд их л хэрэгтэй байсан тул модон бараас гадна бичмэл хувиар их тархаж байжээ.

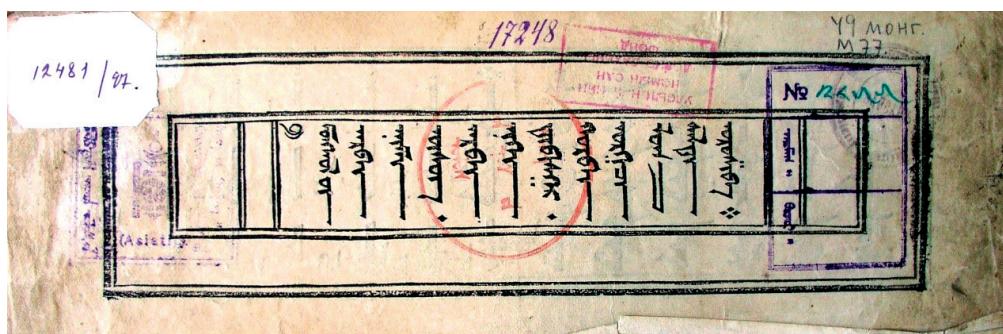
8. Монголын эгшиг ба гийгүүлэгч үсгүүд түүний дэсгэрлэхүй лүгээ сэлт оршив. 9см × 35,3см хэмжээтэй орос цаасан дээр хар бэх модон бараар хэвлэсэн 9 хуудас бүхий энэ номын зохиосон он нь тодорхойгүй бөгөөд төгсгөлийн үгэндээ “... хэмээх үүнийг сайн зарлигийн хур буулгагч хийдийн гэлэн Лувсанринчин нэрт эвлүүлэв” гэснээс зохиогч нь мэдэгдэж байна. Энэхүү номд монгол хэл зүйн олон асуудлыг хамруулан оруулсангүй, зөвхөн үгийн эхэн, дунд, адагт бичигдэх үсгийн хэлбэр, арван нэгэн дэвсгэр үсгийн чанга, хөндий хэлбэрийг хүснэгт жишээгээр жагсаан үзүүлжээ.

Лувсанринчин эгшиг, гийгүүлэгч үсгийн тухай бичихдээ дан эгшиг 7 (a, e, i, o, u, O, U), дан гийгүүлэгч 16 (n, b, G, q, m, l, r, s, d, t, y, c, j, w, p, S) гэж гийгүүлэгчийг амилуулалгүй дангаар нь жагсаан бичсэнээс гадна, амилуулсан гийгүүлэгчийг (гийгүүлэгч эгшиг хоёрыг) найруулсан

үсэг гэх мэтээр нэрлэсэн байна. Эгшиг гийгүүлэгч үсгийг үгийн эхэн, дунд, адагт бичих байдлыг хүснэгтээр үзүүлсэн байна. Тухайлбал, долоон эгшгийг дангаар нь дэс дараалан хүснэгтлээд эхэн, дунд, адагт орох хэлбэрийг жишээ үгээр үзүүлж, тухайн үсгийн өмнө дугуй тэмдэг тавьж заажээ.

9. Монголын арван найман үсэг, арван нэгэн дэвсгэр гурван орхиц лугаа сэлт оршив. Том сайхан үсгээр бичиж сийлсэн найман хуудас бүхий буриад модон барын ном болно. Монгол үсгийн дуудлагыг төвд үсгээр хадаж үзэхэд хялбар болгосон байна. Чухам хаана барласан тухай мэдээ үгүй. Энэ номд монгол үсгийн хажууд төвд үсгээр дуудлагыг нь давхар тэмдэглэж хадсан байна. Энэ цагаан 18 үсэг, 11 дэвсгэр үсгийн дунд, адагт орох байдлыг үзүүлснээр сурахад дөхөмтэй бөгөөд үсгийн зүйлээс “орхиц” гэж монгол үсэгт дээд үсгээс салангид бичдэг “ж (a, e), ө (i), ө (u, ü)” гурвыг тийнхүү салангид бичдэгээр нь орхиц гэж нэрлэдэг учрыг тайлбарлажээ. Дэвсгэр үсэг гэдэг нь монгол үгнээ үеийн эцсийн гийгүүлэгч буюу битүү үеийн адгийн гийгүүлэгчийг нэрлэх ба монгол үсгийн зөв бичих дүрэмд тэр дэвсгэр үсэг нэн чухал тул цагаан толгойд түүнийг зааснаар зөв бичих гол зарчмын нэгтэй танилцуулдаг байжээ.

Монголчууд бичигт үсгийн арвин их өв соёлтой ард түмэн бөгөөд уламжлалт хэл зүйн бичгүүдийн төлөөлөл болгож дээрх сурвалжуудыг танилцуулав. Үүнээс гадна монгол хэл шинжлэлийн түүхэнд чухал байр эзэлдэг олон бүтээлүүд байдаг бөгөөд тухайлбал, XVIII зууны үеийн хэл зүйч Урад гүүш Билгийндалай (Шаравжамц)-н зохиосон “Монгол үсгийн ялгал ба махбодын өчүүхэн товчинууд”, “Монгол үсгийн тольтоос өчүүхэн заавар”, “Монгол үсгийн хүртээл зүрхний тольт”, “Чойжи-Одсэрийн зохиосон монгол үсгийн зүрхний тольт Огторгуйн маань хэмээхээс махбодгүйгээр өчүүхэн хурааж бичсэн сургуулийн эх үсэг оршив” зэрэг хэл зүйн бичгүүд, XIX зууны хэл зүйч Алшаагийн Зүүн хийдийн Буяныг үндэслэгч сүмийн Да лам Дагвашаравын зохиосон “Монгол үсгийн утгыг чухал заасан дэлгэрэнгүй оюут” (1853), Өвөрモンголын Хишигтэн хошууны ширээт тойн Дэлэгжунайн бичсэн “Монгол үсгийн гол ёсыг тодотгогч толь” (XIX), XIX зууны хэл зүйч Цэцэн хан аймгийн Нанзаддоржийн зохиосон “Монгол үсгийг төвд үсэгт шутэж төвөг багатайяа мэдүүлэгч түлхүүр, харанхуйг арилгагч зул”, мөн XIX зууны хэл зүйч Түмэдийн Галсангийн “Монгол үсгийн арван хоёр цагаан толгой” (1828), “Монгол үсгийн бүгд тайлбар бичиг” хэмээх хоёр хэл зүйн бичиг, Манжийн түгээмэл элбэгтийн үеийн түшмэл Сайшингаагийн зохиосон “Урьд монгол бичгийн чухлыг заасан дөрвөн бичиг” зэрэг олон зохиол бидний үед уламжлагдан иржээ. Гэвч эдгээр нь эдүгээ олдоход бэрх болсон тул сурвалжлан цуглуулж судлан нийтлэх, олон нийтийн хүртээл болгох ажил зайлшгүй хэрэгтэй байна.

XVIII-XX зууны эхэн үеийн уламжлалт хэл зүйн бичгүүд нь дорно дахины хэл шинжлэлийн сэтгэлгээний дэвшилтэт онолыг бүтээлчээр ашиглан монгол хэлнийхээ дотоод зүй тогтлыг олон талаас нь судалж авианы тогтолцоо, үгийн бүтэц, хэлзүйн харьцаа зэрэг үндсэн шинжүүдийг нээн олсноороо хэл шинжлэлийн чухал ач холбогдолтой төдийгүй энэхүү үзэл баримтлал нь орчин цагийн монгол хэлний авиа зүйн шинжлэх ухааны үндэс суурь нь болсон юм. Түүнчлэн тэдгээр нь монгол бар хэвлэл, гар бичмэлийн дахин давтагдашгүй соёлын өв бөгөөд монгол бичгийн хөгжил, монгол утга зохиолын хэлний хөгжил, монгол хэл шинжлэлийн түүх зэргийг бидэнд уламжлан авчирснаараа сурвалж бичгийн үнэ цэнэ нь тодорхойлогдож байна.

Б.Нацагдорж

ТОД ҮСГИЙН НЭГЭН ЗАХИДЛААС ОЙРАД ХЭМЭЭХ НЭРИЙН ТУХАЙ ТОДРУУЛАХ НЬ

DOI 10.25882/vtfg-tr98

Оросын Шинжлэх ухааны академид ажиллаж байсан герман судлаач Петер Симон Паллас ойрад хэмээх нэрийг 1779 онд хэвлүүлсэн өөрийн бүтээлдээ анх тайлбарласнаас хойши энэхүү угсаатны нэрийн гарал үүслийн тухай өдий төдий өгүүлэл, зохиолууд гарч, олон янзын таамаглал дэвишүүлэгдсэн байна. Гэвч одоог хүртэл судлаачдын дунд нэгдсэн ойлголт тогтсон зүйлгүй байсаар буй. Иймд энэхүү бяцхан өгүүлэлд, БНХАУ-ын Түүхийн Нэгдүгээр архивт хадгалагдаж байгаа, Хасагийн Аблай хаанаас Манж Чин улсаас Илийн газар суулгасан жанжинд илгээсэн тод үсгээр монгол хэлээр бичсэн нэгэн хувь захидалын агуулгыг шинжилж, ойрад хэмээгдсэн монголчуудын түүхэн хөгжлийн үйл явцыг харьцуулж үзсэний үндсэн дээр ойрад хэмээх нэрийн гарал болон хэрэглээний тухай өөрийн саналыг нэмэрлэхээр оролдоо.

Түлхүүр үтс: Oyirad, Xasaq, холбоо, гурван жуз

B.Natsagdorj

ON THE INTERPRETATION OF THE NAME OYIRAD: NEW EVIDENCE FROM THE RECENTLY DISCOVERED TODO-SCRIPT LETTER

Since German scientist Peter Simon Pallas, who worked at the Russian Academy of Sciences, gave the interpretation of the name Oyirad in his book published in 1779, there were many works and interpretations dedicated to this question. But there is still no consensus among them, one can say. Hereinafter, I have analyzed one newly discovered Oyirad letter written in Todo-script sent by Kazakh Ablai khan to the Qing officials stationed in Ili in 1767, now kept in the First Historical Archives of the PRC, with comparison of the history of Oyirad people and suggested my opinion on the name Oyirad.

Keywords: Oyirad, Xasaq, allies, three Zhuzes

Ойрад нэрийн гарлын тухай судлаачдын дэвшүүлсэн таамаглал

Оросын Шинжлэх ухааны академид ажиллаж байсан герман судлаач Петер Симон Паллас 1779 онд хэвлүүлсэн *Sammlungen historischen Nachrichten über die mongolischen Völkerchaften* (Монгол ард түмнүүдийн тухай түүхийн мэдээний цуглуулга) хэмээх зохиолдоо анх *Dörben Oirat oder vier Verbündete* (Дөрвөн Ойрад буюу дөрвөн холбоотон) хэмээсэн үг гэж тайлбарласан юм¹. Оросын Дорно дахин судлалыг үндэслэгчдийн нэг хар лам Иакинф буюу Н.Бичурин өөрийнхөө 1834 онд хэвлүүлсэн *Историческое обозрение Ойратов или Калмыков с XV столетия до настоящего времени* (XV зуунаас эдүгээ хүртэлх Ойрад буюу Халимагуудын түүхийн тойм) хэмээх зохиолдоо мөн энэхүү үзлийг зөвшөөрөн дагажээ. Тус номын 5-р талд: [Ойрат есть Монгольское слово; в переводе: союзный, близкий, союзник²] хэмээн бичсэнийг монголчилбоос, ‘Ойрат гэдэг нь монгол үг бөгөөд орчуулбал: ойрын, холбооны, холбоотон хэмээсэн үг болой’ гэжээ. Түүний дараагаар Буриад монголын эрдэмтэн Банзарын Дорж 1849 онд *Ойрад нэрийн тухай тусгай өөрийн саналыг дэвшүүлсэн ‘Об ойратах и уйгурах’* хэмээх өгүүллээ нийтлүүлсэн бөгөөд өмнөх эрдэмтдийн дэвшүүлсэн ойр холбоотон гэсэн үгнээс үүсэлтэй хэмээх нь хэлзүйн төдийгүй түүхийн үндэслэлгүй, учир нь анх Чингис хааны цагт ойрад аймгийн нэр дурдагдахад тэд аймгийн холбоо бус харин тийм нэртэй нэг л аймаг байсан мөртөө Рашид-аддины тэмдэглэснээр ойд амьдардаг аймаг байсан тул энэхүү нэр нь *ой ард* хэмээх хоёр үг нийлж бүрдсэн ойн ард, ойн иргэн хэмээх угтатай гэж тайлбарласан юм³.

Үүний дараагаар Орос, Финландын нэрт эрдэмтэн Густав Рамstedt Ойрад нэрийн тухай өөрийн таамаглалаа дэвшүүлэв. Тэрбээр Банзаровын таамаглалын тухайд:

¹ Peter Simon Pallas. Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerchaften in einem ausführlichen Auzuge. Erster Teil. Frankfurt und Leipzig, bei Johann Georg Fleischer. 1779. S. 8.

² Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. Сочинено монахом Иакинфом. Санкт-Петербург, Типография Медицинского департамента Министерства Внутренних дел. 1834. С.5.

³ Доржи Банзаров. Об ойратах и уйгурах // Доржи Банзаров. Собрание сочинений. Москва, Издательство Академии Наук СССР. 1955. С.181-182.

Бидний мэдэх монгол хэлний хэм хэмжээний үүднээс ой арад хэмээх нь багагүй хачирхалтай юм. Уг нь үүний оронд ойн-арад – “ойн ард түмэн” гэж байвал ойд амьдардаг ард түмнийг ойлгох бөгөөд зүгээр ой-арад эсхүл модон-күмүн гэвэл ой буюу модоор үйлдсэн хүмүүс гэсэн шүү утгатай болох юм⁴.

Хэмээн няцаагаад Алтай язгуурын хэлнүүдийн харилцан тохиролцох зүй тогтол зэрэгт үндэслэлсэн өөрийнхөө саналыг дэвшүүлсэн бөгөөд *oyirad* хэмээхийн язгуур нь *oyir* буюу *oyir* бөгөөд энэ нь түрэг хэлний *oguz* гэдэг лүгээ авиа зүйн үүднээс яг тохирох тул *oijrad* хэмээх нь монгол хэлний үүднээс *oguz* хэмээхийг нэрлэж дуудсан хэрэг болно гэсэн таамаглалыг дэвшүүлсэн юм. Үүний дараагаар халимагийн эрдэмтэн Н.Н.Убушаев *oijrad* хэмээх нэрийг фин хэлний *koiran* буюу ‘нохой’ гэсэн үгнээс үүсэлтэй гэсэн таамаглал дэвшүүлжээ⁵. Хамгийн сүүлд 2010 онд Унгарын судлаач Бела Кемпф *oijrad* нэрийн тухай өөрийн саналыг дэвшүүлсэн бөгөөд эртний түрэг хэлний *öö* буюу ‘адууны зүсний нэр бөгөөд гол төлөв хонгор зүсмийг заадаг’ язгуур дээр *-gir* дагаврыг залгаж, дээр нь бүлгийн утга заадаг -(A)n дагавар залгаж, түүн дээр монгол хэлний олон тооны -d дагавар нэмэгдсэн үг гэж тайлбарлав⁶.

Ингээд одоо байгаа *oijrad* нэрийн тухай таамаглал тайлбаруудыг доор жагсааж үзүүльье.

- *oyira + d = oyirad* (*oijrad* буюу *oijryin* холбоотон)
- *oi + arad = oyirad* (*oij arđ*, *oijn iргэđ*)
- *oguz = oyiran + d = oyirad* (*oguz* буюу *ogur nar*)
- *koiran* (фин) + *d = (k) oijrad* (*noхой* буюу *noход*)
- *oy + gir+ (A)n + d = oyirad* (*хонгор саарлууд*)

Үүнд, эдгээр таамаглалын дотроос хамгийн эхэнд буй тайлбарыг тухайн үеийн *oijrad* монголчууд өөрсдөө болон тэдний хөрш хасаг зэрэг нүүдэлчид хэрхэн үзэж ойлгож байсныг гэрчилсэн нэгэн сонирхолтой захидал бичиг олж үзсэнээ дор толилуулъя.

⁴ Г.Рамстедт. Этимология имени ойрат // Сборник в честь семидесятилетия Григория Николаевича Потанина. Санкт-Петербург, Типография В.Ф.Киршбаума. 1909, С.550.

⁵ Н.Н. Убушаев. Происхождение этнонима ойрат // Теегин герл. Свет в степи. Элиста, 1994.

⁶ Bela Kempf. Ethnonyms and etymology-The case of Oyrat and beyond. // Ural-Altaischer Jahrbücher. N. F. 24, (2010/2011) p. 192.

Хасагийн Аблай хаанаас Илийн жанжинд илгээсэн захидал – 1767 он

Хасагийн Дунд жузын Аблай хаан 1767 онд өөрийн ач дүү Дөвлет Керей тэргүүтэй элч нарыг Манж Чин улсад томилж, Кокандын хаант улс лугаа хийж буй дайндаа цэрэг болон их буу гүйжээ. Чин улсын Тэнгэрийн тэтгэсэн хаанд өргөсөн 2 айлтгал болон Илийн жанжин Минрүйд илгээсэн 1 бичгийн манж орчуулга Чин улсын Цэргийн тухайн газрын манж дансны хуулганд орсон нь, судлаач эрдэмтдийн анхааралд өртөж, судалгааны эргэлтэнд орсон зүйл болно⁷. Харин эдгээр бичгийн тод үсгээр монгол хэлээр бичигдсэн уг эх нь үлдэж, хоцорсон эсэх нь мэдэгдэхгүй байсан юм.

Сүүлийн уед Казахстаны судлаачид БНХАУ-ын Түүхийн Нэгдүгээр архивтай хамтран Казахстаны түүхэнд холбогдох архивын материалыг цуглуулан эмхэтгэж, хэвлүүлэх ажлыг идэвхитэй хийж гүйцэтгэж байна. Эдгээр судлаачдын нэг Бахыт Еженхан-ұлы бээр дээр дурдсан бичгүүдийн нэг болох Аблай хаанаас Илийн жанжин Минрүйд өгсөн тод үстийн бичгийг 2013 онд Хасаг-Чингийн харилцааны тухай илтгэлдээ анх гэрэл зурагчлан нийтлүүлжээ. Тэгэхдээ харин архивын эх сурвалжаа заасангүй⁸. Энэхүү бичиг нь, Хятадын Түүхийн Нэгдүгээр архивын Цэргийн тухайн газрын дансанд (*junjichu manwen loufu zouzhe*) 03-0182-2230-045 дугаартай хадгалагдаж буй бөгөөд энэ бичгийг архивт өөрөө үзэж, хадгалагдаж буй нэгжийн дугаар сэлтийг найрсгаар хуваалцсан номын садан Японы Тохоку Гакүин их сургуулийн багш Onuma Takahiro сан-д энэ ташрамд талархлаа илэрхийлсүгэй.

Бахыт Еженхан-ұлы-гийн илтгэлд хавсаргасан гэрэл зургийн чанар баахан муу боловч уг үсэг тодорхой танигдаж байх тул уг бичгийн эрдэм шинжилгээний галигийг үйлдсэнээ доор танилцуулъя.

1. ☰ abulai xān iliyin jangjingyuud ming
2. gün-dü ilgebe yerü mani xasaq yurban
3. oyirod nigeni ula züs nigeni orto

⁷ Noda Jin, Onuma Takahiro. A Collection of the Kazakh Documents addressed to the Qing Dynasty. Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo. 2010, pp. 119-120.

⁸ Еженхан Б. XVIII ғасырдын өкінші жартысында шығыстағы қазақтардың атаҗүртүни оралу тарихына қатысты тың дереккөздөр // Материалы международной научно-практической конференции “История Казахстана: Инновационные концепции и периодизация как приоритет научного познания”. г. Алматы, 18 апреля 2013 г. Алматы, “Елтаным” баспасы. 2013, с. 144-148.

4. züs nigeni kiši züs mani ula züzüügi
5. burud erdeni xoyuula niyiled dobtol
6. -ji bida urzunan mordoži irēd dob
7. -tolji ababida burduugi tegēd el
8. keži xayidigiyini ababida buxār samar
9. -xan bolōd tere ergin ki uuyur
10. keletü zub cuyāran manlai el erdeni
11. gēči nige kümün manai dān oyironi bayiqsan
12. manai ulašiyigi amuruulxu biši bida
13. daylixai odbo bida mantai yarči dayilal
14. daxu biši bāšingdān orōd kebtenei
15. tööni bāšinggiyini ebdekü yeke sumutai
16. zamarad buu ügei tööni učiriyini dēre
17. ezen boqdo xān-du ayiladxād ceriq
18. γуунайибадаа урзунун мордуqsан ceriq
19. dērēse ilgebida соγуун köbögőse ene
20. elčiyigi ulāγär seriün γazar šuluun
21. ötörken kürgeqtün jangjing-du nige
22. üldü bülüüd öqböbi:: : ::
23. daülad kerē gün xara toxoi dār kā
24. ormōn kā xoton kā tas tömür kā muxulai
25. kā satān kā barang ötön bazar badarangyui
26. köbös item emegen

(Аблай хааны араб үсэгтэй тамга)

Хөрвүүлэг ба тайлбар

Аблай хаан Илийн жанжингүүд Мин гүнд илгээв. Ер манай Хасаг гурван ойрад. (онцлов - Б.Н.) Нэг нь Ула зүс [=Улы жуз], нэг нь Орто зүс [=Орта жуз], нэг нь Киши зүс [=Киши жуз]. Манай Ула зүс [=Улы жуз]-ийг Бурууд, Эрдэнэ хоёул нийлээд довтолж. Бид уржнан мордож ирээд довтолж авав бид буруудыг. Тэгээд эл хийж, хайдагийг нь авав бид. Бухар, Самарканد болоод тэр эргийнх уйгур хэлтэй зөв цугаар ман лугаа эл. Эрдэнэ гээч нэг хүн манай дай[са]н. Ойр нь байсан манай улсыг амруулах биш. Бид дайлахаа одов бид. Мантай гарч дайлалдах биш, байшиндаа ороод хэвтэнэ. Түүний байшинг нь эвдэх их сүмтай замарад буу үгүй. Түүний учрыг нь дээр Эзэн богд хаанд айлтгаад цэрэг гүйна бид. Уржнан мордсон цэрэг дээрээс илгээв бид. Цогуун [=Чүйн] хөвөөгөөс энэ элчийг улаагаар Сэргүн газар шулуун үтэрхэн хүргэгтүн. Жанжинд нэг үлд бүлүүд өгөв би. Девлет Керей гүн, Хар

тохой, Даар хиа, Ормоон хиа, Хотон хиа, Тас төмөр хиа, Мухулай хиа, Баран, Өтөн, Базар, Бадрангуй, Көбөс, Итэм, Эмгэн.

(Аблай хааны араб үсэгтэй тамга)

1.1 *abulai xān*: (Аблай хаан) Хасагийн Дунд жузын хаан (1771-1781). Чингис хааны ууган хүү Жүчийн удам. 1771 онд Хасагийн Дунд жузын хаан Абулмамбет нас барсны дараа Дунд жузын хаан өргөмжлөгдсөн боловч бүр 1750-иад оны дунд үеэс ойрад, манж лугаа харилцаж эхлэх үеэс хаан цолтой тэмдэглэгдэж байсан юм.

1.1-2 *iliyin jangjingyuud ming gūn*: (Илийн жанжинггууд Мин гүн) Илид дарангуй цэрэг захиран сууж байсан жанжин 誠嘉毅勇公 (chéngjiā yìyǒng gōng) гүн Минрүй 明瑞. Манжийн хөвөөт шар хошууны хүн, фуча овогтой. 1756 оноос эхлэн Илийн газар цэрэгт зүтгэж, 1762 онд Илийн зэрэг газрын жанжин тавигдав⁹. Хасагийн элч нарыг ирэхээс өмнө 1767 онд халагдаж буцсаныг хасагийн Аблай хаан мэдээгүй учир энэхүү бичгийг Минрүй-д хаяглан илгээсэн ажээ.

1.3-4 *ula züüs; orto züüs; kiši züüs*: (Улы жүз, Орта жүз, Киши жүз) Хасаг хэлний Улы жүз, Орта жүз, Кийши жүз буюу Их зуу, Дунд зуу, Бага зуу гэсэн үгсийг галиглан бичсэн хэлбэр.

1.5 *burud*: (Бурууд) Тод үсгийн сурвалжид гардаг *burud* буюу бурууд нь Тэнгэр уулаар нутаглах түрэг хэлтэн, ислам шашинт нүүдэлчин кыргыз нарыг хэлдэг. Бурууд хэмээх нэр нь тэдгээр кыргыз нарыг исламын шашин буюу буруу номтон хэмээн бурханы шашинтай ойрад нараас дуудсан нэр болно.

1.5 *erdeni*: (Эрдэнэ) Түрэг хэлтэн нүүдэлчин үзбек нарын байгуулсан Дундад Азид оршин байсан Кокандын хаант улсын эзэн, бий цолтой минг овгийн хүн. Түүний эх нь, ойрад хатан байсан тул Зүүнгарын улс мөхсөний дараа өдий төдий ойрад хүмүүс түүнийг түшээр ирж, цэргийн алба хаан суух болжээ.

1.6 *urzapan*: (уржнан) Тус бичгийг илгээсэн 1767 оноос урагш тоолох тул 1765 оныг хэлжээ.

1.7-8 *el keji*: (эл хийж) Энд гарч буй *el* хэмээх үг нь найрамдал гэсэн утгатай үг бөгөөд 17-18-р зуунд холбогдох тод үсгийн дурсгалуудад тодорхой гардаг. Оросын II Екатерина хатан хаан 1769 онд Османы Түрэгтэй дайн зарласан тухай халимагуудад мэдэгдсэн зарлигийн

⁹ Arthur W. Hummel. Eminent Chinese of the Ch'ing period (1644-1912). Volume 1, A-O. Library of Congress. 1944, p. 578.

орчуулгад оросын *мир* гэдгийг *el* гэж орчуулсан байдаг¹⁰. Мөн тэр үеийн монгол үсгийн дурсгалуудад ч найрамдал гэсэн утгатай тохиолддог билээ¹¹.

1.8 *xayidigiyini ababida*: (хайдгийг нь авав бид) Энд гарч буй *xayidig* буюу *xayiday* хэмээх үг нь, барьцааны хүн данж авсан гэсэн утгатай гарч байна. Тод үсгийн сурвалж бичгүүдэд яг ийм утгаар хэрэглэгдсэн жишээ буй. 1743 онд Зүүнгарын Шар Манж ноёноос Оренбургийн комиссийн дарга И.И.Неплюевт хасагийн Дунд ба Бага жуз Зүүнгарт харьялагдах тухай бичиж илгээсэн захидалд [...] *xasagiyin iqtu noyon tiiükii xani ačini abul memed xan köböögēn xayidaq ilgeji: baruq čigi köböö-gēn xoityn selēn-dün ilgenei bi geji elčin ilgeji:*] (Хасагийн утг ноён Таяке хааны ач нь Абулмамбет хаан хөвүүнээ хайдаг илгээж, Баруг ч хөвүүнээ хойтон сэлгээнд нь илгээнэ би гэж элчээ илгээж) хэмээснийг орос орчуулгад [...] и потому вышеписанного касацкого Тюке-хана внуку Абулмамет-хан дал в аманаты сына своего, а Барак обещал впредь онаго аманата переменить своим сыном и с тем прислал своего посланца.] (Ийм учраас дээр өгүүлсэн хасагийн Таяке хааны ач Абулмамбет хаан өөрийн хүүгээ данж болгон өгч, Барак тэр данжийг дараа нь өөрийн хүүгээр солино хэмээн элчээ илгээсэн билээ) гэж гардгаас тодорхой мэдэгдэж байна¹².

1.9-10 *iiyur keleti* (уйгур хэлт) Энд гарч буй *iiyur keleti* хэмээсэн үг нь, түрэг хэлтэн гэсэн утгатай юм. Учир нь, дархад монголчууд тыва хэлтэй цаатан духа нарын хэлийг уйгар хэл гэдэг бол Түнхэний буриад нар мөн тыва хэлний нэгэн салбар болох тофа хэлийг уйгар хэл гэж хэлдэг билээ. Халимаг хэлэнд харин *iiyur* буюу *uyhp* хэмээх нь, харь

¹⁰ ‘...По вероломству порты отоманской, нарушившей без всякой законной притчины **мир поныне продолжавшейся**, дав мы великая государыня наше императорское величество всевысочайшее повеление действовать нашим войскам против турок и татар в двух разных сторонах...’ [türügi odō kürtele bayıqsan eliyin yosuyığı tong uçır uçır ügeyigér ebdeji: itegel ügei boluqsärni: bida yeke ezen imperâtirica: bidani cerigi kinas yolican. yarab rümēn cob xoyor general an čeb-tu axalaoulji: xoyog anggi yazarär yabuji: türügi bolöd: mangyadoudi dayilaxäran] // Письма наместника калмыцкого ханства Убashi (XVIII в.). Издание текство, ведение, транслитерация, перевод со старокалмыцкого на современный калмыцкий язык, словарь Д.Б.Гедеевой. Элиста, “Джангар”. 2004. С.109, 121.

¹¹ Tsongol B.Natsagdorj. Three Mongolian letters of Oyirad Noblemen from 1641-1642. // *Oyirad Studies* 3. Budapest. 2018, pp. 87-105.

¹² 1743 г. февраля 1. – Письмо джунгарского нойона Сары-Манджи начальнику Оренбургской комиссии И.И. Неплюеву о подданстве казахов Среднего и Младшего жузов. // Русско-джунгарские отношения. (конец XVII-60-е гг. XVIII вв.) Документы и извлечения. Издательство “Азбука”. Барнаул, 2006. С.83-84; 284-285.

хүнийг заасан утга нь шилжиж орос хүнийг заадаг үг болж хувирчээ¹³.

1.16 *zamarad buu*: (замарад буу) Энд гарч буй *zamarad* хэмээх үг тухайн үеийн тод үсгийн дурсгалуудад тохиолдохгүй байна. Үүнийг хойно өгүүлэх Тэнгэрийн тэтгэсэн хаанд барьсан Аблай хааны бичгийн манж орчуулгад *ambə roo* гэснээс үзвэл их бууг хэлж байгаа нь тодорхой байна. Хасаг хэлэнд их буу хэмээсэн утгатай зенбірек хэмээсэн үг байдаг¹⁴ бол хиргис хэлэнд их буу хэмээхийг замбірек хэмээдэг аж¹⁵. Эдгээр нь перс хэлнээс нэвтэрсэн тэмээнд ачин явдаг жижиг гунан буут нэрийдсэн *zanbūrak* хэмээх үг¹⁶ бөгөөд Дундад Азийн түрэг хэлнүүдэд харин их бууг нэрийдэх ерөнхий нэр болсон байна.

1.19 *coyin köbögöse*: (Чүйн хөвөөнөөс) Кыргызстаны Алатоо уулнаас эх аван урсч өмнөд Казахстан хүрч ширгэдэг голыг хэлж байна. Аблай хааны Тэнгэрийн тэтгэсэнд өргөсөн бичгийн манж орчуулганд *coi sere ba* (Чүй хэмээх газар)-аас илгээв хэмээнээс тодорхой байна.

1.20 *seriün yazar*: (Сэрүүн газар) Энд хэлж буй Сэрүүн газар гэдэг нь Хэбэй мужийн хойд этгээдэд Монгол нутгийн зах Халуун голд Манжийн хаадын байгуулсан Халуунаас зайлах ордон буюу Манжийн хаадын зуслан байсан урамдлын ав хоморго үйлддэг газар орныг хэлж байна. Монгол, Хасаг, Бурууд зэрэг Төв Азийн улс түмний элч төлөөлөгчид Бээжин хотод хүрч Манжийн хаанд бараалхвал цэцэг өвчин зэрэг халуун дулаан орны өвчин тусч үрэгдэх нь элбэг байсан тул ийнхүү зүн намрын халуун цагт тус газар Манжийн хааныг зусч байх үед ирж бараалхан ав хоморгод оролцох нь нэгэн зүйлийн түгээмэл ёс болсон байжээ.

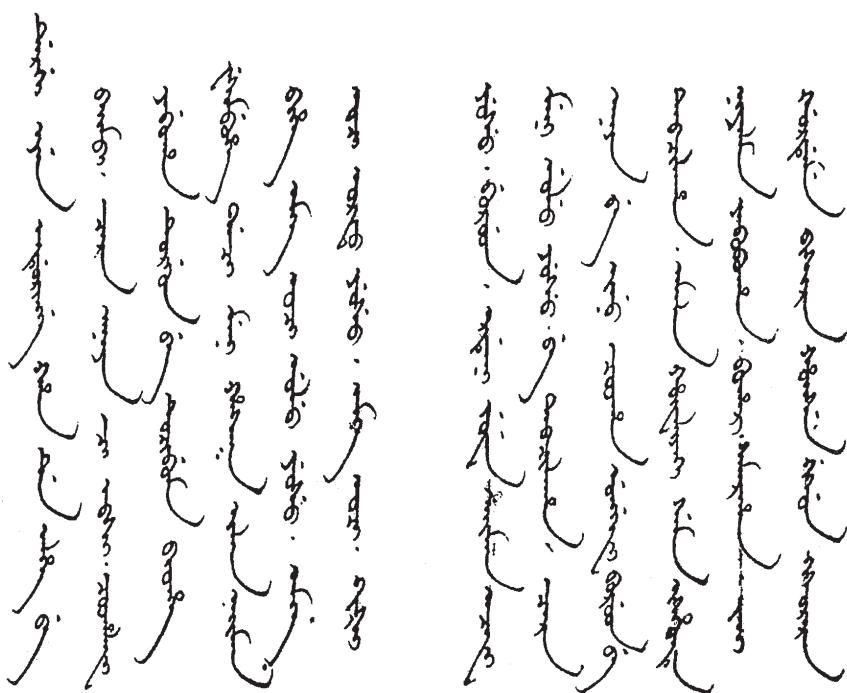
Энэхүү бичгийн хамт Аблай хаанаас Тэнгэрийн тэтгэсэн хаанд илгээсэн бичгийн манж орчуулга хадгалагдаж ирснийг энд харьцуулан үзье.

¹³ [ууһр – табу. уст. русский; үүһр ҝүн русский человек] Б.Д.Муниев. Калмыцко-русский словарь. Москва, Издательство “Русский язык”. 1977, С.540.

¹⁴ [зенбірек – артиллерия, орудие, пушка, пулемет] Калдыбай Бектаев. Казахско-русский словарь. Алматы, 1996. С.220.

¹⁵ [замбірек - пушка] Киргизско-русский словарь. Составил профессор К.К.Юдахин. Фрунзе, 1985. С.288.

¹⁶ <https://iranicaonline.org/articles/firearms-i-history> Encyclopedia Iranica Ираны нэвтэрхий толь вебсайт.

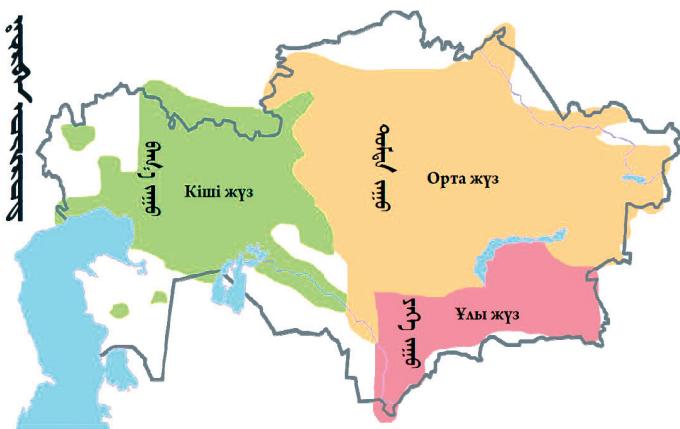

Дээд эзэн бодг хаанд амгаланг эрмүй. Уржнан жилээс нааш цэрэглэж явсан учраа гаргаж бичиг айлтгав. Угаас манай хасаг гурван аймаг бөлгөө. (онцлов – зох.) Нэг нь болбоос Улү юсу [=Улы жуз], нэг нь болбоос Орто юсу [=Орта жуз], нэг нь болбоос Киши юс [=Киши жуз]. Бурууд, Эрдэнийн хоёр аймаг нийлж манай Улү юсийг довтлов. Уржнан жил бид мөн цэрэг илгээж буруудыг довтлов. Хойно найрамдсугай хэмээн харилцан хүн явуулав. Бухар, Самарканд тойрон бүхий хотон хэл хэлэлцэх ард цөм найртай. Гагц Эрдэнэ манай зүг дайсан. Бид цөм Жанибек хааны гурван хүүгийн үрс. Үүний дотор хоёр хүүгийн үр Ташкент, Бишкек газарт суусан бөлгөө. Бишкек газарт бүхий надад дүү болох Искандер хэмээх хааныг өнгөрсөн жил Эрдэнэ алсан бөгөөд бас хоёр дүү, дөрвөн хүүг нь алж, эм хүүхдийг олзолж авав. Искандерийн давхар биетэй эмийн хэвлэлиг цавчиж хүүг алав. Нутгийг эзлэн авав. Тэдний явсан учир энэ. Жич урьд танд мөхөөгдсөн Хожижанг дагалдан явсан хэдэн ойрад босч Эрдэнийг дагалдан явмуй. Бас босч одсон цөөн бурууд нарыг хураав. Иймийн тул дайлаар одов. Харин биднээс урьдан гарч байлдсанд бид Базарчи баатар хэмээх сайн хүнийг эхлэн нэлээд хүнийг алав. Манд дарагдаж Бишкек хотонд орж гараахгүй болов. Үүнд Бишкек хотыг авсугай хэмээвээс их буу үгүй. Байлдсугай хэмээвээс тэд бас гарч ирэхгүй. ... буцсугай хэмээвээс манай ойр тойрон ... нутгийг амгалан байлаахгүй. Иймийн тул бид дээд их эзнээс хоёр түмэн цэрэг, их буу гуймуй.

Аблай хаан жич тайж нар ахалсан ард бүгдээр тамга дарж дуртайяа боол болсугай хэмээмуй. Олзын дээж тэрмэн дээл нэг, илд нэг, гутал нэг хос, хэдэн морь барив. Девлет Керей гүн, Хартохой, Дааяр хиа, Орман хиа, Хотон хиа, Тасмөр хиа, Мухулай хиа, Сантан хиа, Баран, Өтөн Базар, Бадрангуй, Күбүс, Итэн, Эмгэн. Чий хэмээх газарт суусан цэргийн газраас дөрвөн сарын арванд мордуулав¹⁷.

Үүнд, Аблай хааны Илийн жанжин Минрүй гүнд илгээсэн бичигт гарсан [*yerü mani xasaq yurban oyirod nigeni ula züs nigeni orto züs nigeni kiši züs*] хэмээсэн үгийг манжаар орчуулахдаа [*daci meni hasak ilan aiman / bihe. emke oci ulu yusu. emke / oci orto yusu. emke oci kiši / yusu* (Угаас манай Хасаг турван аймаг бөлгөө. Нэг нь болбоос Улы жуз, нэг нь болбоос Орта жуз, нэг нь болбоос Киши жуз)] гэсэн байна. Өөрөөр хэлбэл, тод үсгийн захидалд гарсан *oyirod* хэмээх үгийг манжаар *aiman* (аймаг) хэмээн орчуулсан байна. Харин тухайн үеийн орос хэлний бичиг баримтанд энэхүү жуз хэмээхийг *orda* (орд буюу нүүдэлчдийн улс иргэн) гэж орчуулж байсан юм.

¹⁷ [dergi ejen enduringge han de elhe be / baimbi. cara aniya ci ebsi. coohalafi / yabuha turgun be tucibume bithe / wesimbuhe. dici meni hasak ilan aiman / bihe. emke oci ulu yusu. emke / oci orto yusu. emke oci kiši / yusu. burut. erdeni juwe aiman acafi / meni ulu yusu be tabcilaha. cara / aniya be inu cooha unggifi burut be / tabcilaha. amala hūwaliyaki seme ishunde / niyalma yabubuha. buhar. samarhan jai / šurdeme bisire hoise gisun gisurere / urse gemu hūwaliyasun. damu erdeni meni / baru dain. be gemu janabak han i ilan / jui i enen. erei dorgi juwe jui i enen / tasigan. bišiket bade tehe bihe. / bišiket bade bisire minde deo ojoro / isk'andir sere han be duleke aniya / erdeni waha bime. geli juwe deo / duin jui be wafi. juse sargan be / oljilame gaiha. isk'andir i jursu beye / sargan i hefeli be sacifi jui be / waha. nukte be ejeleme gaiha. ceni / yabuha turgun ere. jai neneme suwede / mukiyebuhe hojjian be dahalambe yabuha utu / ūlet ukafi erdeni be dahalambe yabumbi. / geli ukafi genehe komso burut sebe / inu bargiyaha. uttu ofi be dailame / genehe. ese hono menci nendeme tucifi / afaha de be bazarci baturu sere / sain niyalma be turulame wafi kejine / niyalma be waha. mende gidabufi bišiket / hoton de dosifi tucirakū oho. ede / bišiket hoton be gaiki seci amba / poo akū. afaki seci ce geli tucirakū / ... mariki seci meni hanci šurdeme / ... nukte be elhe bahaburakū. uttu / ofi. be / dergi amba ejen ci juwe tumen cooha. / amba poo be baimbi. abulai han / jai taijisa. ahūcilahe urse. uhei doron gidafi cihanggai gemu aha oki / sembi. olji i dejii terme etuku emke / loho emke. gülha emu juru utu / morin be / jafaha. dulet kere gung. haratohoi. dayar / hiya. orman hiya. hoton hiya. tastemur / hiya. muhūlai hiya. santan hiya. barang. / utun bazar. badaranggui. kubus. iten / emegen. coi sere bade coohai baci duin biyai juwan de jurambuha.] // Қазақстан тарихы туралы қытай деректемлеры. III том. Цин патшалык дәүірінің мұрагат құжаттары. Алматы “Дайк пресс”, 2006. С.241-244.

Хасагийн хаант улс нь 17-р зууны эхэн үеэс эхлэн гурван жуз хэмээх хэсэгт хуваагдаж байсан бөгөөд 1718 онд бүх хасагийн Тауке хаан нас барсны дараа энэ гурван жуз нь тус бүр өөрийн хаан өргөмжилж, Хасагийн нэгдсэн хаант улс задарсан хэмээдэг¹⁸. Хасагийн Аблай хаан 1757 онд Амарсанаагийн асуудлаар ирсэн Чин улсын сайд Нусан нарт: “Манай хасагийн Орто-юс, Улү-юс, Кэши-юс гурван аймагт цөм сурвалжуулан байцаан хүн илгээж магадлуулав”¹⁹ хэмээж байсан бол 1758 онд Тэнгэрийн тэтгэсэн хаанд бараалхаар ирсэн хасагийн элч Жолан: “Манай хасагт Улү-юс, Орто-юс, Кичи-юс хэмээх гурван хасаг буй. Өөлд хэлээр Их зуу, Дунд зуу, Бага зуу хэмээмуй. Угаас цөм Хүнхээр улсаас ирсэн нь хэмээн сонсов”²⁰ хэмээн өгүүлж байснаас тодорхой мэдэгдэнэ. Өөрөөр хэлбэл Хасагийн хаант улс нь жуз хэмээх нэртэй 3 нэгжээс бүрдэж байсан гэсэн үг юм.

Гэтэл энэ гурван жуз гэдгийг Аблай хаанаас Чин улсын сайд нарт илгээсэн тод үсгийн захидалд *urban oyirod* хэмээсэн нь, хасагууд өөрсдийгөө ойрад гэж хэлсэн үг биш болох нь тодорхой. Харин Хасагийн хаант улсыг бүрдүүлэх жуз гэдэг нэгжийг *oyirod* гэж хэлсэн

¹⁸ Jin Noda. The Kazakh khanates between the Russian and Qing Empires. Brill. Leiden-Boston. 2016. pp. 3-4.

¹⁹ [meni hasak i ortoyus. uluyus. kesiyus. ilan aiman de gemu fujurulame baicame niyalma unggifi yargiyalabuha.] // Qingdai xinjiang manwen dang'an huibian. Guangzhou, Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012. Volume 25. p. 393.

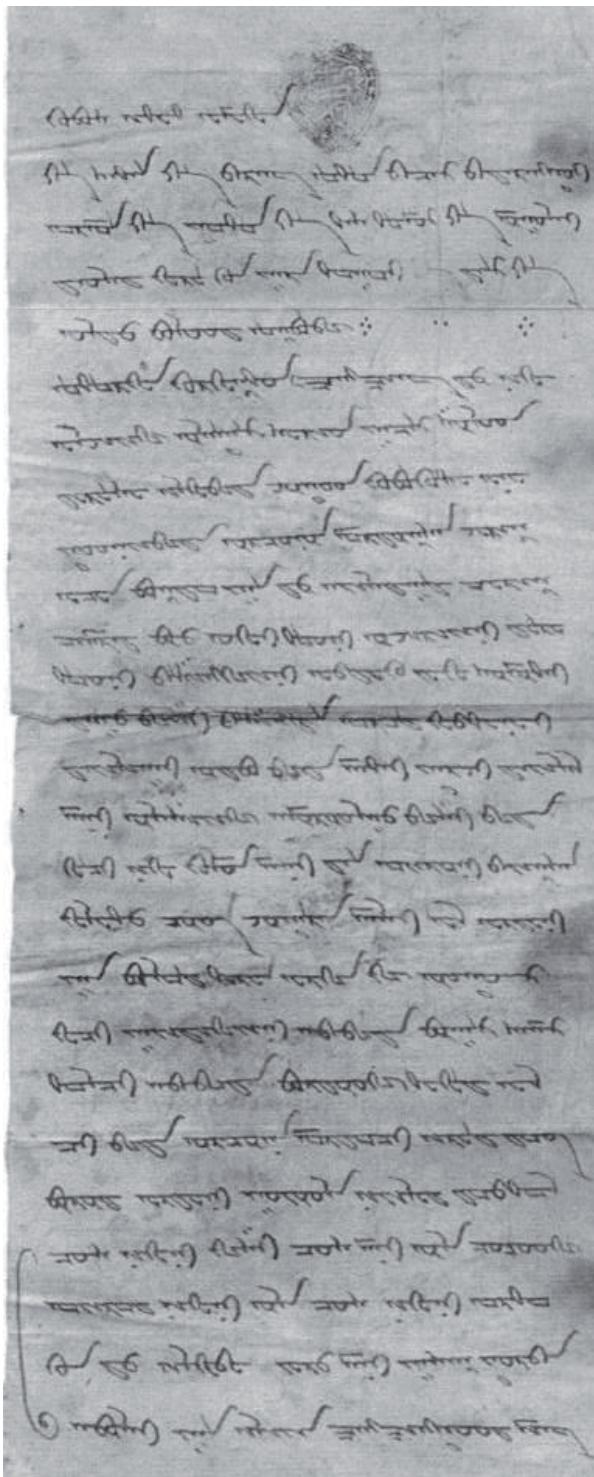
²⁰ [meni hasak de uluyus, ortoyus, kiciyus sere ilan hasak bi. ület gisun de ike joo, dumda joo, baga joo sembi. daci gemu kungker gurun ci jihengge seme donjiha.] // Jin Noda. The Kazakh khanates between the Russian and Qing Empires. Brill. Leiden-Boston. 2016. pp. 168-169.

болов нь ил байна. 1755-1758 онд Чингийн цэрэгт эзлэгдсэн Зүүнгар улсын ард иргэд аллага хядлага, өвчин тахлаас зайлан тал бүр тархан сарниснаас нэлээд хүн Хасагт дагаар орж, Хасагийн Аблай хаан нарт үйлчилж хасаг нарын Манж Чин улстай харилцахад зуучийн үүрэг гүйцэтгэж, ойрадын хэл бичиг нь хоёр этгээдийн харилцах гүүр болж байсан юм²¹. Энэхүү бичгийг авчирсан Аблай хааны элч нарын нэрсийг үзэхүүл тэргүүлсэн элчээс бусад нь ихэнх нь өөлд монголчууд байна. Тэгэхээр Аблай хааны дэргэд үйлчилж байсан ойрад нар *ойрад* хэмээх нэрийг аливаа нэгэн холбоог бүрдүүлэх нэгжийн нэр гэж ойлгож ухамсарлаж байсан нь энэхүү захидаас мэдэгдэж байна. Паллас авгайн хамгийн анх *Ойрад* нэрийн тухай дурдсан санал нь, харин ойрадуудын өөрсдийнх нь үзэлт байсан ажээ.

Дүгнэлт

1767 онд Аблай хаанаас Манж Чин улсад хандан цэрэг, зэвсгийн тусламж гүйсан элч мордуулахад тод үсгээр бичсэн захидал бичгийг өгч илгээв. Тэдний Илийн жанжиннд өгсөн тод үстийн захидал бичигт, ойрад нэрийн тухай ойрадуудын өөрсдийнх нь үзэл тусч үлдсэн байна. Ойрадууд өөрсдөө мөн тэднээс уламжлаад хасагууд *ойрад* хэмээх үгийг *oyir-a* гэдгээс үүссэн холбоотон гэсэн үг гэж ойлгож байсан ажээ. Мэдээж, XVIII зууны дунд үед ойрадууд өөрсдөө *ойрад* хэмээх үгийг холбоотон, холбоо хэмээн үзэж ойлгож байсан нь, ерөөс энэхүү нэр нь *ойр* буюу *холбоо* гэдэг үгээс анх үүссэнийг баталж чадахгүй. Гэвч анх ямар ч утгатай нэрнээс үүссэн бай, түүхэн хөгжлийнхөө явцад энэхүү үг нь ойрын, холбоотон гэсэн утгатай гэж ойлгогдох болж, Зүүнгарын улсын ойрад хүмүүс өөрсдөө ингэж ойлгож, тайлбарлаж байсан нь бидний хувьд чухал юм. Үүнд хэзээ ямагт *Дөрвөн ойрад* хэмээн хоршин хэрэглэж байсан нь зохих хэмжээнд нөлөөлсөн ч байж болно.

²¹ Бенжамин Леви. Зүүнгар дахь Чингийн аян дайн ба сарнисан ойрадуудыг Илид нутаглуулсан нь. // Historia Mongolarum. Түүх (Х). Улаанбаатар, 2011. 66-112-р тал.

Хасагийн Аблай хаанаас Манж Чин улсын Илид сүусан жанжни Минрүй гүнд илгээсэн захидал 1767 он.

БНХАУ-ын Түүхийн Нэгдүгээр архив. Цэргийн тухайн газрын данс. (jünjichu tapanwen loufu zounze 03-0182-2230-045); Еженхан Б. XVIII ғасырдын екінші жартысында шыныстағы казактардын атажуутына оралу тарихына катысты тын дереккөздөр // Материалы международной научно-практической конференции “История Казахстана: Инновационные концепции и периодизация как приоритет научного познания”. г.Алматы, “Еттаным” баспасы. 2013, С.148.

Д.А.Носов

РОССЫПИ ДОКУМЕНТОВ В.А.КАЗАКЕВИЧА: ОТЧЕТЫ О ПОЕЗДКАХ ПО МОНГОЛИИ 1923–1925 ГГ.

DOI 10.25882/m08t-b038

В статье дан краткий обзор публикаций и архивных материалов о деятельности сотрудника Ученого Комитета МНР – будущего монголоведа В.А.Казакевича. На основании составленных самим исследователем документов восстановлены сведения обо всех пяти экспедициях в различные районы Монголии, совершенных им в 1923–1925 гг. Сделано предположение о времени и причинах выбора молодым человеком научной карьеры. Приведены данные об актуальном состоянии экспедиционных отчетов В.А.Казакевича в архивах Санкт-Петербурга и Улан-Батора.

Ключевые слова: экспедиции, Монголия, Ученый Комитет, В.А.Казакевич, неопубликованные материалы.

Dmitrii Nosov

MOSAIC OF DOCUMENTS BY VLADIMIR A.KAZAKEVICH: REPORTS ON MONGOLIAN EXPEDITIONS IN 1923–1925

The article overviews briefly publications and archival materials on the activities of the Scientific Committee's employee – the would-be mongolist V.A. Kazakevich. Documents compiled by the researcher himself, made it possible to restore the information about all five expeditions to various regions of Mongolia, made by him in 1923–1925. An assumption is made about the time and reasons for the choice of an academic career by the young man. The data on the current state of the expeditionary reports of V.A.Kazakevich in the archives of St. Petersburg and Ulan Bator is given.

Key words: expeditions, Mongolia, Scientific Committee of MPR, V.A.Kazakevich, unpublished materials.

Перечень работ, в которых рассматриваются различные аспекты научной деятельности Владимира Александровича Казакевича (1896–1937) едва ли не больше, чем список публикаций самого ученого. Тем не менее, высказанное Валентиной Николаевной Мазуриной (1946–2019) мнение об отсутствии комплексного исследования его вклада в монголоведение [Мазурина 2019, с. 268], остается актуальным. Основной причиной этого, по моему мнению, является сложное состояние наследия В.А.Казакевича. Оно содержится в коллекциях различных музеев, научных и государственных учреждений и часто не имеет подробного описания. На сегодняшний день известно о нахождении текстов его неопубликованных работ в архивных собраниях России, Монголии и Польши. В родном городе исследователя – Санкт-Петербурге, не менее трех организаций хранят материалы В.А.Казакевича.

Одной из первых к научному творчеству В.А.Казакевича обратилась российская журналистка Инесса Ивановна Ломакина (1930–2007). В заметке 1994 г. она привела краткую характеристику раннего периода экспедиционной деятельности ученого и поставила вопрос о существовании полевых дневников [Ломакина 1994, с. 36], которые в 1923–1925 гг. вел исследователь. Попытку ответить на этот вопрос предприняли иркутские монголоведы – Ю.В.Кузьмин и Владимир Вячеславович Свинин (1936–2012), подготовив публикацию об отчетах экспедиций Ученого Комитета МНР за 1923–1925 гг., составленных В.А.Казакевичем и хранившихся в Институте истории (ныне – Институт Истории и Этнографии) АН Монголии в г. Улан-Баторе [Кузьмин, Свинин 2000, с. 3].

Тираж отдельного оттиска этой небольшой статьи, изданной 20 лет назад, составил 50 экземпляров, что сразу сделало брошюру библиографической редкостью. Востоковед-этнограф Александр Михайлович Решетов (1932–2009), опубликовавший и подробно прокомментировавший 10 писем В.А.Казакевича, отправленных в 1925–1936 гг. своему учителю – Владиславу Людвиговичу Котвичу (1872–1944) [Решетов 2003] и, в соавторстве с В.В.Митиным, обширный биографический очерк об ученом [Митин, Решетов 2004], не имел доступа к этой работе. Тем не менее, статья иркутских исследователей до настоящего времени является наиболее полной опубликованной характеристикой деятельности сотрудника УчКома МНР В.А.Казакевича в 1923–1925 гг.

В этой статье впервые выявлен широкий спектр научных интересов В.А.Казакевича, которые охватывали географию, историю, археологию, этнографию, лексикологию (главным образом, топонимику), фольклор и актуальную политическую жизнь Внешней и Внутренней Монголии [Кузьмин, Свинин 2000, с. 3]. Не менее важным является и описание методов полевой работы ученого. Передвижение было организовано «монгольским способом», то есть с минимальным количеством личного состава, снаряжения и продовольственного запаса [Кузьмин, Свинин 2000, с. 3]. Хорошее знание разговорного языка и внимание к на первый взгляд мелким особенностям поведения монголов позволило исследователю «войти в близкий и доверительный контакт с местным населением» [Кузьмин, Свинин 2000, с. 5], а также сделать ряд важных наблюдений относительно традиционной культуры монголов, которые не получили должного отражения в научной литературе и по сей день.

Как писал Илья Иосифович Иориш, за время своей работы в УчКоме МНР с 1923 по 1925 гг. В.А.Казакевич совершил пять экспедиций в различные районы Монголии [Иориш 1972, с. 218]. Такое же количество указано в удостоверении, выданном 8 октября 1925 г. исследователю УчКомом по итогам его работы в стране [Митин, Решетов 2004, с. 109]. Но в статье Ю.В.Кузьмина и В.В.Свинина упомянуты лишь три отчета: «Отчет о поездке в Хэсэг-Байшин (1923 г.)», «Центральная Гоби и Золотой Карагул: работы Гобийской партии Ученого комитета летом и осенью 1924 г.» и «Отчет по поездке на Керулен-гол и Халхин-гол. 1925 г.» [Кузьмин, Свинин 2000, с. 3]. Соответственно, возникает вопрос о реальном количестве поездок по Монголии, совершенных ученым в 1923–1925 гг.

Ответ на него дает сам исследователь в подготовленных им в разное время отчетных документах. Наиболее поздним из них является автобиография, составленная В.А.Казакевичем 28 мая 1936 г. и находящаяся в его личном деле в Архиве РАН¹. В ней указано, что, будучи студентом Ленинградского Восточного Института², с 1923 по

¹ СПбФ АРАН. Ф. 152. Оп. 3. Д. 276. ЛЛ. 51-54.

² Ленинградский Восточный Институт им. А.С.Енукидзе (до 1927 г.: Центральный Институт Живых Восточных Языков (1920 - 1922), Петроградский Институт Живых Восточных Языков (1922 - 1924), Ленинградский Институт Живых Восточных Языков (1924 - 1927) – высшее учебное заведение по подготовке кадров для работы на Востоке, а также научных работников для востоковедных академических учреждений. Ликвидировано в 1938 г. История этого ВУЗа подробно описана в монографии И.И.Иориша и А.Н.Кононова [Кононов, Иориш 1977].

1925 гг. он находился в командировке в МНР, где работал в УчКоме и Полпредстве СССР и «участвовал в 5 экспедициях»³. Это подтверждает и приложенный к личному делу «трудовой список».

Подробный обзор своей деятельности В.А.Казакевич представил в «Кратком отчете о командировке в Монголию», составленном 1 сентября 1925 г. для Правления своей alma mater⁴. Согласно документу, в первый полевой выезд по заданию УчКома исследователь отправился через неделю после прибытия в страну. Его целью было археологическое обследование района на юге современного аймака Хэнтий (тогда - хошун Ахай-бэйсэ). Экспедиция состоялась в августе 1923 года и заняла 10 дней⁵. О ней рассказывает документ, названный в работе Ю.В.Кузьмина и В.В.Свинина «Отчет о поездке в Хэсэг-Байшин (1923 г.)» [Кузьмин, Свинин 2000, с. 3].

12 сентября того же года В.А.Казакевич отправился во вторую экспедицию, основной задачей которой было обследование юго-восточной линии границы МНР. Общее время работы составило три месяца, за которые удалось не только выполнить практические задачи, но также сделать ряд археологических открытий⁶ и собрать значительный фольклорный материал. Сведения о каких-либо отчетных документах по данной экспедиции в статье Ю.В.Кузьмина и В.В.Свинина отсутствуют. Но таковой упомянут в заметке, опубликованной И.И.Ломакиной в 1994 г. Она привела цитату из хранящегося в фонде ЛВИ в ЦГА СПб (Ф. 7222) документа, который озаглавила следующим образом: «Отчет ... о поездке в хошуны Тушетувана и Мерген-вана осенью 1923 г.»⁷ [Ломакина 1994, с. 36]. Указанная дата выезда из Улан-Батора – 11 сентября 1923 г. не оставляет сомнений, что речь в отчете идет именно о второй экспедиции.

Вернувшись в начале декабря в столицу страны, В.А.Казакевич в течение пяти месяцев занимается подготовкой отчета и прочей текущей работой. Он состоит в терминологической комиссии по географии при УчКоме, составляет карты для учебных заведений Монголии, а непосредственно в Картографическом отделе УчКома описывает карты

³ СПбФ АРАН. Ф. 152, Оп. 3, Д. 276, Л. 52.

⁴ ЦГА СПб. Ф. 7222, Оп. 6. Д. 15. ЛЛ. 61-62.

⁵ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. Л. 61.

⁶ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. Л. 61.

⁷ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 5, Д. 19, ЛЛ. 1-14.

хошуунов⁸.

Вместе с основным сотрудником этого отдела – инженером Всеволодом Игнатьевичем Лисовским⁹ В.А.Казакевич в июне 1924 г. в течение двух недель обследует верховья рек Тола и Керулен¹⁰. Это стало третьей монгольской экспедицией ученого. Сведения о ней в статье Ю.В.Кузьмина и В.В.Свинина отсутствуют. Но в 2012 г. мне удалось ознакомиться с архивом Института Истории АН Монголии, в котором сохранился «Отчет сотрудников Ученого комитета В.А.Казакевича и В.И.Лисовского о поездке на водораздел р. Толы и Керулена 5 – 17 июня 1924 года»¹¹. Данный документ объемом 0,5 а.л. содержит поденное описание экспедиции и дает характеристику сделанным археологическим и геологическим находкам.

По возвращении из совместной с В.И.Лисовским экспедиции руководство УчКома предлагает В.А.Казакевичу возглавить работу Гобийской партии на 1924 г. Ему предоставляют полную свободу в выборе личного состава и распоряжении денежными средствами. В итоге экспедиция продлилась с июля по декабрь 1924 г. и, в продолжение работы зимы 1923 г., должна была описать юго-западную границу МНР. Из-за действий разбойников, партии пришлось отклониться от маршрута, но, благодаря этому В.А.Казакевич посетил города Кобдо и Улясутай. В последнем ему удалось «организовать проездом … небольшой провинциальный музей»¹². Отчет о данной экспедиции назван в статье Ю.В.Кузьмина и В.В.Свинина «Центральная Гоби и Золотой Карагул: работы Гобийской партии Ученого комитета летом и осенью 1924 г.» [Кузьмин, Свинин 2000, с. 3].

⁸ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. Л. 61.

⁹ Лисовский, Всеволод Игнатьевич (1888 - 1958) – инженер-мелиоратор, один из первых выпускников Донского Политехнического Института в г. Новочеркасске. В 1915 г. по предложению П.А. Витте вошел в состав экспедиции по изучению Монголии, организованной С.А. Козиным. После завершения экспедиции остался в Монголии и с момента организации УчКома в 1921 г. был привлечен к его работам. В 1927 г. вернулся в Новочеркаск [Юсупова 2018, с. 63]. В Центральном Национальном архиве Монголии сохранились приписываемые ему полевые записные книжки, которые датированы 1922 - 1929 гг. Одна из таких книжек – фрагмент тетради, которую вел В.А.Казакевич в ходе экспедиции 1925 г.[См. МУТА. Ф. 23. Оп. 1. Д.173].

¹⁰ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. Л. 61.

¹¹ ТХ Архив. Ф. 1. Оп.3. Д. 1в. Л. 1.

¹² ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. Л. 61.

Формально, главная цель четвертой экспедиции – «установление южной границы Монгольской Республики»¹³, выполнена не была. Столкнулся молодой исследователь и с материальными трудностями – из-за отсутствия финансовых возможностей у УчКома ему лично пришлось описывать все собранные коллекции, чертить карты и «и все время писать отчеты»¹⁴. И, тем не менее, именно эта экспедиция окончательно укрепила у В.А.Казакевича желание стать монголоведом. О чем свидетельствует еще один сохранившийся в фонде ЛВИ документ – письмо В.А.Казакевича к ректору Института Павлу Ивановичу Воробьеву (1892 - 1937) от 2 марта 1925 г.¹⁵ Приведу исчерпывающую цитату из него: «Что касается моих предположений относительно будущего, то я думаю работать по исследовательской линии этнографо-экономического характера во Внешней и Внутренней Монголии. Карьеры в этом направлении, правда не сделаешь, но я ею нисколько не интересуюсь, а само дело мне очень нравится»¹⁶.

В этом же письме выражалось намерение возвратиться в Ленинград летом 1925 г., после завершения обработки материалов четвертой экспедиции и, одновременно подчеркивалось желание посетить «один, весьма интересующий меня район, совершенно необследованный»¹⁷. Несмотря на сомнения ученого, пятая экспедиция В.А.Казакевича состоялась. 20 мая 1925 г. в сопровождении чиновника Министерства Внутренних дел МНР он был командирован «в хошуны Хэрэулонгол и Халхын-гол»¹⁸ с целью отвода территории для бурятских семей, эмигрировавших из России. В ходе двухмесячной экспедиции молодому ученому удалось достичь самой восточной точки МНР и даже посетить один из баргутских хошунов Китайской Республики. К сожалению, он получил серьезную травму руки, что заставило его прекратить топографическую работу и вернуться в Улан-Батор в середине лета 1925 г. Документ, рассказывающий об этой экспедиции назван в статье Ю.В.Кузьмина и В.В.Свинина - «Отчет по поездке на Керулен-гол и Халхин-гол. 1925 г.» [Кузьмин, Свинин 2000, с. 3]. К сожалению, во время моей работы в Институте Истории АН Монголии в 2012 г.,

¹³ ТХ Архив. Ф. 7. Оп.3. Д. 16. Л. 1.

¹⁴ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. ЛЛ. 61-62.

¹⁵ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. Л. 10.

¹⁶ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. Л. 10об.

¹⁷ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. Л. 10об.

¹⁸ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. Л. 62.

ознакомиться с этим документом не удалось.

Но автограф этого подробного отчета¹⁹ открывает личный фонд В.А.Казакевича (Ф. 63) в Архиве востоковедов ИВР РАН в Санкт-Петербурге. В том же фонде содержится рукопись статьи «Буряты-эмигранты в Монголии», подготовленной 1 августа 1925 г.²⁰ по материалам пятой экспедиции в рамках информационной работы будущего ученого по линии Народного Комисариата Иностранных Дел СССР²¹. Об интересе к этой статье свидетельствует нахождение ее машинописной копии в фонде отечественного синолога, маньчжуро- и монголоведа Бориса Ивановича Панкратова (1892–1979)²². Следует отметить, что составителям описи фонда Б.И.Панкратова не удалось установить автора данной статьи, поскольку фрагмент последнего листа, который содержал имя В.А.Казакевича, был оторван²³.

Второй известный мне случай изъятия имени В.А.Казакевича из научного обихода также связан с материалами пятой экспедиции. В 1959 г. в издании Комиссии по изучению вопроса о «снежном человеке», первая заведующая кафедрой русского языка Монгольского Государственного Университета В.Н.Клюева опубликовала рассказ о мифологическом персонаже – *хун хара* [Поршнев, Шмаков 1959, с. 16–17]. Она указала, что «рассказ был записан одним из советских граждан в Монголии и передан мне, когда я работала в Уланбаторе с 1944 г. до 1950 г.» [Поршнев, Шмаков 1959, с. 17]. Сравнение данного текста с повествованием о *хун-хара*, приведенном В.А.Казакевичем в отчете²⁴, показало, что В.Н.Клюева подготовила к изданию одно из фольклорных произведений, записанных в ходе поездки на Керулен и Халхин-гол, подвергнув его значительной стилистической переработке.

Приведенные выше архивные данные позволили мне восстановить названия экспедиционных отчетов и время проведения всех пяти экспедиций по Монголии, которые совершил молодой сотрудник УчКома В.А.Казакевич, а также даты составления им трех из пяти отчетов. Эту информацию нагляднее всего представить в виде таблицы, которую я привожу ниже.

¹⁹ АВ ИВР РАН. Ф. 63. Оп. 1. Д. 1.

²⁰ АВ ИВР РАН. Ф. 63. Оп. 1. Д. 7.Л. 1.

²¹ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 15. Л. 62.

²² АВ ИВР РАН. Ф. 145. Оп. 3. Д. 121.

²³ АВ ИВР РАН. Ф. 145. Оп. 3. Д. 121. Л. 22.

²⁴ АВ ИВР РАН. Ф. 63. Оп. 1. Д. 1. ЛЛ. 28-29.

Таблица 1. Хронологический порядок и названия экспедиционных отчетов, составленных сотрудником Ученого Комитета МНР В.А.Казакевичем (1923-1925 гг.)

Условный порядковый номер	Название	Даты проведения экспедиции	Дата составления отчета
1	Отчет по обследованию Хэсэк-байшина и Олон-байшина осенью 1923 г.	Август 1923 года	Неизвестна
2	Отчет студента П.И.Ж.В.Я. В.А.Казакевича о поездке в хошуны Тушету-вана и Мерген-вана осенью 1923 года ²⁵	11 сентября – 1 декабря 1923 г.	4 января 1924 г.
3 [Совместно с В.И.Лисовским]	Отчет сотрудников Ученого комитета В.А.Казакевича и В.И.Лисовского о поездке на водораздел р. Толы и Керулена 5 – 17 июня 1924 года ²⁶	5 – 17 июня 1924 г.	Не указана
4	Центральная Гоби и Золотой Карагул. Работы Гобийской партии Ученого комитета летом и осенью 1924 г. ²⁷	9 июля – 6 декабря 1924 г.	1925 г.
5	Отчет Сотрудника Ученого Комитета Монгольской Народной Республики студ. Л.И.Ж.В.Я. В.А.Казакевича поездке на Хэрүүн-гол и Халхын-голлетом 1925 года ²⁸	20 мая – 14 июля 1925 г.	Август – Сентябрь 1925 г.

Мне известно о нахождении четырех из пяти отчетов в Санкт-Петербурге и Улан-Баторе. Подробные описания третьей и четвертой экспедиций сохранились в архиве Института Истории и Этнографии АН Монголии (г. Улан-Батор). Отчеты о второй и пятой – в архивах Санкт-Петербурга. В Центральном государственном архиве города (ЦГА СПб) находится машинописная копия отчета об осенней экспедиции 1923 г., а в Архиве Востоковедов ИВР РАН сохранился автограф

²⁵ ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 6. Д. 19. Л. 1.

²⁶ ТХ Архив, Ф.1. Оп.3.Д. 1в. Л. 1.

²⁷ ТХ Архив. Ф.1. Оп.3. Д. 16. Л. 1.

²⁸ АВ ИВР РАН. Ф.63. Оп. 1. Д. 1. Л. 1.

отчета о поездке летом 1925 г. в бурятские хошуны на северо-востоке Монголии. Мне также известно о публикации фрагментов из четвертого и пятого отчетов в научно-популярной литературе, выполненных В.Н.Клюевой и И.И.Ломакиной без указания на источники. Эти данные я привожу ниже в виде таблицы.

Таблица 2. Данные о месте нахождении экспедиционных отчетов, составленных сотрудником Ученого Комитета МНР В.А.Казакевичем (1923-1925 гг.) и публикации фрагментов из них

Название отчета	Место хранения машино-писного текста	Место хранения автографа	Издания, в которых опубликованы фрагменты отчета	Данные об отчете в литературе
Отчет по обследованию Хэсэк-байшина и Олон-байшина осенью 1923 г.	TX Архив [Кузьмин, Свинин 2000, с. 1].	Неизвестно	Неизвестны	Кузьмин, Свинин 2000
Отчет студента П.И.Ж.В.Я. В.А.Казакевича о поездке в хошуны Тушету-вана и Мерген-вана осенью 1923 года	ЦГА СПб. Ф. 7222. Оп. 5. Д. 19, Лл. 1 – 14. Один лист утрачен до пагинирования.	Петербургский вариант машино-писного отчета снабжен авторскими рукописными правками.	Ломакина 1994, с. 36	Ломакина 1994, с. 36
Отчет сотрудников Ученого комитета В.А.Казакевича и В.И.Лисовского о поездке наводораздел р. Толы и Керулене 5 – 17 июня 1924 года	TX Архив. Ф.1. Оп. 3. Д. 1в	Неизвестно	Неизвестны	Неизвестно

Центральная Гоби и Золотой Карагул. Работы Гобийской партии Ученого комитета летом и осенью 1924 г.	ТХ Архив. Ф.1. Оп. 3. Д. 16	ТХ Архив. Ф.1. Оп. 3. Д. 16	Ломакина 1993, с. 140, 142.	Кузьмин, Свинин 2000
Отчет Сотрудника Ученого Комитета Монгольской Народной Республики студ. Л.И.Ж.В.Я. В.А.Казакевича поездке на Хэрүүлон-гол и Халхыйн-гол летом 1925 года	ТХ Архив [Кузьмин, Свинин 2000. с. 1].	АВ ИВР РАН. Ф. 63. Оп. 1. Д. 1.	Казакевич 1930, с. 59; Поршнев, Шмаков 1959, с. 16- 17.	Кузьмин, Свинин 2000

На сегодняшний день россыпь документов о раннем периоде деятельности В.А.Казакевича в Монголии превратилась в стройное повествование. Три больших и один краткий отчет о его поездках по стране общим объемом не менее 12 а.л. затрагивают почти все сферы жизни новой Республики. Подготовка их специального исследования и публикации, на необходимость которой указывали еще Ю.В.Кузьмин и В.В.Свинин [Кузьмин, Свинин 2000, с. 9], остается актуальной задачей, которую я надеюсь решить в ближайшее время. Но этот материал – лишь первое из множества свершений монголоведа В.А.Казакевича. Всесторонний анализ его вклада в науку – дело будущего для значительного количества исследователей.

Список сокращений

- АВ ИВР РАН – Архив востоковедов ИВР РАН
 МУТА – Монгол Үндэстний Төв Архив (Центральный Национальный Архив Монголии)
 СПбФ АРАН – Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии Наук
 УчКом – Ученый Комитет Монгольской Народной Республики
 ЦГА СПб – Центральный государственный архив г. Санкт-Петербурга
 ТХ Архив – Архив Института Истории и Этнографии АН Монголии

Литература

- Иориш 1972: *Иории И.И.* Монголоведение // Азиатский музей – Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР. М.: Изд-во «Наука» - ГРВЛ, 1972. с. 209–234.
- Казакевич 1930: *Казакевич В.А.* I. Намогильные статуи в Дариганге. II. Поездка в Даригангу. Ленинград. 1930. 64 с.
- Кононов, Иориш 1977: *Кононов А.Н., Иории И. И.* Ленинградский восточный институт. Страница истории советского востоковедения / Ответственный редактор Ю.А.Петросян. М.: Наука, ГРВЛ, 1977.
- Кузьмин, Свинин 2000: *Ю.В.Кузьмин, В.В.Свинин.* Монгольские дневники В.А.Казакевича // Иркутские монголоведы за «круглым столом». Информационный бюллетень. № 7. Иркутск, 2000. с. 3–10
- Ломакина 1993: *Ломакина И.И.* Голова Джя-ламы. Санкт-Петербург – Улан-Удэ, 1993. 240 с.
- Ломакина 1994: *Ломакина И.И.* В.А.Казакевич как монголист и его материалы о Джя-ламе // Mongolica-III. Из архивов отечественных монголоведов XIX – начала XX вв. СПб.: Фарн, 1994. с. 35–37
- Мазурина 2019: *В.Н.Мазурина.* Деятельность ученого и собирателя В.А. Казакевича по изучению истории и археологии Монголии // История религиоведения и интеллектуальная история России XIX – первой половины XX века. 2-е изд. СПб: Изд-во С.-Петерб. Ун-та, 2019. с. 268–275
- Митин, Решетов 2004: *Митин В.В., Решетов А.М.* Исследователь Монголии Владимир Александрович Казакевич (1896 - 1937) // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. 21. Под ред. Н.Н.Дьякова. СПб.: Изд-во С.-Петер. ун-та, 2004. с. 105–127.
- Поршнев, Шмаков 1959: Информационные материалы комиссии по изучению вопроса о «снежном человеке». Выпуск 3. Под редакцией Б.Ф.Поршнева и А.А.Шмакова. М.: 1959. 122 с.
- Решетов 2003: Письма В.А.Казакевича к В.Л.Котвичу (1925-1936 годы) (подготовка к печати, предисловие и примечания А.М.Решетова) // Mongolica-VI. Посвящается 150-летию со дня рождения А.М.Позднеева. СПб.: «Петербургское востоковедение», 2003. с. 96–113.
- Юсупова 2018: *Юсупова Т.И.* Советско-монгольское научное сотрудничество: становление, развитие и основные результаты (1921 - 1961). СПб.: Нестор-История, 2018. 312 с.

K.B.Орлова

ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЛМЫКОВ: ПИСЬМА КАЛМЫЦКИХ ХАНОВ

DOI 10.25882/v2as-ya12

В статье рассматриваются письма калмыцкого хана Аюки, его старшего сына Чакдоржаба, а также наместника Калмыцкого ханства Убаши, который увел калмыков в 1771 г. на свои исконные земли. Письма калмыцких ханов, сохранившиеся в Национальном архиве Республики Калмыкия, это ценнейший источник, который дает возможность рассмотреть не только русско-калмыцкие отношения по восходящей, нюансы взаимоотношений калмыцких ханов с русской властью, но и отношения внутри самого ханства, связи между ханом и его детьми и внуками, между ханом и калмыцкими владельцами. Язык писем крайне лаконичен, многое недосказано, часть информации, вероятно, наиболее важная, передавалась устно через посланников. В них отражена жизнь калмыков и их владельцев, panorama взаимоотношений российской власти, соседних народов с калмыками.

Ключевые слова: архив, ойраты, калмыки, письма, русско-калмыцкие отношения.

Keemya V.Orlova

DOCUMENTARY HERITAGE OF THE KALMYKS: LETTERS OF THE KALMYK KHANS

The article deals with the letters of the Kalmyk Khan Ayuki, his eldest son Chakdorjab, as well as the Governor of The Kalmyk khanate Ubashi, who took the Kalmyks to their ancestral lands in 1771. Letters of the Kalmyk khans preserved in the National Archives of the Republic of Kalmykia are a valuable source that gives the opportunity to consider not only the Russian-Kalmyk relations on rising, the nuances of the relationship of the Kalmyk khans to the Russian authorities, but also the relationship within the khanate, the relationship between Khan and his children and grandchildren, between the khan and the Kalmyk owners. The language of the letters is extremely concise, much is left unsaid, some of the information, probably the most important, was transmitted orally through messengers. They reflect the life of the Kalmyks and their owners, the panorama of relations between the Russian government, neighboring peoples and the Kalmyks.

Key words: *archive, Oirats, Kalmyks, letters, Russian-Kalmyk relations.*

В 2018 г. Международная ассоциация монголоведов представила грандиозный проект «Всемирное наследие монголов». Основная его цель-создание единого реестра историко-документального наследия монголов, а также проведение всестороннего научного исследования истории и культуры Монголии. Реализация данного проекта была поддержана Президентом Монголии, Академией наук Монголии, Министерством образования, культуры, науки и спорта и другими государственными учреждениями. Предполагается выпуск 20-ти томов, в которых будет содержаться наиболее полная информация о документальном и культурном наследии монгоязычных народов. Именно поэтому актуально представить книжную культуру/письменную традицию калмыков.

Создание ойратской письменности в 1648 г. известным политическим деятелем, переводчиком и автором «тодо бичиг» (ясное письмо) Зая-пандитой Намкайджамцо (в 2019 г. отмечалось 420 лет со дня рождения), основой которого явилось монгольское, стало важным историческим событием в культурной жизни ойратов. Следует сразу отметить, что появление ойратской письменной литературы скорее указывает на этническую принадлежность и районы бытования произведений письменной словесности. Фактически до начала XX в. ойратская письменная словесность находилась в тесной связи с общемонгольской и равноценном сосуществовании печатных и рукописных книг. По справедливому высказыванию акад. Ц.Дамдинсурэна, наряду с ксилографами широкое хождение имели «ветхие и рваные рукописные книжки». И именно эти рукописные книжки вызывали и вызывают наибольший интерес специалистов.

В русских документах XVIIв. ойратов называют калмыками, т.е. калмыки – это перекочевавшие из Джунгарии в Россию ойраты. Поселившись на новой территории обитания, Нижнем Поволжье, они сохранили многовековые традиции уйгуро-монгольской письменной словесности. С собой в Россию ойраты привезли не только семьи, скот, и другие материальные ценности, но и духовное наследие, а именно: архивы, письменную литературу оригинального и переводного характера и другие ценности религиозного и светского содержания. В России, помимо самых крупных хранилищ ойратских книг в Санкт-Петербурге (рукописном фонде ИВР РАН и научной библиотеке СПбГУ), небольшие собрания зафиксированы в Калмыкии, Бурятии и

Тыве. К сожалению, небольшие коллекции на территории Калмыкии вполне объяснимы: исход калмыков в 1771 г. на историческую родину, Гражданская война, антирелигиозная политика советского государства. Однако безвозвратный урон бесценного культурного и документального наследия калмыков был нанесен в период Великой Отечественной войны и депортации калмыков на долгие 13 лет. Сегодня то немногое, но тем не менее бесценное наследие хранится в частных коллекциях, научном архиве Калмыцкого научного центра РАН, краеведческом музее им. Н.Н.Пальмова (состав и содержание этих коллекций изучены и опубликованы калмыцкими исследователями) и Национальном архиве Республики Калмыкия (НА РК). Хотелось бы остановиться на материалах НА РК, в котором сосредоточено огромное количество писем калмыцких ханов.

До XVIII в. калмыцкий архив находился в составе Астраханского губернского архива, в конце XVIII – начале XIX вв. стал структурным подразделением органов местного управления. После октябрьской революции 1917 г. базой для создания калмыцкого архива стал архив Управления калмыцким народом. Согласно декрету СНК РСФСР «О реорганизации и централизации архивного дела» (01.06.1918), положено начало организации архивного дела в новом государстве. Декрет СНК РСФСР «О губернских архивных фондах» (31.03.1919) обусловил создание региональных (губернских, областных) государственных архивов по всей территории России, прерванное в период Гражданской войны. В Калмыкии созданию Национального архива было положено в 1921 г., когда была учреждена архивно-музейная секция при Калмыцком областном отделе народного образования (Калмобоно). В 1922 г. преобразован в архивный отдел ЦИК Калмобласти, в том же году реорганизованное в архивное бюро. Возглавлял архив все эти годы профессор Астраханского университета Н.Н.Пальмов (короткое время архив Управления калмыцким народом возглавлял чиновник по особым поручениям, коллежский асессор Ф.И.Плюнов). Сегодня Национальный архив Республики Калмыкии – хранилище уникальных документов, начиная с 1713 г. Письма калмыцких ханов (часть их опубликована) отложились в фонде И-36 «Состоящий при калмыцких делах при Астраханском губернаторе», написаны на старокалмыцком (ойратском) языке с переводом на русский, чему в немалой степени способствовало то, что к этому периоду уже существовал штат подготовленных переводчиков. Язык писем крайне лаконичен, многое недосказано,

часть информации передавалась устно через посланников, о чем уведомлялось в письмах. Самым большим в количественном отношении (171 письмо) в НА РК сохранились письма хана Аюки, его старшего сына Чагдоржаба, внука Досанга.

За короткое время хан Аюка сумел справиться с противниками и подчинить их своей власти. Начавшаяся при его деде (Дайчине) и отце (Мончаке) централизация власти завершилась к концу XVII в. образованием Калмыцкого ханства. В 1690 г. Аюка принял ханский титул от Далай-ламы без согласия российского правительства. Долгое время власти не признавали Аюку ханом, в переписках астраханского воеводы он звался тайшой. Только в 1708 г. впервые астраханский воевода П.М.Апраксин в отписке в Приказ Казанского дворца называет его ханом [Материалы по истории 1936, с. 219] и его старшего сына Чагдоржаба. Личность хана многогранна и всеобъемлюща. Его детство прошло в Джунгарии, до 12-летнего возраста он воспитывался у своего деда по материнской линии – Эрдэни Батур-хунтайджи, далее его привезли в калмыцкие степи.

В монографии калмыцкого исследователя Д.А.Сусеевой опубликовано 171 письмо – самого Аюки хана, его старшего сына Чагдоржаба и внука Досанга [Сусеева 2003, с.73–159]. Письма датируются 1714–1724 гг., т.е. от времени, когда хан Аюка возглавлял Калмыцкое ханство, и его уходом из жизни.

В письмах, весьма кратких и скучных, часто встречаются просьбы на присылку «в изобилии продуктов»: проса, риса, дынь, яблок, арбузов, сахара, ведра нарезанной капусты, муку и др. [Сусеева 2003, с.78, 82, 84, 85, 99, 108, 119, 132], а также (чаще со стороны Чагдоржаба), например, – вина, спирта, водки [Сусеева 2003, с.78, 84, 85, 87]. Помимо провианта, часто испрашивали порох, свинец, железо, серу, селитру, ядра [Сусеева 2003, с.84, 87, 89, 91, 119, 132]. Просьбы присылки последних компонентов вполне можно объяснить. Калмыки пришли на территорию, вытеснив с традиционных мест обитания ногайцев (в русских документах их часто называли кубанские татары), поэтому часто случались стычки между ними. Для защиты своих семей и новой территории поселения калмыки и просили, помимо пропитания, взрывчатые смеси для обороны. Калмыки добросовестно исполняли свои обязательства перед российской властью: «калмыцкие тайши во главе с Аюкой ханом остались верны договоренностям, заключенными с российским правительством» [Тепкеев 2017, с. 16]. В письме от 1714

г. Аюка сообщает астраханском боярину М.И.Чирикову: «...у нас захватили 230 семей. Вы говорили, что наступил мир. А захват людей продолжается <...> Дайте ответ: воевать или соблюдать мир» [Сусеева 2003, с.79]. Чагдоржаб в июле 1719 г.: «Под началом карамурзы катай-кипчакское войско выступило в поход. Говорят, что это достоверно. Ниже Царицына дайте караулы для каждой переправы. Эта весть правда. Я всегда выступаю в защиту царя и нашего общего дела» [Сусеева 2003, с.117]. В 1721 г., август, Аюка пишет: «Побеседуй с Чагдоржабом, уточните какое количество (мало или много) войска надо, куда идти и что делать» [Сусеева 2003, с. 123]. В письме от 1715 г. Чагдоржаб сообщает: «Я прибыл на озеро <...> Будет хорошо, если ваше войско выступит сейчас <...> Если враг придет, то будем воевать. Если даже ваше войско не придет, то будем воевать. Если даже не придет вражеское войско, то ваши и наши татары пойдут и разве не скажут, что калмыков и русских связывает одно общее дело (служба), что они едины...» [Сусеева 2003, с.91]. Еще одно письмо Аюки хана от февраля 1719 г.: «Именно живя вместе, защищая друг друга, будет нам лучше...» [Сусеева 2003, с.113]. Эти письма подтверждают союзнические отношения калмыков и российской власти. Внутри - и внешнеполитическое положение было крайне сложным: булавинское восстание (1707–1708), русско-турецкая война (1710–1713), Северная война (1700–1721), непрекращающиеся набеги азовских и крымских татар. Калмыки не раз доказывали свою надежность и преданность как в составе действующей российской армии, так и самостоятельно.

Однако не все письма Аюки и его сыновей столь благостны, и не только обременены прошениями, встречаются и взаимные претензии, ссоры между русскими и калмыками, когда калмыки брали в плен или захватывали скот у русских или русские крестили захваченных калмыков, либо не доставляли ежегодное жалование или продовольствие [Сусеева 2003, с.156]. В архиве сохранилось письмо (№163, 1722 г.), когда прямо высказывается претензия внука хана Аюки, Досанга, астраханскому губернатору А.П.Волынскому: «Когда была русско-башкирская война, мой отец (Чакдоржаб. – К.О.) возглавил войско. Он напал на башкир, освободил русских, захваченных башкирами в плен, и привел башкир в повиновение русскому императору. Когда была битва со шведами под Полтавой, то мой отец снова возглавил калмыцкое войско. В этом деле он проявил большое усердие и упорство. Он ходил с [П.М.] Апраксиным на Кубань. Когда

татарское войско напало на русских, то (отец) разгромил противника и захватил много пленных. В этом деле (отец) тоже проявил большое упорство и усердие. Теперь вы видите, как мой старший брат Бата, не жалея сил, верно служит. Не так ли? За те четыре дела императорское жалование приходит нашему хану (Аюке. – К.О.). Нам ничего не дают. Вы, знаете об этом или нет? Это дело, как старшему брату (имеется в виду А.П.Волынский. – К.О.), я поручаю Вам» [Сузеева 2003, с.155–156]. Действительно, во всех упомянутых в письме мероприятиях участвовал старший сын Аюки – Чакдоржаб.

Другая группа писем принадлежит наместнику Калмыцкого ханства Убashi, который в 1761 г. стал во главе ханства после смерти своего отца Дондук-Даши, а в 1771 г. увел калмыков в Джунгарию. Убashi так и не стал ханом в своем же ханстве, до исхода правил всего 10 лет. Письма о публикованы Д.Б.Гедеевой «Письма наместника Калмыцкого ханства Убashi (XVIII в.), в книге приведены 33 письма, отложившиеся в фонде И-36 «Состоящий при калмыцких делах при астраханском губернаторе» НА РК. Период переписки наместника с астраханским губернатором Н.Бекетовым, вице-губернатором М.Лебедевым, руководителем учреждения «Калмыцкие дела» И.А.Кишенским датируется с 1763 по 1769 гг., т.е. накануне и в период русско-турецкой войны (1768–1774). Как и его предшественники, Убashi считает, что «пребывание в подданстве калмыцкого народа составляет его безопасность и предохраняет от рассеяния...» [Письма 2004, с. 123]. Тем не менее, в 1771 г. наместник Убashi уводит значительную часть.

Таким образом, письма калмыцких ханов, сохранившиеся в Национальном архиве Республики Калмыкия, это ценнейший источник, который дает возможность рассмотреть не только русско-калмыцкие отношения, нюансы взаимоотношений калмыцких ханов с российской властью, но и отношения внутри самого ханства, как между ханом и егедетьми и внуками, так и между ханом и калмыцкими владельцами. Материалы писем значимы еще и тем, что в них найдут сведения и историки, и этнологи, и языковеды, и религиоведы, и культурологи.

Литература

- Материалы по истории 1936: Материалы по истории Башкирской АССР. Ч. 1. Вып. 7. Башкирские восстания в XVII и первой половине XVIII вв. Москва–Ленинград: АН СССР, 1936.
- Письма 2004: Письма наместника калмыцкого ханства Убashi (XVIII в.). Факсимиле писем, введение, транслитерация, перевод со старокалмыцкого на современный калмыцкий язык, словарь Д.Б.Гедеевой. Элиста: АПП «Джангар», 2004.
- Сузеева 2003: Сузеева Д.А. Письма хана Аюки и его современников (1714–1724): опыт лингвосоциологического исследования. Элиста: АПП «Джангар», 2003.
- Тепкеев 2017: Тепкеев В.Т. Участие калмыков в подавлении будавинского восстания // Новый исторический вестник. 2017. №3 (53). С. 6–19.

P.YU.Pochekaev

СУД И ПРОЦЕСС В МОНГОЛЬСКИХ «ХОЖДЕНИЯХ В АД»

DOI 10.25882/h0m4-v950

«Хождения в ад» представляют большой интерес с точки зрения изучения традиционных правовых воззрений монголов. При этом речь идет не только о «каноническом праве» или ответственности за религиозные преступления, но и отражении вполне «светских» отношений в сфере преступлений, наказаний и судебного разбирательства, которое рассматривается в данном исследовании. В частности, описание суда над душами умерших в значительной степени отражают монгольские уголовно-процессуальные представления – форму и стадии судебного разбирательства, виды доказательств, учет смягчающих и отягчающих обстоятельств и пр., которые находят параллели в сводах монгольского права XVI–XVIII вв.

Ключевые слова: «хождения в ад» («видения ада»), монгольский буддизм, религиозное право, традиционное монгольское право, суд и процесс.

Roman Pochekaev

COURT AND PROCEEDINGS IN THE MONGOLIAN “TRAVELS TO HELL”

“Travels to hell” are of great interest as a source on history of traditional Mongolian legal views. At that the contain not only information on the “canon law” or religious crimes and punishments, but also on “secular” legal relations such as criminal law and legal proceedings which are subject of the current study. In particular, the description of trial on the souls of dead persons reflects Mongolian legal proceedings ideas including the form and stages of the court procedure, kinds of evidences, aggravating and extenuating circumstances, etc. which have parallels in the Mongolian legal codifications of 16th–18th cc.

Keywords: “travels to hell” (“visions of hell”), Mongolian Buddhism, canon law, traditional Mongolian law, court and proceedings.

Исследование традиционного монгольского права на основании только дошедших до нас юридических памятников не позволяет сформировать достаточно полного представления о реальной правовой ситуации, складывавшейся в Монголии в XVII – начале XX в., т.е. в период ее пребывания под властью династии Цин. Специфику монгольских правовых реалий следует изучать с привлечением дополнительных источников, среди которых немалое значение занимают и литературные источники, созданные монголами в данный период. Особое место среди этих источников занимает буддийская литература, значительную часть которой составляют весьма популярные среди монголов «хождения в ад» (или «видения ада»), представляющие собой рассказы о попадании живых в мир мертвых, их наблюдениях за страданиями умерших за грехи, обычно завершающиеся назиданием читателям вести праведную жизнь и воздерживаться от дурных деяний.

Подобные сочинения, естественно, не имели оригинального монгольского происхождения: они стали результатом заимствования из буддийской традиции Тибета и Индии вместе с распространением самого буддийского учения в Монголии [Скородумова 2016, с 31–34]. Кроме того, за время пребывания под властью династии Цин монголы подверглись влиянию и китайской буддийской традиции [Сазыкин 1980, с. 129]. Однако было бы некорректным считать, что переведенные на монгольский (а также на ойратский) язык «хождения в ад» так и остались просто переводами: они были адаптированы к монгольским реалиям, в значительной степени отразив особенности монгольских культурных и бытовых традиций, став, таким образом, источником сведений именно о монгольских представлениях о благодеяниях и грехах, посмертном воздаянии за них и т.п. Тот факт, что это были не отвлеченные понятия, а близкие и понятные монголам явления, подтверждается, в частности, тем, что в весьма популярном среди монголов «Золотом письме-послании Богдо Джебзун Дамба-ламы» прямо предписывается воздерживаться от плохих поступков, иначе на суде после смерти нечего будет сказать в свою пользу Эрлик-хану – судье подземного мира [Буддийские наказы 2016, с. 35].

А.Г.Сазыкин совершенно справедливо рассматривал эти произведения как своеобразную «популяризацию» буддийского канонического права, в первую очередь – преступлений и наказаний в религиозной сфере, которые не только остались внутри буддийского учения, но и дополнили собой монгольское «светское» право [Сазыкин

1980, с. 129]. Именно этот исследователь впервые обратил внимание на «хождения в ад» как на источники о правовых представлениях монголов XVII – начала XX в., посвятив этой тематике несколько работ. В частности, он проанализировал соотношение представлений о преступлениях и наказаниях в этих произведениях с аналогичными положениями в памятниках традиционного монгольского права , отметив постепенное ужесточение ответственности за религиозные преступления в монгольском праве [Сазыкин 1980, с. 131–134]. Он также уделил внимание (в традициях советской исторической науке) социальной составляющей воззрений монголов – например, проблеме пороков самих представителей духовенства, которые также подвергаются за них наказаниям в «хождениях в ад» [Сазыкин 1977, с. 106–108].

В своих исследованиях А.Г.Сазыкин ограничился упоминанием сюжетов, связанных с судом верховного божества подземного мира – Эрлик-хана над умершими (в большинстве произведений таких сюжетов 2–3, лишь в «Истории Чойджид-дагини» их количество в разных версиях составляет от 9 до 16), однако неставил перед собой задачу проанализировать сам судебный процесс [Сазыкин 1977, с. 106–107; Сазыкин 1986, с. 49]. В настоящем исследовании, до некоторой степени являющемся продолжением тематики, исследованной А.Г.Сазыкиным, предпринимается попытка анализа именно судебного процесса и соотнесения его элементов с регулированием суда и процесса в монгольских правовых памятниках – кодификациях XVI–XVIII вв.

Начнем с описания в «хождениях в ад» самого места суда. В связи с этим можно вспомнить, в частности, предписание джунгарского правителя Галдана Бощутту-хана, что суд не должен производиться «вне определенного места» [Их Цааз 1981, с. 31, п. 11]. Полагаем, это связано с определенной сакральностью судебного разбирательства, что подчеркивается и проведением его именно в официальном месте пребывания суда. У монголов, которые, во-первых, вели кочевой образ жизни, во-вторых, не отделяли суд от административной власти, конечно же, не могло быть столь грандиозных представлений о суде в загробном мире, какие имелись, в частности, у современных им китайцев, согласно поверьям которых суд в подземном мире осуществляли десять судей, сидевших в десяти огромных залах и имевших разную компетенцию [см., напр.: Баранов 1928, с. 3–16].

Тем не менее, и в монгольских буддийских сочинениях из цикла «хождений в ад» особое внимание уделяется описанию места судилища – резиденции верховного судьи подземного мира Эрлик Номун-хана. В некоторых из них просто упоминается о том, что Эрлик-хан сидит на золотом троне в окружении прочих эрликов [Видения 2004, с. 219; История Белой Тары 2015, с. 102]. В ойратской версии Чойджид-дагини Эрлик-хан вершит суд в огромной крепости, а его трон дополнительно украшен атласными занавесками и увенчан шелковым балдахином [История Чойджид-дагини 2018, с. 108]. А в «Повести-наказе Цаган Дара-эхэ» верховный судья восседает посреди огромного двора, окруженного железной оградой среди множества зданий [Повесть-наказ 2015, с. 55]. Думается, величественность места должна была подчеркивать важность самого процесса.

Достаточно четко определяется в «хождениях в ад» состав участников судебного процесса. Естественно, в первую очередь – это сам Эрлик-хан (Эрлик Номун-хан), единолично рассматривающий дело и выносящий приговор. Затем следуют подсудимые, среди которых – мужчины и женщины разного происхождения: знатные и простолюдины, монахи, охотники, пастухи и пр. Содействуют верховному судье в осуществлении правосудия специальные «чиновники» – эрлики, представляющие собой демонов, нередко зооморфных (с головами обезьян, быков, собак и пр.).

Специфическими участниками некоторых разбираемых дел являются «представители защиты и обвинения». В «Повести о Чойджид-дагини» это – «белый человек» и «черный человек», которые выступают, соответственно, в пользу невиновности и виновности [Видения 2004, с. 156, 157, 166–167; История Чойджид-дагини 2018, с. 111, 115]. В «Повести о Гусю-ламе» вместо них фигурируют Будда и черт, которые также вступают в конфликт по поводу судьбы умершего [Видения 2004, с. 234, 235; История Гусю-ламы 2017, с. 118–119, 151].

Практически все представленные в «хождениях в ад» судебные разбирательства начинаются с выступления самого Эрлик-хана, который задает подсудимому некие ритуальные вопросы, являющиеся своего рода «судебной формулой» [Видения 2004, с. 154–155; История Чойджид-дагини 2018, с. 109–110], после чего предлагает ему или ей высказаться.

Реакция разных подсудимых на это предложение различна. Большинство в ответ выступают в свою защиту с довольно длинными

речами с подробным перечислением своих добрых дел и прегрешений (последние, как правило, описываются как немногочисленные и незначительные). Другие предпочитают высказаться довольно кратко, упирая на милость судьи. Некоторые же вообще не используют право слова, падая без чувств от страха перед грозным подземным судьей – подобные случаи, в частности, описываются в рассказах из «Алмазной сутры» [Видения 2004, с. 78–79, 96]. Любопытно отметить, что после своего выступления подсудимый играет уже пассивную роль в процессе: ему не предоставляется возможность высказаться ни на одной из последующих стадий разбирательства вплоть до вынесения и исполнения приговора. В сочинениях, где фигурируют «белый человек» и «черный человек» / Будда и черт, они также высказываются, соответственно, в пользу или против подсудимого на данной стадии процесса, правда, чаще всего их слова вызывают гнев Эрлик-хана, поскольку они «противоречат друг другу» [Видения 2004, с. 235; История Гусю-ламы 2017, с. 119, 120].

После заслушивания подсудимого (или убедившись, что он не способен говорить в свою защиту) Эрлик-хан обращается к своим помощникам-эрликам, предлагая проверить его слова с целью подтверждения или опровержения. Практически во всех разбирательствах, описанных в «хождениях в ад», для этого последние используют зеркало и книгу. Полагаем, что это – символическое отражение свидетельских показаний, правда, с учетом специфики загробного суда: «свидетелями» выступают зеркало, отражающее истину, и записи в книге, которые ведет по каждому человеку местное божество (явное заимствование из китайской традиции загробного суда [Богданов 1928, с. 2]). Следует отметить, что институт свидетелей в традиционном монгольском уголовном процессе регламентировался довольно тщательно [Восемнадцать 2002, с. 44, п. 3, с. 48, п. 4–6; Халха Джирум 1965, с. 45, ст. 7], поэтому зеркало и книга фигурируют в «хождениях в ад» постоянно.

Постоянное фигурирование этой книги отражает факт письменной фиксации (протоколирования) процессуальных действий, равно как и результатов разбирательства, т.е. занесения судебных решений в специальные реестры. На последнее указывает сообщение одного из рассматриваемых сочинений – «Повести о Молон-тойне»: главный герой прибывает в подземный мир в поисках своей матери, и Эрлик-хан в ответ на его вопрос о ее судьбе приказывает своим писцам посмотреть,

нет ли сведений о ней в свитках [Видения 2004, с. 40; История о Молон-тойне 1999, с. 46].

В большинстве разбирательств обращение к зеркалу и книге приводит к выяснению, что подсудимый в своей речи постарался преувеличить свои добрые дела и приуменьшить грехи. В некоторых случаях эрлики, выдвигая такое обвинение против подсудимого, даже предлагают ему самому взглянуть в зеркало или книгу [Видения 2004, с. 173; История Чойджид-дагини 2018, с. 124], что в современном уголовном процессе мы могли бы определить как своеобразную «очную ставку». Лишь в немногочисленных случаях использование зеркала и книги подтверждает слова подсудимого, что является однозначным доказательством в его (ее) пользу [Видения 2004, с. 93–94, 170].

Самым важным этапом судебного разбирательства является оценка доказательств, которая осуществляется также в символической форме: благодеяния и грехи подсудимого взвешиваются эрликами на весах в виде белых и черных камней, количество которых соответствует количеству хороших и плохих деяний. В большинстве случаев достаточно бывает «формальной оценки доказательств», в результате чего большее количество камней одного цвета перевешивало на весах, и выносилось соответствующее решение. При этом для вынесения обвинительного приговора было неважно, насколько черные камни перевешивали: преступник осуждался на посмертные муки и когда черных камней было «с гору», и даже когда перевес был всего в один камень [История Чойджид-дагини 2018, с. 125, 131]. Однако в ряде случаев наблюдается отход от подобной формализации. Например, в «Повести о Чойджид-дагини» описывается ситуация, когда белых камней камней, отражающих действия банди (монастырского послушника) было больше, но черные оказались тяжелее: его грехи оказались более тяжкими, чем его благодеяния [Видения 2004, с. 159; История Чойджид-дагини 2018, с. 115]. В другом случае число белых и черных камней, отражающих действия монахини, оказалось равным, поэтому Эрлик-хан принял решение отправить ее «на исправление» в ад, дав возможность после очищения вознести на небо [Видения 2004, с. 171–173]. В отдельных случаях взвешивания камней вообще не требовалось: эрлики на основании зеркала и книги приходили к выводу, что добрые действия или грехи очевидно перевешивают, и этого становилось достаточно для вынесения приговора [Видения 2004, с. 173–175].

Специфика загробного суда, во время которого подсудимому не удавалось скрыть никаких своих деяний, вероятно, объясняет отсутствие среди видов используемых доказательств такого распространенного их вида как присяга, нередко встречающегося в монгольских законодательных сводах XVI–XVIII вв. [Восемнадцать 2002, с. 48, п. 5, с. 49, п. 1, с. 51, п. 3; Халха Джирум 1965, с. 33, ст. 28, с. 45, ст. 11, с. 68, п. 24]. Учитывая, что к присяге прибегали в случае отсутствия других доказательств, использование «всевидящего» зеркала и книги с полным перечнем деяний подсудимого, делало ее неактуальной.

В некоторых случаях стандартную процедуру судебного разбирательства нарушают отдельные поступки и высказывания подсудимых, чаще всего связанные с намерением нарушить процессуальный порядок. Так, например, «разодетая и разукрашенная женщина», когда ей было велено говорить о ее добрых и злых делах, вообще не стала ничего говорить, просто-напросто предложив Эрлик-хану пожертвовать все свои наряды и украшения, если он оправдает ее [Видения 2004, с. 220; Повесть-наказ 2015, с. 56] (в ойратской версии этого произведения она дополняет свое предложение рассказом о собственных добродетелях [История Белой Тары 2015, с. 103]). Естественно, она не добивается своего, и суровый приговор ей отражает, как представляется принцип беспристрастности и неподкупности суда, зафиксированный в монгольских правовых сводах [Их Цааз, с. 32 п. 5; Халха Джирум 1965, с. 39, ст. 54]. В «Повести о Чойджид-дагин» Эрлик-хан, убедившись, что грешник, поведав о своих дурных деяниях, искренне раскаялся, выносит ему мягкий приговор, не прибегая к зеркалу и книге [Видения 2004, с. 160–161]. Другой подсудимый подробно рассказал о своих деяниях, в заключение сам предложив судье заглянуть в зеркало и книгу [История Чойджид-дагини 2018, с. 115–117]. Подобное поведение подтвердило его искренность и вызвало доверие со стороны Эрлик-хана, который сразу же вынес решение.

Таким образом, поведение подсудимого, пошедшего на нарушение процедуры разбирательства, не всегда влечет для него негативные последствия. Кроме того, как представляется, решения, принимаемые Эрлик-ханом в подобных случаях, отражает право монгольских судей при определенных обстоятельствах опираться не на нормы права, а на собственное усмотрение [Халха Джирум 1965, с. 95].

Между вынесением приговора и исполнением наказания в «хождениях в ад» нет никакого перерыва: оно исполняется сразу же. Насколько нам известно из свидетельств современников (в частности, иностранных путешественников) о традиционном монгольском суде, в нем действовал такой же принцип [см., напр.: Степанов 2008, с. 28, 29; Gilmour 1886, р. 149–152]. В монгольских правовых сводах также есть некоторые положения, содержание которых позволяет предположить запрет затягивания исполнения решения [см., напр.: Халха Джирум 1965, с. 40, ст. 57].

Таким образом, анализ «хождений в ад» позволяет сделать вывод, что буддийские сочинения такого рода, наряду с другими произведениями монгольской народной литературы [см., напр.: Носов 2015], являются ценными источниками по истории представлений монголов о праве и справедливости и, в частности, о суде и процессе. В этом отношении они представляют собой важное дополнение к источникам традиционного монгольского права, в сочетании с которыми позволяют сформировать объективное представление о правовых реалиях Монголии XVII – начала XX в., степени востребованности тех или иных принципов и норм права, отношения к ним в монгольском обществе.

Литература

- Баранов 1928: Баранов И.Г. Загробный суд в представлениях китайского народа. Харбин, 1928.
- Буддийские наказы 2016: Буддийские наказы и пророчества в культуре калмыков и ойратов / Факсимиле, пред., введ., библиогр., транслит., пер., перелож., глосс., прил. Б.В.Меняева; отв. ред. Н.С.Яхонтова. Элиста, 2016.
- Видения 2004: Видения буддийского ада / Пред., пер., транслит., прим. и глосс. А.Г.Сазыкина. СПб., 2004.
- Восемнадцать 2002: Восемнадцать степных законов: Памятник монгольского права XVI–XVII вв. / Пер. с монг., comment. и исслед. А.Д.Насилова. СПб., 2002.
- Их Цааз 1981: Их Цааз («Великое уложение»): Памятник монгольского феодального права XVII в. / Пер., введ. и comment. С.Д.Дылыкова М., 1981.
- История Белой Тары 2015: Ойратская версия «Истории Белой Тары» («Повести о Нарану Гэрэл») / Факсимиле рукописей, исслед., транслит.,

- пер. с ойрат., comment. Б.А.Бичеева. Улан-Батор, 2015.
- История Гусю-ламы 2017: Ойратская версия «Истории Гусю-ламы». Факсимиле рукописей / Исслед., транслит., пер. с ойрат., comment. А.Г.Сазыкина и Б.А.Бичеева. СПб., 2017.
- История о Молон-тойне 1999: Ойратская версия «Истории о Молон-тойне». Факсимиле рукописи / Издание текста, введение, перевод с ойратского, транслитерация, комментарий и приложения Н.С.Яхонтовой. СПб., 1999.
- История Чойджид-дагини 2018: Ойратская версия «Истории Чойджид-дагини» / Факсимиле рукописей; исслед., транслит., пер. с ойрат., comment. Б.А.Бичеева. Элиста, 2018.
- Носов 2015: Носов Д.А. Рукопись монгольской сказки «О старице Боронтае» из собрания ИВР РАН / Пред., транскр., пер. с монг., прим. // Письменные памятники Востока. 2015. № 1 (22). С. 5–11.
- Повесть-наказ 2015: «Повесть-наказ Цаган Дара-эх» («Повесть о Нарану Гэрэл») / Исслед., транслит., пер. с ойрат., comment. А.Г.Сазыкина; отв. ред. Н.С.Яхонтова. СПб., 2015.
- Пурбуева 1984: Пурбуева Ц.П. «Биография Нейджи-тойна» – источник по истории буддизма в Монголии. Новосибирск, 1984.
- Сазыкин 1977: Сазыкин А.Г. Суд Эрлиг-хана и социальные мотивы в монголоязычной литературе «народного буддизма» // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока: XIII годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (краткие сообщения). Октябрь 1977. Ч. 4. М., 1977. С. 106–110.
- Сазыкин 1980: Сазыкин А.Г. Этико-правовые принципы литературы «народного буддизма» и монгольские законоуложения XVII–XVIII вв. // Ламаизм в Калмыкии и вопросы научного атеизма. Элиста, 1980. С. 129–137.
- Сазыкин 1986: Сазыкин А.Г. Эсхатологические мотивы в «Повести о Нарану-гэрэл». Ч. 2 // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XIX годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (доклады и сообщения по иранистике). 1985. Ч. I. М., 1986. С. 47–52.
- Скородумова 2016: Скородумова Л.Г. Монгольская литература XIX–XX веков. Вопросы поэтики. М., 2016.
- Степанов 2008: [Степанов А.П.] Путешествие в Кяхту из Красноярска // Енисейский альманах на 1828 год. Красноярск, 2008. С. 17–41.
- Халха Джирум 1965: Халха Джирум: Памятник монгольского феодального права XVIII в. / Пер. Ц.Жамцарано, ред., введ. и прим. С.Д.Дылыкова. М., 1965.
- Gilmour 1886: Gilmour J. Adventures in Mongolia. New York, 1886.

Г.Сэр-Од

**МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДЭСНИЙ ТӨВ АРХИВЫН
САН ХӨМРӨГ ДЭХ ТАМГА, ЗАХИРЛАГА, ТЭМДГИЙН
ЦУГЛУУЛГА ХӨМРӨГ**

DOI 10.25882/pjch-xz64

Түлхүүр уг: Үндэсний төв архив, тамга, тэмдэг, албан бичгийн нүүр тэмдэг

Тамга судлал нь эртний Грекийн “дардас” гэдэг үгнээс үүсэлтэй. Дэлхийн улс түмнүүдийн тэргүүн бэлгэдэл нь тамга байдаг. Тийм учраас тамга нь тусгаар тогтнолын баталгаа болж, төрийн эрх барих дээд байгууллагаас гаргасан хууль, дүрмийн хүчин төгөлдөр бичиг баримтыг баталгаажуулдаг.

Аливаа төрийн тамга, тэмдэг нь тухайн орныхоо улс төрийн амьдралын хувьсал өөрчлөлт, түүхэн нөхцөл байдлын эрхээр шинэчлэгдэж тамганы хэмжээ, хэлбэр дүрс өөрчлөгдөж ирсэн байна. Улсын эрх барих дээд байгууллага нь Ардын Их Хурал, Ардын Депутатын Их Хурал гэх мэтээр нэрээ өөрчлөх явцад тамганы бичээс, хэлбэр өөрчлөгдөж байжээ. Шинэ тамга, тэмдэг батлагдан эрхэмлэгдэх бүр өмнө хэрэглэж байсан нь хүчингүй болж, Судар бичгийн хүрээлэн, Шинжлэх ухааны хүрээлэн, Улсын архивын газруудад хадгалагдаж иржээ.

Үндэсний төв архивын Түүхийн баримтын архивын сан хөмрөгийн “Тамга, тэмдгийн цуглуулга” (ХМ №169) хэмээх хөмрөгт 1700-1911 он хүртэл хэрэглэж байсан тамга 41, тэмдэг 8, захирлага 5 ширхэг хадгалагдаж байна. Эдгээр тамга, тэмдэг, захирлагууд нь ихэвчлэн амьтны дүр бүхий бариултай бөгөөд металлаар үйлдсэн байна. Тэдгээрээс сонирхуулан дурдвал, Өндөр гэгээн Занабазарын шүншиглэсэн Очирай бат Түшээт хааны тамга¹, Халхын тамгатай 13 хутагтын Егүзэр хутагт², Жалханз хутагт³, Эрдэнэ мэргэн ноён хутагтын шавь нарыг захирах тамга⁴, Халхын 86 хошуудын зарим хошуу

¹ МУУТА, ТБА, Х.М169, Д.1, ХН.23

² МУУТА, ТБА, Х.М169, Д.1, ХН.38

³ МУУТА, ТБА, Х.М169, Д.1, ХН.36

⁴ МУУТА, ТБА, Х.М169, Д.1, ХН.3

захирагчийн тамга⁵; Нийслэл Хүрээн дэх Түшээт хан аймгийн жасааны тэмдэг⁶, Нийслэл Хүрээ ба Маймаа хотын иргэдийн хэргийг шийтгэх захирлага⁷ зэрэг монголчуудын тамга, тэмдгийн уламжлалыг хадгалан үлдсэн биет соёлын үнэт өвүүд хадгалагдаж байна.

Үндэсний төв архивын Түүхийн баримтын архивын “Тамга, тэмдгийн цуглуулга” (ХМ №169) хөмрөгт ороогүй, ямар нэгэн данс бүртгэлд бүртгэгдээгүй, их хэмжээний тамга, тэмдэг, албан бичгийн нүүр тэмдгүүд олон жилийн турш хайрцаг саванд хураагдан хадгалагдаж ирсэн байна.

Архивын ерөнхий газрын даргын 2018 оны 1 дүгээр сарын 22-ны өдрийн “Үндэсний төв архивын сан хөмрөгт хадгалагдаж буй аймаг, хошуу болон албан байгууллагын тамга, тэмдэг, захирлага бүртгэх ажлын хэсэг байгуулах тухай” А/06 тоот тушаалын дагуу тус газрын Мэргэжил, арга зүйн удирдлагын газрын ахлах мэргэжилтэн Н.Оюунсүрэнгээр ахлуулсан ажлын хэсэг Үндэсний төв архивын Түүхийн баримтын архивт хадгалагдан буй 6000 шахам огт бүртгэл дансгүй тамга, тэмдэг, албан бичгийн нүүр тэмдгүүдийг тоолж, цэвэрлэж, аймаг хошуу болон байгууллагаар нь ялан, дардсыг нь хуулбарлан авч, нэгдсэн бүртгэлд оруулан, хөмрөгийн дансыг богино хугацаанд чанартай бэлтгээд 2018 оны 6 дугаар сарын 8-ны өдөр удирдлагад албан ёсоор танилцуулж, 2018 оны 6 дугаар сарын 25-ны өдөр Үндэсний төв архивын дэргэдэх Баримт бичиг нягтлан шалгах арга зүйн комиссын 5 дугаар хурлаар 6 дансыг хэлэлцүүлж, батлуулсан болно. Энэ дансанд шинээр бүртгэгдсэн тамга, тэмдэг, албан бичгийн нүүр тэмдгүүдийг товч өгүүлэхүүлэх:

Нэг. Тамга

Монголчууд төрийн албан хэрэгт алт, мөнгө, хаш чулуун тамга хүндэтгэн хэрэглэж байснаа 1921 оноос болд, гууль, модон тамгыг ихээр хэрэглэж эхэлсэн байна. Улмаар 1924 онд хуралдсан Улсын анхдугаар их хурлаас баталсан Анхдугаар үндсэн хуулийн зургаадугаар бүлэгт: “...Улсын Их Хурлаас дараалан Засгийн газар, олон яамд, төрийн байгууллагууд тамгыг цөм дөрвөлжин бөгөөд нүүрний дунд хэсэгт соёмбо гэдэг эрхэм үсэг, түүний хоёр этгээдэд уул газрын нэр сэлтийг үйлдүүлэн

⁵ МУУТА, ТБА, Х.М169, Д.1-ийн бүртгэлийг үзнэ үү.

⁶ МУУТА, ТБА, Х.М169, Д.1, ХН.42

⁷ МУУТА, ТБА, Х.М169, Д.1, ХН.46

гүйцэтгэвэл зохино”⁸ гэж төрийн тамганы үндсэн загварыг тогтоосноор дөрвөлжин хэлбэр бүхий тамга, тэмдгийг хэрэглэх болсон байна.

1924 оны Анхдугаар үндсэн хуулиар “Бүх Монгол улсыг Бүгд Найрамдах Бүрэн Эрхтэй Ард Улс” хэмээж, улсын дээд эрхийг жинхэнэ ардад эдлүүлэн улсын эрхийг Улсын Их Хуралд хадгалуулахаар заасан. Үндсэн хуулиар улсын нэрийг тогтоосон тул төрийн бүх тамга, тэмдгийн бичвэрийг өөрчлөх шаардлагатай болсон. Монгол Улсын төрийн бүх байгууллагын тамга, тэмдэгт Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс (БНМАУ) гэсэн нэрийг оруулах болсон тул 1924 оноос хийгдсэн бүх тамга, тэмдэгт өөрчлөлт орж, шинээр үйлдсэн байдаг.

Шашин төрийг хослон барьсан хаант Монгол Улсын үеэс улсын сүлдэнд соёмбо оруулан дөрвөлжин, мөнгөн тамгыг төрийн байгууллагуудад хүндэтгэн хэрэглэж ирсэн байхад Монгол Улсын 30 он (1940 он)-оос дугуй тамга, тэмдгийг хэрэглэж эхэлсэн байна. Энэ нь 1940 онд хуралдсан Улсын VIII их хурлаас баталсан Үндсэн хуулийн дагуу “Улсын сүлд”-ийг өөрчлөн баталсантай холбоотой юм. Тус хуульд дурдахдаа: “БНМАУ-ын сүлд тэмдэг бол дугуй хэлбэртэй, дунд нь Монгол Улсын хангай, тал,.govь нутаг дээр нарны зүг уурга барин давхиж яваа морьтой ард байх ба дугуй хөвөөгөөр өвч ногоон дээр хонь, үхэр, тэмээ, ямааны толгойг хоёр талд нь зурж, дугуйн дээд талыг дан алхан хээгээр хүрээлж, дунд нь таван хошуу тэмдэг байна. Өвс ногооны дунд уулзварт улаан лент дээр Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс гэж бичсэн байна...”⁹ хэмээжээ. Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1940 оны 11 дүгээр сарын 16-ны өдрийн 63 дугаар тогтоолоор дээрх сүлдийг төрийн тамганд оруулах болсноор тамга нь дугуй хэлбэртэй болсон.

1921 оноос тамга, тэмдгийг болд зэрэг жирийн металл болон modoор хийж байсан ч 1940 оны дунд үеэс буюу 1940 оны БНМАУ-ын хоёрдугаар Үндсэн хууль (Зарим зохиолд “Чойбалсангийн Үндсэн хууль” гэсэн байдаг. Г.С) батлагдан хэрэгжих болсноор тамгыг юугаар үйлдэх, юунд хэрэглэх зэргийг нарийн зааж өгсөн буй. Энэ тухай Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1945 оны 6 дугаар сарын 1-ний өдрийн 34 дүгээр тогтоолд: “...Албан бичигт дараах тамгыг резинээр, лац дараах тамгыг төмөрлөгийн зүйлээр хийсүгэй”¹⁰ хэмээн заажээ.

Тамга, тэмдгийн шинэчлэлтийн нэгэн шинэ үе 1960 оны БНМАУ-ын гуравдугаар Үндсэн хуульд төрийн сүлд тэмдгийг өөрчилсөнтэй

⁸ МУУТА, ТБА, Х.11, Д.1, ХН.14, Х.17-18

⁹ Д.Өлзийдолгор. Монгол Улсын төрийн тамга (II боть). УБ. 2014. Тал 60.

¹⁰ Мөн тэнд.

холбогдоно. Тухайлбал, 1960 оны Үндсэн хуулийн есдүгээр бүлгийн 90 дүгээр зүйлд: “БНМАУ-ын төрийн сүлд бол төрийн мөн чанар, улс түмний найрамдлын үзлийг илэрхийлэн тус орны үндэсний болон эдийн засгийн онцлогийг үзүүлсэн байна” хэмээн тэмдэглээд, “БНМАУ-ын төрийн сүлд бол тариан түрүүгээр хөвөөлсөн дугуй хэлбэртэй байна. Сүлдний төвд БНМАУ-ын говь, хангай, тал хосолсон нутгаар мандах коммунизмын наран өөд явaa морь унасан хөдөлмөрчин хүн зурсан байна. Сүлдний магнайд тариан түрүүний хоёр үзүүрийн хооронд дундаа алтан соёмбо үсэг бүхий таван хошуу байна”¹¹ гэж заагаад, шинэ сүлдний хэлбэрийг төрийн байгууллагуудын бүх тамга, тэмдгүүдэд оруулж шинэчилсэн байdag.

Шинээр бүртгэсэн тамганы хөмрөгийн данс дотор Ардын засгийн эхэн үеийн 7 ширхэг тамга, БНМАУ-ын үеийн 232 ширхэг тамга байна. Жишээ нь, тус тамганы бүртгэлд Монгол Ардын Засгийн хэргийг бүгд захиран шийтгэх газрын тамга, Монгол Ардын Засгийн газрын Дотоод хэргийн яамны тамга, Монгол Ардын Засгийн газрын төлөөний бүрэн эрх барих түшмэлийн тамга, Монгол Улсын Судар бичгийн хүрээлэнгийн эрхэлсэн сайдын тамга, Тамсагбулаг зэрэг газар Сэргийлэх цэргийг захирах сайдын тамга зэрэг түүхэн ховор тамгануудаас гадна 1921 онд үйлдэгдсэн “Сурган боловсруулах цэргийн хэргийг шийтгэх ерөнхий түүмэлийн захирлага” хэмээх 7×7 хэмжээтэй, модон, 1 ширхэг захирлага байна.

Монгол Ардын Засгийн хэргийг бүгд захиран шийтгэх газрын тамга.

Хэлбэр: дөрвөлжин
Төлөв: хус модон
Суурийн хэмжээ: 7×7 см
Өндөр: 2.5 см

¹¹ Д.Өлзийдолгор. Монгол Улсын төрийн тамга (II боть). УБ. 2014. Тал 63.

**Судар бичгийн
хүрээлэнгийн эрхэлсэн
сайдын тамга.**

Хэлбэр: дөрвөлжин

Төлөв: хус модон

Суурийн хэмжээ: 7×7 см

Өндөр: 7 см

1921 онд Номын хүрээлэн буюу Судар бичгийн хүрээлэн анх байгуулагдахад дээрх хус модон тамгыг хэрэглэж байсан ба 1922 оноос АЗГ-аастус хүрээлэнгийн "...модон тамгыг халж, бариул хэмжээг одоогийн үйлдэж буй олон яамны тамганы адил болгон мөнгөөр цутгаж олгуулахаар тогтвог" ¹² хэмээнээр хус модон тамганихаа оронд металл тамга хэрэглэх болсон юм.

**Сурган боловсруулах
цэргийн хэргийг
шийтгэх ерөнхий
түшмэлийн захирлага**

Олноо өргөгдсөний

11 дүгээр он (1921 он)

Ёслолыг хавсарсан

Дотоод яамнаа үйлдэв.

Хэлбэр: дөрвөлжин

Төлөв: хус модон

Хэмжээ: 7×7 см

Өндөр: 5 см

Жич: Монголчуудын олон зууны турш уламжлан хэрэглэж, хадгалсаар ирсэн тамганы соёлын салшгүй хэсэг бол захирлага юм. Түүх сөхөн үзвэл, тэмдэг захирлагын үүрэг нэмэгдэхийн хэрээр тамга

¹² МУУТА, ТБА, Х-1, Д-1, ХН-76, Х.359-360

бий болсон бөгөөд тамга нь сүр хүч нэмэгдсэнээр захирамжийн үүргээ хэрэгжүүлэхдээ өөрийн итгэмжлэл бүхий тэмдэг хэрэглэх болжээ.

Хоёр. Тэмдэг

Түүхэн сурвалжаас үзвэл, аливаа төрийн албанд эрхэмжлэгдсэн тэмдэг нь анх үүссэн цаг хугацаа нь тамганаасаа эрт бөгөөд тамгыг орлох бүрэн эрх сүр бүхий болохын сацуу тухайн орныхоо улс төрийн амьдралын хувьсал өөрчлөлт, түүхэн жамын эрхээр шинэчлэгдсээр иржээ.

Шинээр ангилан бүртгэсэн бүртгэлд хаант Монгол Улсын үеийн 6 ширхэг тэмдэг, Ардын застгийн эхэн үеийн 41 ширхэг тэмдэг, БНМАУ-ын үеийн 2700-аад тэмдгээс 1924-1931 он хүртэлх тэмдэг 100 шахам бүртгэгдсэн ба шинээр 13 аймаг байгуулагдсан 1931 оноос хойших тэмдэг 2600-аад ширхэг байна. Тэдгээртэмдэгний дансанд нийт 2767 тэмдэг бүртгэгдсэн нь хэмжээний хувьд их тул зохих журмын дагуу 4 боть болгосон. Үүнд:

1 дүгээр боть буюу БНМАУ-ын УБХ, СнЗ, төрийн яамд, Улаанбаатар хот болон төрийн албан газруудад хамаарах 381 тэмдгийн дотор Монгол Улсын Бага хурлын тэргүүлэгчдийн газрын тэмдэг, Монгол Улсын Бага хурлын газрын тэмдэг, Ардын Засгийн газрын тэмдэг, Ардын Засгийн газрын төлөөний түшмэлүүдийн тэмдгүүд, Ардын Засгийн газраас аймгуудад суух түшмэлийн тэмдгүүд, Нийслэл Хүрээний Ерөнхий шийтгэх яамны тэмдэг, Хүрээний баруун ба зүүн гаалийн хорооны тэмдэг, Нийслэл Хүрээний өртөөдийг захирагчийн тэмдэг, Амгаланбаатар хотын Цагдан сэргийлэх хэлтсийн тэмдэг, Шашны хэрэг эрхлэх газрын тэмдэг, Бүх цэргийн зөвлөлийн тэмдэг, 1921-1931 оны үеийн цэрэг, армиин үйл ажиллагаанд холбогдох түүхэн ховор тэмдгүүд бүртгэгдсэн болно.

2 дугаар боть буюу БНМАУ-ын Архангай, Баян-Өлгий, Баянхонгор, Говь-Алтай, Дорнод, Дорноговь, Дундговь аймгуудын захирагаа ба албан байгууллагуудад хэрэглэж байсан тэмдгүүдийн дотор аймгуудын ба сумдын захирагаа, шүүх ба прокурор хийгээд бусад байгууллагуудад тодорхой цаг хугацаанд хэрэглэж байсан тэмдгүүд голчлон бүртгэгдсэн болно. Тэдгээрээс он цагийн хувьд 1920-иод оны дунд үед холбогдох “Эрээнцав дахь Гаалийн хорооны тэмдэг” хэмээх түүхэн ховор, 6×6 см хэмжээтэй, дөрвөлжин, модон тэмдэг бүртгэгдсэн байна.

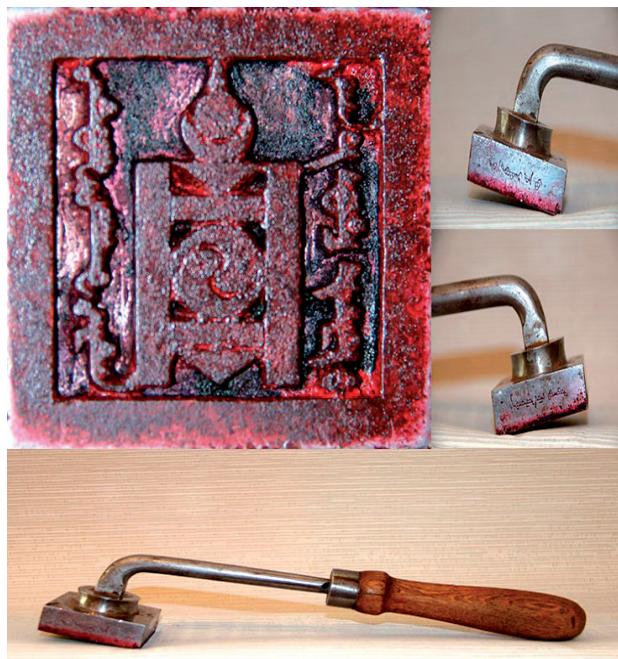
3 дугаар боть буюу БНМАУ-ын Завхан, Өвөрхангай, Өмнөговь, Сүхбаатар, Сэлэнгэ, Төв аймгуудын захирагаа ба албан байгууллагуудад

хэрэглэж байсан тэмдгүүдийн дотор бүртгэгдсэн түүхэн ховор тэмдгээс дурдвал: Улиастайн сайдын яамны тэмдэг, Улиастай хотын захиргааны газрын тэмдэг, Алтанбулаг хот дахь захиргааны газрын тэмдэг, Алтанбулаг хотноо суух Гаалийн хорооны тэмдэг, Ерөө голын Модны ангийн тэмдэг, Сангийн Борнуур дахь тариалангийн тэмдэг гэх мэт дээрх аймгуудын түүхэн хөгжилд холбогдох ховор тэмдгүүд орсон байна.

4 дүгээр боть буюу БНМАУ-ын Увс-Дөрвөд, Ховд, Хөвсгөл, Хэнтий аймгуудын захиргаа ба албан байгууллагуудад хэрэглэж байсан 551 ширхэг тэмдэг дотор дээрх аймгуудын ба сумдын захиргаа, шүүх ба прокурор хийгээд бусад байгууллагуудад тодорхой цаг хугацаанд хэрэглэж байсан тэмдгүүдийг бүртгэжээ.

Жишээ нь, энэ бүртгэлийн түүхэн ховор тэмдгээс дурдвал: монгол бичиг болон латин үсгээр хавсран бичсэн Дөрвөд аймгийн Давст-Уул сумын захиргааны тэмдэг, Ховдод сууж мал эмчлэх салбар хорооны тэмдэг, Ховд дахь Сангийн тариалант эрхлэх газрын тэмдэг, Хэнтийн замын төлөөлөгчийн тэмдэг, Дэлүүн дэх мал эмнэлгийн тасагт үзэв хэмээх тамга, тэмдгийн түүхэн хөгжилд холбогдох ховор тэмдгүүд байна.

Тэмдгийн цуглувалгын дээжээс:

**Сангийн явдын яамны
Татвар хураах тэмдэг**

15 дугаар онд
Дотоод яамнаа үйлдэв
(1925).

Хэлбэр: дөрвөлжин
Төлөв: хус модон
Хэмжээ: 5×5 см
Бариул. 30 см
Өндөр: 6 см

Хүрээний баруун

Гаалийн

хорооны тэмдэг

Хэлбэр: дөрвөлжин гонзгой

Төлөв: хус модон

Хэмжээ: 5×7 см

Өндөр: 6 см

Ардын Засгийн газраас

Хөвсгөл нуурын Урианхайд

түр суугаа төлөөний

түшмэлийн тэмдэг

15 дугаар онд

Дотоод яамнаа үйлдэв

(1925 он).

Хэлбэр: дөрвөлжин

Төлөв: хус модон

Хэмжээ: 5×5 см

Өндөр: 5 см

Жич: Ардын засгийн бодлого, үйл ажиллагааг орон нутагт зохион байгуулах нь шинэ засгийн чухал зорилтуудын нэг байв. Иймээс ардын хувьсгалын эхний жилүүдэд орон нутагт ажиллах Засгийн газрын төлөөлөгчид онцгой үүрэг гүйцэтгэж байсан. Тиймээс ч Ардын засгаас төлөөний түшмэлүүдэд Засгийн газрын зорилго, үйл ажиллагааг олон түмэнд зөвөөр тайлбарлах, таниулах үүрэг даалгавар өгч, улс орны онц чухал ач холбогдол бүхий хошуу тамга ба шавь отгуудад суулгасан. Иймээс Ардын засгийн бодлогыг олон түмний дунд явуулах их үйлст төрийг төлөөлөн ажиллаж байсан “**Ардын засгийн төлөөний түшмэл**”-ийн ажил хэргийг баталгаажуулах үүднээс тэмдэг шийтгэн

олгожээ. Үндэсний төв архивын шинээр бүртгэгдсэн “Тамга, тэмдэг, албан бичгийн нүүр тэмдгийн цуглуулга”-д 18 ширхэг Ардын застийн төлөөний түшмэлийн тэмдэг буй.

Гурав. Албан бичгийн нүүр тэмдэг

Албан бичгийн нүүр тэмдгүүд нь 1924, 1940, 1960 оны Үндсэн хуулиудад төрийн сүлд тэмдгийт өөрчилсөнтэй холбогдуулан төрийн тамга, тэмдгийг шинэчлэн тогтоох явцад өөрчлөгдөж байснаас гадна тухайн байгууллагын эрх хэмжээ, нэрийн өөрчлөлтийг баримталж байсан байна. Тухайлбал, монгол бичиг, латин үсэг, кирил үсгийн хэрэглээг дагалдан тамганы бичвэрт тухайн үед хэрэглэж байсан үсгийн бичвэр давамгайлсан байх ба төрийн хэмжээний томоохон байгууллагуудаас бусад албан газрууд сүлд тэмдэггүй албан бичгийн нүүр тэмдгийг хэрэглэж байсан байна.

Ийнхүү үндсэн хуулиуд болон төрийн засаглалын хэлбэрийн өөрчлөлтийг дагалдан тамга, тэмдгийн хэмжээ, хэлбэр дүрс өөрчлөгдөх явцад албан бичгийн нүүр тэмдэг ч мөн адил хэлбэр хэмжээ, дардас зэрэг нь өөрчлөгдөж ирсэн байна.

Албан бичгийн нүүр тэмдгийн 355 хадгаламжийн нэгж дотор Богд хан уулын аймгийн яам, БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн газар, БНМАУ-ын Сангийн явдлын яам, БНМАУ-ын Олзлогдсон цэргийн хэргийг эрхлэх газрын прокурор, Амгаланбаатар хотын захиргаа, Улаанбаатар хотын захирах яам, Улаанбаатар хотын Захиргааны хэргийг эрхлэх газруудад хэрэглэж байсан түүхэн ховор албан бичгийн нүүр тэмдгүүд байх төдийгүй “БНМАУ. Өмнөговь аймгийн Гар үйлдвэрийн төлөөлөгчийн газар” хэмээх бичээс бүхий 4×15 см хэмжээтэй, гонзгой, хэвтэж буй арслангийн дүр бүхий бариултай, байгалийн чулуугаар хийсэн маш сонирхолтой албан бичгийн ховор нүүр тэмдэг байгааг онцлон дурдаж болох юм.

Албан бичгийн нүүр тэмдгийн цуглуулганы дээжээс

**Бүгд Найрамдах Монгол Ард
Улсын Ардыг гэгээрүүлэх яам**

Хэлбэр: дөрвөлжин гонзгой

Төлөв: хус модон

Хэмжээ: 5×18 см

Өндөр: 2.5 см

**БНМАУ
Өмнөговь аймгийн
Гар үйлдвэрийн
төлөөлөгчийн газар**
Хэлбэр: гонзгой
Төлөв: баргилт чулуун
Хэмжээ: 4×18 см
Өндөр: 4 см

Жич: Монголчууд төрийн тамгыг үйлдэхдээ зарим нэгэн тогтсон уламжлалтай байв.

Тухайлбал, тамганы иш бариулыг хийхдээ онцгой анхаарч XX зуунаас өмнө бол сүр хүчинтэй амьтны дүрс, үндэсний хээ угалз, бат тогтвортойн бэлгэдэл болох дүрслэлээр хийдэг байв. Жишээлбэл, барс зэрэг амьтны дүрс бүхий иштэй тамгыг монголчууд тэр дундаа хаад ноёд, төрийн томоохон байгууллагууд олон зууны турш эрхэмлэн хэрэглэсээр ирсэн түүхтэй.

Хаант Монгол Улсын үед амьтны бэлгэдэлт дүрслэл бүхий тамганы оронд “хүслийг хангагч чандмань эрдэнийн дүрслэл” бүхий иштэй тамгыг хэрэглэж байсан байдаг. 1924 оноос элдэв хээ чимэглэлгүй энгийн цулгүй мод болон металл бариулыг тамгандaa хэрэглэж ирсэн байна.

Эцэст нь тэмдэглэхэд энэхүү шинээр бүртгэгдсэн тамга, тэмдэг, албан бичгийн нүүр тэмдгүүд нь Монгол Улсын төрийн байгууллагуудын түүхийн судалгаа хийгээд “Тамга судлал”-д онц ач холбогдолтой эрдэм шинжилгээний эх хэрэглэгдэхүүн болох нь дамжиггүй юм.

М.В.Федорова

МОНГОЛЬСКИЕ ФОТОКОЛЛЕКЦИИ КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВВ. В СОБРАНИИ РОССИЙСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО МУЗЕЯ, КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ МОНГОЛОВ

DOI 10.25882/a994-p826

Статья посвящена архивным фотографиям по традиционной культуре монголов, хранящимся в собрании Российского этнографического музея. Автор рассматривает историю создания и поступления в музей фотоколлекций по данной тематике, приводит описание их содержания. К наиболее ранним относятся снимки, выполненные профессиональными фотографами А.Э.Боярским, С.Б.Тумановым, Н.А.Чарушиным – участниками путешествий по Восточной Сибири, Монголии и Китаю в 1870–1880-е годы. Значительный исторический интерес представляют фотографии торжественной церемонии провозглашения Боддо-гэгэна VIII на престол великого хана Монголии, поступившие от аптекаря в г. Урга Н.К.Гапанюка. В статье дается информация о ценнейшей коллекции фотографий, привезенных из экспедиции Д.Э.Ухтомского в Северную Монголию в 1913 году. В общей сложности в РЭМ хранится около 400 фотографий по традиционной культуре монголов, охватывающие период с 1870-х по 1920-е годы. Снимки отражают современные на тот момент различные стороны жизни монголов: хозяйствственные занятия, жилища, средства передвижения, быт, костюмы, буддийскую традицию. Эти фотографии имеют большую историческую и этнографическую значимость, представляя собой редкий, а зачастую и уникальный источник по культуре и быту монголов конца XIX – начала XX вв.

Ключевые слова: Российский этнографический музей, Монгolia, фотоколлекции, традиционная культура монголов.

Marina Fedorova

MONGOLIAN PHOTOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE END OF THE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY FROM THE RUSSIAN MUSEUM OF ETHNOGRAPHY AS A SOURCE FOR THE STUDY OF MONGOLIAN TRADITIONAL CULTURE

The article focuses on archival photographs depicting traditional culture of the Mongols from the collection of the Russian Museum of Ethnography. The author analyzes the history of creating and acquiring such collections for the museum and provides descriptions of their content. The earliest photographs in the collection were taken by professional photographers - A.E. Boyarskiy, S.B.Tumanov, N.A.Charushin - who were also participants of journeys to Eastern Siberia, Mongolia and China in the 1870's-1880's. The pictures of the ceremony of proclamation of Bogd Gegen VIII to the throne of the Great Khan of Mongolia, acquired from a pharmacist N.K. Gapanyuk in the town of Urga, are of significant historical interest. The article also provides information about the most valuable collection of photographs that were taken during the expedition of D.E. Ukhtomsky to Northern Mongolia in 1913. In total, the Russian Museum of Ethnography has a collection of approximately 400 photographs on traditional Mongol culture, covering the period from the 1870's to the 1920's. The pictures depict various aspects of regular life of the Mongols at the time: household activities, types of dwelling, means of transportation, clothes, Buddhist tradition. These photographs are of significant historical and ethnographic value, representing a rare and often unique source on the culture and life of the Mongols in the end of the XIX - beginning of the XX century.

Key words: *The Russian Museum of Ethnography, Mongolia, photographic collections, Mongolian traditional culture*

Российский этнографический музей (далее – РЭМ) в Санкт-Петербурге является одним из крупнейших музеев мира. Он существует более ста лет, его фонд насчитывает свыше полумиллиона вещественных и фотоматериалов по традиционной культуре народов России и сопредельных стран.

Значительную часть собрания фотографий РЭМ составляют коллекции по традиционной культуре народов Центральной и Восточной Азии, достойное место среди которых занимают монгольские фотоколлекции конца XIX – начала XX вв. Монгольское собрание

фотографий формировалось с 1905 по 1948 годы за счет поступлений от частных лиц и организаций, а также путем экспедиционных сборов. В начальный период существования музея, еще только приступившего к формированию своих фондов, активным сторонником комплектования коллекций по культуре народов Востока был Дмитрий Александрович Клеменц – первый заведующий Этнографическим отделом Русского музея (1902–1909), известный этнограф, археолог и востоковед. Именно его коллекция, переданная в музей в 1905 году, заложила основу монгольского собрания фотографий музея. Она содержит 73 снимка, сделанных Д.А.Клеменцем в 1898 году во время археологической экспедиции в Восточный Туркестан, организованной Академией наук (РЭМ, колл.774).

В ходе экспедиции ученым были исследованы и зафиксированы древние памятники Турфана и его окрестностей, относящиеся к домусульманской культуре Восточного Туркестана. Снимки содержат как общие планы древних городов, пещер и культовых сооружений, так иконостасные росписи светского и религиозного содержания. На нескольких фотографиях запечатлены местные жители, среди которых монголка в традиционном костюме из гор Бантык-богдо, геген (РЭМ 774–38) и два групповых портрета: гэгэн и трое монахов из Кобдо (РЭМ 774–43) и гэгэн со спутниками (РЭМ 774–44). Значительная часть стеклянных негативов погибла в 1941 году при бомбардировке; в настоящее время в РЭМ сохранилось 13 негативов¹.

Среди коллекций, поступивших в музей от частных лиц и организаций, наиболее ранними являются снимки, выполненные профессиональным фотографом Адольфом Эразмовичем Боярским во время Русской ученого-торговой экспедиции в Китай, совершенной в 1874–1875 годах. В ходе экспедиции А.Э.Боярский сделал 154 фотографии видов местностей, улиц, городов, жилищ, хозяйственных построек, культовых сооружений, должностных лиц, этнографических типов, быта и обычаяев китайцев и монголов. Фотографии были объединены в альбом по хронологическому принципу. Было создано несколько таких альбомов, которые хранятся в отечественных и зарубежных архивах и библиотеках, в частности в архиве Русского Географического общества и в Отделе рукописей Российской государственной библиотеки [Захарова 2018, с. 148–150].

¹ Фотографии Д.А.Клеменца из этой экспедиции хранятся также в Архиве Востоковедов Института восточных рукописей РАН.

В 1919 году один из этих альбомов поступил от С.Ю.Дятловой в Этнографический отдел Русского музея. При регистрации в 1929 году сотрудником музея Е.П.Орловой² все фотографии альбома были разделены на несколько коллекций, сгруппированных по этническому признаку. Коллекция по монголам (РЭМ 5035) включает 6 фотографий; в настоящее время в музее сохранилось 4 фотографии. Фотоотпечатки с лицевой стороны внизу имеют подпись «Русская ученово-торговая экспедиция по Китаю. 1874–1875 годов»; в нижнем правом углу: «Фотограф А.Э.Боярский», в нижнем левом углу: «Собственность Издателя». Снимки наклеены попарно на листы картона, с обратной стороны которого помещены печатные подписи к ним, составленные на основе цитат из опубликованного А.Э.Боярским в 1901 году «Объяснение к фотографическим снимкам Китая» [Боярский 1901]. Фотоотпечатки «Юрты чахаров»³ (РЭМ 5035-1) и «Чахары. Группа из трех человек» (РЭМ 5035-2) наклеены на один лист картона и снабжены аннотацией: «134. Типы Монголии. 1) чахары, 2) их юрты. Поколение чахаров расселено на юге Монголии около Великой стены; отличалось некогда наездничеством и удалью, почему чахары издавна составляли как бы пограничную стражу, род казачества; в настоящее время прежняя воинственность ослабела, а чиновники- чахары сделались почти китайцами. Частые призывы на службу не дали развиться большому благосостоянию между чахарами. Изображенные на рисунке два чахара занимают должности станционных смотрителей ургинско-пекинского почтового тракта, почему и носят установленную для чиновников форменную одежду». Аннотация является почти дословной цитатой авторского описания А.Э.Боярского «Монголы чахарского племени», опубликованного в его работе под №5 [Боярский 1901, с.5–6].

Две фотографии «Сын алашаньского князя»⁴ (РЭМ 5035-5) и «Сын алашаньского князя с китайцем, стоящим около него» (РЭМ 5035-6) наклеены на второй лист картона и также на обратной стороне

² Орлова Елизавета Порфириевна (1899–1976) – этнограф, научный сотрудник музея, с 1949 по 1961 год – заведующая отделом этнографии народов Сибири.

³ Чахары – южно-монгольский этнос, проживающий на территории Внутренней Монголии, а также в Монголии и Бурятии. Происхождение этнонима «чахар» связано с военно-административной организацией монгольского общества. Под словом чахар вначале подразумевались ставки и орда монгольских ханов и нойонов, а затем – охранники и люди, исполняющие обязанности ханской стражи.

⁴ Алашань – один из трёх аймаков Внутренней Монголии

имеют подпись: «136. Сын алашаньского князя (vana). Надо отдать справедливость государственной мудрости Китая, которая в силу только политической системы, мало опирающейся на физическую силу, не только поддерживает обаяние своей власти среди диких орд кочевников, но и упорно, систематически ведет их к ассимилированию. Правители, князья делаются мало по малу совершенными китайцами по внешним приемам, образу жизни, даже языку, забывая родной и предпочитая китайский не только при официальных сношениях, но и в частной переписке; примеру князей невольно следуют и окружающие их. Сын алашаньского князя, живущий уже несколько лет безвыездно в Пекине, представляет яркий образчик окитаившегося монгола». В данной аннотации использован фрагмент описания А.Э.Боярского «Сын Алашаньского князя», опубликованного под №8 в его книге «Объяснение к фотографическим снимкам Китая» [Боярский 1901, с.6]. Ко второй фотографии (РЭМ 5035-6) подпись отсутствует, поэтому приводим ее авторское описание (№9), содержащее интересные сведения о традициях монголов: «Парадная форма князя и его слуги, подающего ему трубку-кальян – суть принадлежности китайца. У монголов обычай при приветствии предложить флакон с нюхательным табаком, который, обходя присутствующих, возвращается к хозяину, а у монголов окитаившихся этот обычай упразднен [Боярский 1901, с. 6-7].

Снимки, сделанные А.Э.Боярским, являются одними из первых фотографических изображений видов, быта, жилищ, этнографических типов различных слоев населения Монголии и Китая и не утратили научного и художественного значения до сих пор. Фотографии отражают культурно-исторические процессы, происходившие в монгольском обществе под влиянием Китая, в связи с чем представляют ценный источник для изучения этнографии монголов.

К этому же периоду относятся содержащиеся в собрании РЭМ снимки, сделанные фотографом и путешественником Сергеем Борисовичем Тумановым во время его поездки по Восточной Сибири и Монголии в 1878–1879 годах. (РЭМ, колл. 9630). Фотоколлекция С.Б.Туманова была передана в музей из Центрального музея связи им. А.С.Попова в 1974 г. Она содержит 30 фотоотпечатков (без негативов) по этнографии народов Сибири и Восточной Азии; среди них 11 фотографий по традиционной культуре монголов, сделанные С.Б. Тумановым в г. Урга. Это портреты монгольских губернаторов (РЭМ 9630-19-21), групповой портрет монгольского и маньчжурского

губернаторов с русским консулом (РЭМ 9630–22), портрет монгольской княгини Дайчин вановой в праздничном национальном костюме (вид сзади) (РЭМ 9630–23), портрет девушки в национальном костюме (РЭМ 9630–24). Коллекция включает также изображения монгольской юрты и летней палатки (РЭМ 9630–18), буддийской кумирни (РЭМ 9630–25), монгольского буддийского монаха в ритуальном костюме (РЭМ 9630–26), монгольских переводчиков за работой (РЭМ 9630–27)⁵.

В 1921 г. от Ольги Николаевны Цытович в ЭО поступило 5 фотографий из знаменитой коллекции фотографа Николая Аполлоновича Чарушина, созданной во время его пребывания в Монголии в составе экспедиции Г.Н.Потанина⁶ в 1888 году (РЭМ, колл. 4738).⁷

Четыре фотографии представляют собой «антропологические типы» – мужской и женский портреты в профиль и в фас: «Цындэ, халхасец Богдо-Шабинского ведомства, лама, 49 лет» (РЭМ 4738–1/1,2) и «Ханда, девица-халхаска Богдо-Шабинского ведомства, 19 лет» (РЭМ 4738–2/1,2) (из серии «Типы Монголии») и один снимок – «Общий вид Ургинского базара» (РЭМ 4738–3) (из серии «Виды Урги»).

Значительный исторический и этнографический интерес представляет фотоколлекция, поступившая в дар от Николая Карповича Гапанюка в 1912 году. (РЭМ, колл. 4791). Она содержит снимки, сделанные во время торжественной церемонии провозглашения Богдо-гэгэна VIII на престол великого хана (Богдо-хана) Монголии, которая состоялась в Урге 29 декабря 1911 г.

Н.К.Гапанюк был управляющим аптекой в г. Урга. С 1911 г. он работал в качестве корреспондента Этнографического отдела

⁵ Альбом фотографий С.Б.Туманова выпущен в Санкт-Петербурге. Экземпляры альбома хранятся в архиве Русского географического общества и во Французской национальной библиотеке в Париже

⁶ Потанин Григорий Николаевич (1835–1920) – знаменитый российский географ, этнограф, фольклорист, ботаник, публицист, общественный деятель. С 1876 по 1899 год совершил пять научно-исследовательских экспедиций в Центральную и Восточную Азию, которые он возглавлял и осуществлял по заданию РГО.

⁷ Фотографии из этой экспедиции были отправлены Н.А.Чарушиным Русскому географическому обществу, и его иркутскому отделению, а также Московскому и Томскому университетам [Сергеев 2004, с.101]. Альбомы фотографий Чарушина хранятся в отделе редких изданий Российской государственной библиотеки [Морозов 1953, с. 40], в РОСФОТО [Монголия 2011; Максимова 2012, с.151–154]. Фотографии Чарушина содержатся в собрании МАЭ[Иванов 2014, с. 176-183; Чулун, Иванов 2015]

Русского музея – собирал и передавал в дар музею буддийские книги, атрибуты, фотографии по культуре монголов, за что неоднократно получал благодарственные письма от заведующего Этнографическим отделом Н.М.Могилянского⁸ (АРЭМ. Ф. 1.Оп. 2. Д.182. Л. 3, 4). Сотрудничеству Н.К.Гапанюка с музеем способствовали его личные контакты с хранителем ЭО Дием Эсперовичем Ухтомский⁹, который вел с ним переписку, обсуждая и заказывая необходимые для музея этнографические предметы. 6 февраля 1911 года Д.Э. Ухтомский отправляет Николаю Карповичу письмо следующего содержания: «Милостивый Государь Николай Карпович. Еще раз считаю долгом выразить Вам глубокую признательность музея за интересную коллекцию, присланную Вами из Монголии. Книги были бы для нас весьма ценным приобретением, их у нас почти не имеется, тогда как Академия Наук очень богата в этом отношении. Фотографии нам были бы тоже весьма желательны. Кажется, у Вас есть снимки, касающиеся восшествия Хутухты на престол. Русский музей льстит себя надеждой, что Вы и впредь не забудете его своим вниманием. (АРЭМ. Ф. 1. Оп. 2. Д. 182. Л. 5). 22 марта 1912 года в ответ на это письмо Н.К.Гапанюк сообщает: «Ваше сиятельство князь Дий Эсперович. Ваше любезное письмо от 6 февраля за № 38 получил и очень рад, что могу исполнить Ваше желание – иметь находящиеся у меня снимки, касающиеся провозглашения на Ханство Монголии Хутухты и выслать их в одно время с посылаемым Вам письмом». (АРЭМ. Ф. 1. Оп. 2. Д. 182. Л. 18). Согласно архивным материалам РЭМ, Н.К.Гапанюк выслал в ЭО 14 фотографических снимков, указав в сопроводительном письме их размеры: 10 отпечатков – 9 × 12 см; 4 отпечатка – 13 × 18 см. (АРЭМ. Ф. 1. Оп. 2. Д. 182. Л. 19).

В настоящее время фотоколлекция Н.К.Гапанюка включает 10 снимков, на которых изображены различные сцены церемонии: проезд Бодго-гэгэна из Дворца к месту провозглашения его на ханство;

⁸ Могилянский Николай Михайлович (1871–1933) – российский этнограф, антрополог, государственный деятель и дипломат, журналист. С 1898 года работал в МАЭ. С 1901 года – сотрудник ЭО Русского музея, хранитель ЭО (1902), с 1910 по 1917 год – заведующий ЭО.

⁹ Ухтомский Дий Эсперович (1886–1918) – этнограф, путешественник, сын известного востоковеда и коллекционера князя Э.Э.Ухтомского. Сотрудник ЭО Русского музея (1908–1918). По заданию ЭО совершил две экспедиции в Северную Монголию (1910, 1913), во время которых им были собраны многочисленные этнографические вещевые и фотоколлекции.

кумирня, где проходила служба (РЭМ 4791–2); верблюды, поднесенные в подарок князьями Богдо-хану (РЭМ 4791–4); цепь монгольских войск, охраняющих приезд Богдо-гэгэна (РЭМ 4791–5); монгольские князья и княжна в праздничных костюмах (РЭМ 4791–6, 7) и др. В коллекции также имеется портрет Богдо-гэгэна VIII, провозглашенного на ханство (РЭМ 4791–1/1,2). В начале XX в. с этой известной фотографии монгольский художник Балдугийн Шарав (Марзан Шарав) (1866–1939) выполнил парадный портрет Богдо-гэгэна VIII.

В 1948 году из Музея народов СССР (г. Москва) была передана в Государственный музей этнографии¹⁰ богатейшая и многочисленная коллекция вещевых и фотоматериалов по этнографии народов России и зарубежных стран. В составе этой коллекции в музей поступило 7 фотографий (без негативов) по традиционной культуре монголов начала XX вв. Это, главным образом, антропологические типы – портреты монгольских мужчин и женщин в традиционных костюмах. (РЭМ 8764–19708–19713).

Коллекции от частных лиц и организаций, поступавшие в музей с 1905 по 1948 годы, в целом носили случайный характер. Вместе с тем музейное собрание пополнялось также благодаря экспедиционной деятельности сотрудников Этнографического отдела, являвшейся одним из приоритетных направлений в работе музея.

Целенаправленный сбор вещевых и иллюстративных материалов по этнографии монголов был осуществлен этнографом, сотрудником ЭО Д.Э.Ухтомским во время экспедиции в 1913 г. в Монголию, совершенной им по заданию ЭО Русского музея. В состав экспедиции вошли также антрополог Анатолий Зиновьевич Носов¹¹ и археолог Павел Алексеевич Смелов. Маршрут экспедиции пролегал из Верхнеудинска на моторной лодке вверх по р. Селенге и р. Орхону, в Тушетухановский и Цэцэнхановский аймаки и г. Урга. В ходе экспедиции ее участниками было сделано более 250 снимков, отражающих современные на тот момент быт и культуру халха-монголов¹².

¹⁰ С 1992 года – Российской этнографический музей

¹¹ Носов Анатолий Зиновьевич (1883–1941) – антрополог, этнограф, археолог. С 1912-х годов работал помощником антрополога Ф.К.Волкова – хранителя ЭО Русского музея. В 1913 году принимал участие в экспедиции Д.Э.Ухтомского в Северную Монголию, в ходе которой проводил антропометрические измерения и фотосъемку.

¹² Этой коллекции фотографий посвящен готовящийся к изданию альбом из серии

На фотографиях запечатлены пейзажи, монгольские селения, традиционные жилые и хозяйственные постройки, средства и способы передвижения. Имеются снимки видов г. Урга (РЭМ4976-7, 9), в том числе ворота и казармы около дворца Богдо-хана (РЭМ4976-43, 45), дворец брата Богдо-хана (РЭМ-46), административные и правительственные учреждения (РЭМ4976-28, 41, 42, 88, 89), Базарная площадь (РЭМ4976-83, 84, 85). Коллекция содержит также изображения бытовых сцен: монголы в степи учатся стрелять из лука (РЭМ4976-79), приезд гостей в монгольскую юрту (РЭМ4976-91), сборщики податей у Китайского перевоза (РЭМ4976-78) и др.

Значительное число фотографий отражают буддийскую традицию. Среди них большую историческую и этнографическую ценность представляют снимки одного из крупнейших буддийских монастырей Монголии – Амарбаясгалант, а также запечатленные сцены проводившейся в нем мистерии Цам (РЭМ 4976-36-39, 44, 47-50, 90-128; РЭМ 4981-1, 2; РЭМ 5059-2, 5).

Отдельный «археологический» комплекс составляют фотографии петроглифов и могильных сооружений «керексуров», обнаруженных исследователями в местности Инкитель на левом берегу р. Орхон (РЭМ 4976-133-174; РЭМ 5059-6, 7, 8). По всей видимости, большинство фотографий этих артефактов были сделаны А.З.Носовым, поскольку они напечатаны со стеклянных негативов, в то время как другие участники экспедиции использовали пленку¹³; археологом П.А.Смеловым были произведены обмеры петроглифов и их прорисовки на кальку. Через шестнадцать лет по результатам экспедиции А.З.Носов написал статью о петроглифах с долины р. Орхон, сопроводив ее фотографиями, представленными в коллекции РЭМ [Носов 1928, с 135-142].

Во время поездки по монгольским кочевьям, а также в городе Урга участники экспедиции проводили исследование и фиксацию антропологических типов местного населения. По результатам этой работы в 1915 году в «Ежегоднике Русского антропологического общества» А.З.Носов опубликовал статью «К антропологии монголов-

¹³ «Монголия и монголы», Т. VII (авторы-составители Федорова М.В, Соловьева К.Ю., Чулун С.).

¹³ Атрибуция авторства всех фотографий экспедиции Д.Э.Ухтомского (1913 г.) проведена К.Ю.Соловьевой и Е.Ф.Кононовой – сотрудниками Отдела Фотографии Российского этнографического музея.

халхасцев» [Носов 1915, с. 109–116]. Многочисленные мужские, женские и детские портреты, сделанные исследователями, имеют большую этнографическую ценность. На снимках запечатлены представители разных социальных слоев и групп: князья, чиновники, зажиточные монголы, простолюдины в повседневных и праздничных костюмах, буддийские священнослужители различных рангов в ритуальных и повседневных костюмах.

В 1929–1930 годы фотографии Д.Э.Ухтомского были зарегистрированы Е.П.Орловой; они составили четыре коллекции: РЭМ 4976 (238 фотографий), РЭМ5059 (13 фотографий), РЭМ 4980 (5 фотографий), РЭМ 4981 (7 фотографий). В настоящее время сохранилось 112 оригинальных пленочных негативов (нитроцеллюлозная пленка, 13 x 18 см); стеклянные негативы погибли при бомбардировке в 1941 году.

Наиболее поздние фотографии музеяного собрания по монголам содержатся в коллекции, переданной в дар в 1928 году известным археологом и этнографом, сотрудником ЭО Русского музея (1925–1933) Сергеем Александровичем Теплоуховым (РЭМ, колл.4723). Коллекция насчитывает 8 фотографий (негативы погибли при бомбардировке в 1941 году), среди которых представлены сцены на Базарной площади г. Урга: китаец, сверлящий каменные мундштуки трубок (РЭМ 4723–5), нищий монгол на костылях, собирающий милостыню (РЭМ 4723–6), нищенствующие ламы-монголы, собирающие пожертвования для монастыря (РЭМ 4723–7, 8), а также запечатлены группа монголов на улице г. Урга (РЭМ 4723–1) и женщина-монголка с традиционной прической и серебряными головными украшениями (фас, профиль, сзади) (РЭМ 4723–2, 3, 4). Эти фотографии были сделаны С.А.Теплоуховым в г. Урга, во время его участия в 1924 году в Монголо-Тибетской экспедиции Петра Кузьмича Козлова¹⁴, исследовавшей курганы Ноин-Улы (захоронения сюнну).

В общей сложности в Российском этнографическом музее хранится около 400 фотографий по традиционной культуре монголов, охватывающие период с 1870-х по 1920-е годы. Снимки отражают современные на тот момент различные стороны жизни монголов:

¹⁴ Козлов Петр Кузьмич (1863–1935) – знаменитый географ и путешественник, исследователь Центральной Азии. С 1883 по 1926 год совершил шесть больших экспедиций в Монголию, Западный и Северный Китай, Восточный Тибет, три из которых возглавил сам.

хозяйственные занятия, жилища, средства передвижения, быт, костюмы, буддийскую традицию. Фотографии из собрания РЭМ имеют большую историческую и этнографическую значимость, представляя собой редкий, а зачастую и уникальный источник по культуре и быту монголов конца XIX – начала XX вв.

Список сокращений

АРЭМ – Архив Российского этнографического музея
РЭМ – Российский этнографический музей (Санкт-Петербург)
ЭО – Этнографический отдел Русского музея императора Александра III

Источники

- АРЭМ. Фонд 1. Опись 2. Научные материалы музея до 1917 г.
Дело 182. Переписка с Н.К.Гапанюком, управляющим аптекой г. Урги о пожертвовании им музею этнографических материалов по Монголии. 12 декабря 1911 года – 31 марта 1914 года.
АРЭМ. Ф. 1. Оп. 2. Д. 182. Л. 3, 4. Благодарственные письма Н. Могилянского Николаю Гапанюку за пожертвование музею монгольских вещей от 31 января 2011 г.
АРЭМ. Ф. 1. Оп. 2. Д. 182. Л. 5. Письмо Д.Э.Ухтомского Н.К. Гапанюку от 6 февраля 2011 г.
АРЭМ. Ф. 1.Оп. 2. Д.182. Л. 18. Письмо Н.К.Гапанюка Д.Э.Ухтомскому от 22 марта 1912 г.
АРЭМ. Ф. 1.Оп. 2. Д.182. Л. 19. Письмо Н.К.Гапанюка в ЭО Русского музея от 22 марта 1912 г.
РЭМ. Опись коллекции РЭМ №774
РЭМ. Опись коллекции РЭМ №5035
РЭМ. Опись коллекции РЭМ №9630
РЭМ. Опись коллекции РЭМ №4738
РЭМ. Опись коллекции РЭМ №4791
РЭМ. Опись коллекции РЭМ №8764
РЭМ. Опись коллекции РЭМ №4976
РЭМ. Опись коллекции РЭМ №5059
РЭМ. Опись коллекции РЭМ №4723
РЭМ. Опись коллекции РЭМ №4981

Литература

- Боярский 1901: *Боярский А.Э.* Объяснение к фотографическим снимкам Китая. Севастополь, 1901, 78 с.
- Захарова 2018: *Захарова И.М.* Фотограф А.Э.Боярский и научно-торговая экспедиция в Китай в 1874–1875 гг. // Буддийская культура: история, источниковедение, языкознание и искусство: Седьмые Доржиевские чтения. Буддизм и современный мир. Материалы конференции. Улан-Удэ 6–8 июля 2016 года. СПб., 2018, с. 146–152
- Иванов 2014: *Иванов Д.В.* Первые фотографии, сделанные в Монголии русскими путешественниками //Страны и народы Востока / Ин-т восточных рукописей РАН; Вост. комиссия РГО. Вып. XXXV: коллекции, тексты и их «биографии» / под ред. И.Ф.Поповой, Т.Д.Скрынниковой. М, 2014, с. 170–186
- Максимова 2012: *Максимова А.В.* Российская фотография втор. пол. XIX — пер. пол. XX в. в коллекции Государственного музеино-выставочного центра РОСФОТО // Сборник докладов международной конференции «Фотография в музее». СПб., 2012, с. 151–154
- Монголия 2011: Монголия. 1889 г. Фотоальбом Н.А.Чарушина. СПб., 2011
- Морозов 1953: *Морозов С.А.* Русские путешественники-фотографы / Под ред. чл.-кор. Акад. наук СССР Д.И.Щербакова. Москва, 1953, 184 с.
- Носов 1928: *Носов А.* «Петрогліфи з долини р.Орхон (Монголія)» // Антропологія. Річник кабінету. Київ, 1928, с. 135–142
- Носов 1915: *Носов А.* К антропологии монголов-халхасцев (contribution à l'anthropologie des Mongols-khalkhas). (Предварительное сообщение). Отдельный оттиск из V т. Ежегодника Русского антропологического общества при Императорском Петроградском университете / под ред. С.И.Руденко. Петроград, 1915, с. 109–116.
- Сергеев 2004: *Сергеев В.Д.* Николай Чарушин — народник, общественный деятель, издатель, краевед-библиограф. Вятка, 2004.
- Чулун, Иванов 2015: *Чулун С., Иванов Д.В.* Монголия и монголы. Т. 2. СПб., Улан-Батор, 2015

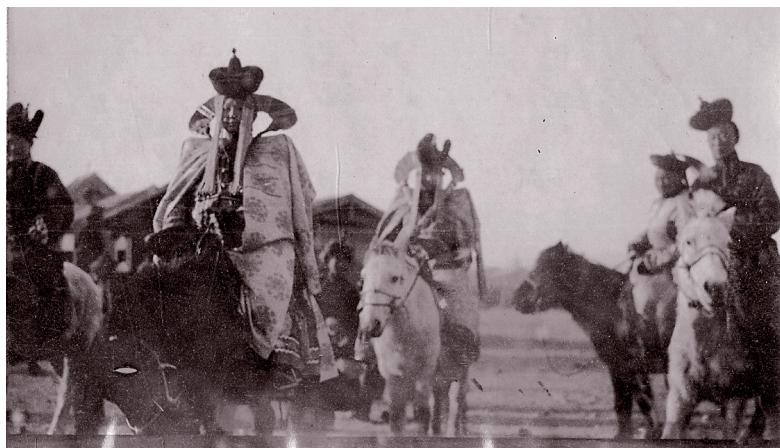
1. Группа монголов-чахаров: двое из них в форменной одежде станционных смотрителей ургинско-пекинского торгового тракта. Монголы. Империя Цин, Монголия. Русская ученно-торговая экспедиция по Китаю. 1874-1875 гг.
Фотограф: Боярский А.Э. РЭМ 5035-2

2. Монгольский и маньчжурский губернаторы с русским консулом. Монголы. Империя Цин, Монголия, г. Урга. Путешествие по Восточной Сибири и Монголии. 1878-1879 гг. Фотограф: Туманов С.Б. РЭМ 9630-22

3. Ханда, девушка-халхаска Богдо-Шабинского ведомства, 19 лет.
Фас. Монголы. Империя Цин, Монголия. Экспедиция Г.П.Потанина.
1888 г. Фотограф: Чарушин Н.А. РЭМ 4738-2/1

4. Монгольская княжна со своей свитой на церемонии
провозглашения Богдо-хана на престол великого хана. Монголы.
Монголия, г. Урга. Дар Н.К.Гапанюка. 1912 г. РЭМ 4791-6

5. Богдо-гэгэн VIII, провозглашенный на престол великого хана (Богдо-хана). Монголы. Монголия, г. Урга. Дар Н.К.Гапанюка. 1912 г. РЭМ 4791-1/1

6. Знатная монголка (княгиня) из южной Монголии,
в праздничном наряде, во время проведения религиозного
праздника Цам в монастыре Амарбаясгалант. Монголы.
Монголия, долина р. Ибен-гол. Экспедиция Д.Э.Ухтомского в
Северную Монголию. 1913 г. Фотограф: Д.Э.Ухтомский. РЭМ 4976-179

7. Уголок базара в Урге. Монголы. Монголия, г. Урга.
Экспедиция Д.Э.Ухтомского в Северную Монголию. 1913 г.
Фотограф: Д.Э.Ухтомский. РЭМ 4976-85

8. Храм в буддийском монастыре Амарбаясгалант. Монголы.
Монголия, долина р. Ибен-гол. Экспедиция Д.Э.Ухтомского в
Северную Монголию. 1913 г. Фотограф: Д.Э.Ухтомский. РЭМ 4976-48

9. Группа лам созерцает драматическое действие мистерии Цам в дацане Амарбаясгалант. Монголы. Монголия, долина р. Ибен-гол. Экспедиция Д.Э.Ухтомского в Северную Монголию. 1913 г. Фотограф: Д.Э.Ухтомский. РЭМ 5059-3

10. Нищенствующий лама-монгол, собирающий пожертвования для монастыря на базарной площади. Монголы. Монголия, г. Урга. Монголо-Тибетская экспедиция П.К.Козлова. 1924 г. Фотограф: Теплоухов С.А. РЭМ 4723-7

Ц.Цэрэндорж

**XV-XVIII ЗУУНЫ СОЛОНГОС СУРВАЛЖ ДАХЬ
МОНГОЛЫН ТҮҮХЭНД ХОЛБОГДОХ МЭДЭЭ БАРИМТААС
- “Цзяньчжоу-гийн зүрчидэд аялсан зурагт тэмдэглэл” -**

DOI 10.25882/kpcc-xt23

XVI зууны эцсээр Цзяньчжоу-гийн Зүрчидийн нэгэн толгойлогч Нурхачи хүчирхэгжин Зүрчидийн бусад аймгуудыг нэгтгэж, хөрийн зэргэлдээх улсуудын талаар дайсагнасан бодлого явуулах болсон юм. Амнок (Ялу) мөрөн орчмын зүрчид аймгуудыг эрхишээлдээ оруулсны дараа Нурхачи Солонгосын Чосөнъ улстай найрамдалт харилцаа тогтоохыг оролдов. Мин улсын талыг тууштай баримтлагч Чосөнъ улс анхандaa Нурхачитай холбоо тогтоохоос зайлсхийж байлаа. Гэвч Нурхачи Чосөнъ улсын олзлогдогсдыг тус улсад буцаан илгээсэн тул Чосөний тал и түүнд эерэгээр хандахаас өөр аргагүй болж, үүний хариуд Шинъ Чхун-ил (신충일, 申忠一)-ийг 1596 онд элич болгон илгээсэн юм. Шинъ Чхун-ил Зүрчидэд үзэж харсан зүйлдээ тулгуурлан “Цзяньчжоу-гийн зүрчидэд аялсан зурагт тэмдэглэл (건주기정도기, 建州紀程圖記)” хэмээх айлтгалиг зохион Чосөнъ улсын ванд өргөн барьсан билээ. Тус тэмдэглэл нь Зүрчидийн газар нутаг, уул ус, хот суурин, хүн ам, цэрэг арми, улс төр, зан заншил зэрэг олон талыг хамарсан нарийн мэдээллийг агуулдаг. Шинъ Чхун-илийн тэмдэглэл 90 гаруй зүйлд хуваагддаг агаад түүний дотор Монголтой холбоотой мэдээ баримт байдал.

Түлхүүр үг: Монгол, Солонгос, сурвалж, “Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл”, Шинъ Чхун-ил, “Цзяньчжоу”-гийн зүрчидэд аялсан зурагт тэмдэглэл.

Tserendorj Tsegmediin

**A STUDY ON DOCUMENTS RELATED TO 14TH-18TH
CENTURIES MONGOLIA IN HISTORICAL SOURCES OF KOREA –
FOCUSING ON THE “GEONJU (JIANZHOU) GIJUNG DOGI
(建州紀程圖記)” BY SHIN CHUNGIL (申忠一)**

At the end of the 16th century, Nurhaci, one of the leaders of the Jianzhou Jurchen unified the Jurchen tribes and executed a hostile policy towards

neighboring countries. After taking control over the Jurchen tribes along the Yalu River, Nurhaci attempted to negotiate with Joseon. However, Joseon government, minding the Ming China, tried to refuse the negotiation. Yet Joseon government had no choice but to take positive attitude toward Nurhaci, since he sent back captives to Joseon along with the letter. Joseon government decided to send Shin Chungil as a reply. After his return, Shin Chungil submitted a report based on his own information which he observed and acquired during the visit. This report, entitled as “Geonju (Jianzhou) gjung dogi (建州紀程圖記)”, contained a map and detailed information about the territory, mountains, towns, population, army, politics, and customs of the Jianzhou Jurchen. The report is divided into more than 90 items, including information about the Mongols.

Key words: *Mongolia, Korea, “Veritable Records of the Joseon Dynasty”, Shin Chungil, “Geonju (Jianzhou) gjung dogi”.*

Оршил

Монголын эрт, дундад үеийн түүхийн судалгаанд тулгардаг бэрхшээлийн нэг бол сурвалж хэрэглэгдэхүүн харьцангуй хомс байдаг явдал билээ. Аз болоход, манай түүхэнд холбогдох мэдээ занги хөрш зэргэлдээ Хятад, Солонгос зэрэг орны түүхийн сурвалжид багагүй хэмжээгээр үлдэж хоцорчээ. Солонгосын түүхийн сурвалжийн дотор Монголын түүхэнд холбогдох арвин мэдээ баримт агуулж буй нь гэвэл “Гурван улсын түүхэн тэмдэглэл (сол. 삼국사기, нан. 三國史記)”, “Гурван улсын нөхсөн судар (сол. 삼국유사, нан. 三國遺事)”, “Пархэгийн шинжлэл (сол. 밸해고, нан. 渤海考)”, “Зүүн гүрний цэргийн толь (сол. 동국병감, нан. 東國兵鑑)”, “Кориө (Гуулин) улсын судар (сол. 고려사, нан. 高麗史)”, “Кориө (Гуулин) улсын судрын чухал анги (сол. 고려사절요, нан. 高麗史節要)”, “Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл (сол. 조선왕조실록, нан. 朝鮮王朝實錄)¹”, Мин улс хийгээд Манж Чин улсад зорчсон Чосөнъ улсын элч нарын аян замын тэмдэглэлүүд зэрэг болой.

Монгол улсад “Кориө (Гуулин) улсын судар” гэх мэт Кориө-гийн үеийн сурвалжийг харьцангуй их судалсан агаад эдүгээ түүнээс арай хожуу үеийн, өөрөөр хэлбэл Чосөнъ улсын үеийн түүх тэмдэглэл дэх Монгол лугаа хамаа бүхий баримт хэрэглэгдэхүүнийг судалж эхлээд

¹ Хятадаар “шилу (實錄)” хэмээх үгийг Манжиийн түүх бичигт “үнэн магад хууль”, “магад хууль” хэмээн орчуулж хэвшсэн боловч, өнөөгийн хууль хэмээх ойлголттой андуурч болзошгүй тул ханз үсгийн утгыг баримтлан “магад тэмдэглэл” хэмээн орчуулав.

байна. Миний бие урьд нь Чосөнъ улс (1392-1910)-ын вангудын өдөр тутмын хэрэг явдлыг тэмдэглэсэн “Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл (조선왕조실록, 朝鮮王朝實錄)”² хэмээх асар том хэмжээний он дарааллын бичиг дэх Монголын түүхэнд холбогдох мэдээ баримтыг танилцуулж³ байсан билээ. Харин энэ удаа түүнд тэмдэглэгдэн үлдсэн Чосөнъ улсын түшмэл Шинъ Чхун-илийн аяны тэмдэглэл дэх Монголтой холбоотой мэдээ баримтыг танилцуулья.

Нэг. “Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл” дэх Монголын түүхэнд холбогдох мэдээ баримтын тойм

“Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл”-ийн бүр эхнээс Монголтой холбоотой мэдээ баримт гарах агаад энэ нь тус улсыг үндэслэн байгуулагч И Сөнге-гийн дээд удам Монголын харьят байсан, И Сөнге ч бас Юань улсын эцсийн улиралд монголчуудтай дайн тулаан хийж байсан зэрэг түүхэн нөхцөл байдалтай холбоотой билээ.

Тус сурвалжид Монголыг нэрлэн заахдаа “Монгол” (сол. 몽고, нан. 蒙古 menggu) гэдгээс гадна Татар (сол. 달달, нан. 達達 dada), Татар (сол. 달달, нан. 鞑靼 dada), Умард Юань (сол. 북원, нан. 北元 bel yuan), Татар хулгай (сол. 달적, нан. 達賊 dazei), Дацзы (сол. 달자, нан. 達子 dazi), Тацзы (сол. 달자, нан. 犬子 tazi), Умардын хулгай (сол. 북로, нан. 北虜 bei lu) зэрэг нэр томьёог хэрэглэж байжээ.

Түүнчлэн монголын тусгай аймгуудыг, тухайлбал Ойрадыг Вала

² “Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл (сол. 조선왕조실록, нан. 朝鮮王朝實錄)” нь тус улсыг үндэслэгч Тэжко (сол. 태조, нан. 太祖) И Сөнге (1392-1398)-гээс Чхөлжон (сол. 철종, нан. 哲宗) ван (1849-1863) хүртэлх Чосөнъ улсын 25 вангийн өдөр тутмын хэрэг явдлыг он, сар, өдрийн дарааллын дагуу тэмдэглэсэн асар том хэмжээтэй сурвалж юм. Нийт 1894 боть, 888 дэвтрээс бүрдэх бөгөөд 1997 онд ЮНЕСКО-гийн дэлхийн соёлын өвд бүртгэгджээ. “Магад тэмдэглэл” нь: сударч түшмэл вангийн дэргэд байж түүний өдөр тутмын үйл хэргийг нэгд нэгэнгүй тэмдэглэдэг байсан, тухайн ван өөрийн хэрэг явдлыг бичиж буй сударч түшмэлийн тэмдэглэлийг үзэх эрхгүй, тухайн ванг нас барсны дараа энэхүү тэмдэглэл болон бусад баримтад тулгуурлан “Магад тэмдэглэл”-ийг найруулан бичдэг гэх зэрэг онцлогтой ажээ.

³ Ц.Цэрэндорж, Монголын Тайсан хаанаас 1442 онд Чосөнъ улсын Сэжон ванд илгээсэн сургах зарлигийн бичиг - Түүхийн судлал, Том. 40, УБ. 2010; Ц.Цэрэндорж, Манжийн эрхшээлийн үеийн Монголын түүхэнд холбогдох солонгос сурвалжийн зарим мэдээ – CNEAS Reports 13, Чин улс ба монголчууд, Япон, Сэндай, 2014; Ц.Цэрэндорж, Солонгосын түүхийн сурвалж дахь XIV-XVIII зууны үеийн Монголтой холбоотой мэдээ баримт - “Солонгос судлал” сэтгүүл, 1 (5), 2018, 10-26-р тал; Ц.Цэрэндорж, Солонгосын түүхийн сурвалж дахь XIV-XVIII зууны үеийн монголтой холбоотой мэдээ баримт (“Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл”-ийн жишээн дээр) - “Түүхийн судлал”, №48, УБ. 2019, 92-104-р тал.

(сол. 와라, **난**. 瓦刺 wala), Урианхайг Улянха (сол. 을량합, **난**. 兀良哈 wuliangha), Гурван харуулын тацзы (сол. 삼위달자, **난**. 三衛讎子 sanwei tazi) гэх зэргээр ялгаварлан нэрлэж байсан нь Чосөнъ-ий эхэн үед Монголын талаар багагүй мэдлэгтэй байсныг харуулдаг.

Харин XVII зууны үеэс эхлэн Баруун Татар (сол. 서달, **난**. 西讎 xita), Тайцзи Татар (сол. 태극달자, **난**. 太極讎子 taiji tazi, Даюань Татар (сол. 대원달자, **난**. 大元讎子 dayuan tazi), Тадань (сол. 달단, **난**. 讎且 tadan), Алудэй (сол. 아로득, **난**. 阿魯得 aludei) гэх зэрэг нэрээр нэрлэх болжээ. Эдгээрийн дотроос Баруун Татар гэдэг нь цаг үеэсээ хамааран Монголын өөр өөр хэсгийг зааж байсан гэлтэй.

Бид “Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл”-ээс дээр дурдсан янз бүрийн нэрээр хайж үзсэний үр дүнд Монголтой холбоотой 415 зуравас мэдээг илрүүлэв. Тэдгээр мэдээ баримтыг

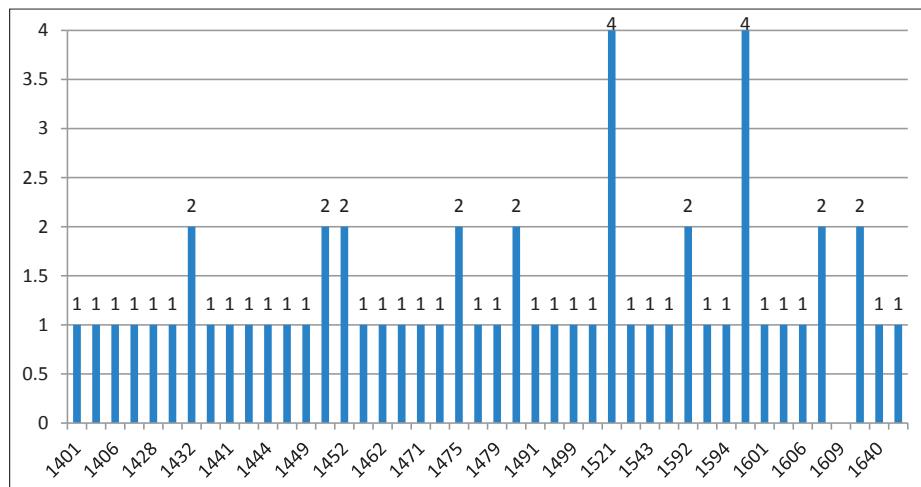
1. Тухайн үед өрнөсөн хэрэг явдлын талаарх мэдээ
2. Хэдүйн болж өнгөрсөн түүхэн үйл явдлыг нэхэн өгүүлсэн гэсэн 2 үндсэн хэсэгт ангилж болно.

1. Болж өнгөрсөн түүхэн үйл явдал

Энэ ангилалд нийт 48 үйл явдал буюу зуравас мэдээ багтах агаад үүнээс гадна Газарзүйн ойллогод нийт 10 хэсэг газарт Монголтой холбоотой мэдээ гарч байна. Дээрх 48 мэдээг агуулгаар нь ангилбал дараах байдалтай ажээ. Үүнд:

- Монголчууд Корий-г довтолсон тухай, Корий-гийн үеийн үйл явдал
- Их Монгол улс, Юань улсын үеийн үйл явдал
- Хүннүгийн тухай
- Хубилайн тухай
- Эсэн Мин улсын хуандиг олзолсон тухай
- Чосөнъ-ий үеийн үйл явдал
- Тогто чэнсянгийн тухай
- Солонгост үлдсэн монгол уламжлал
- Сун улс-Корийгийн харилцаа
- Галт буюу анх Монголын үед дэлгэрч байсан тухай
- Түмэдийн Алтан ханы тухай

Эдгээр мэдээ баримтыг доорх хүснэгтэд “Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл”-д гарч буй он цагаар нь ангилан үзүүлэв.

Хүснэгт 1. Болж өнгөрсөн түүхэн үйл явдлыг тэмдэглэсэн мэдээний он цагийн ангилаал

1. Тухайн үед өрнөсөн хэрэг явдлын талаарх мэдээ

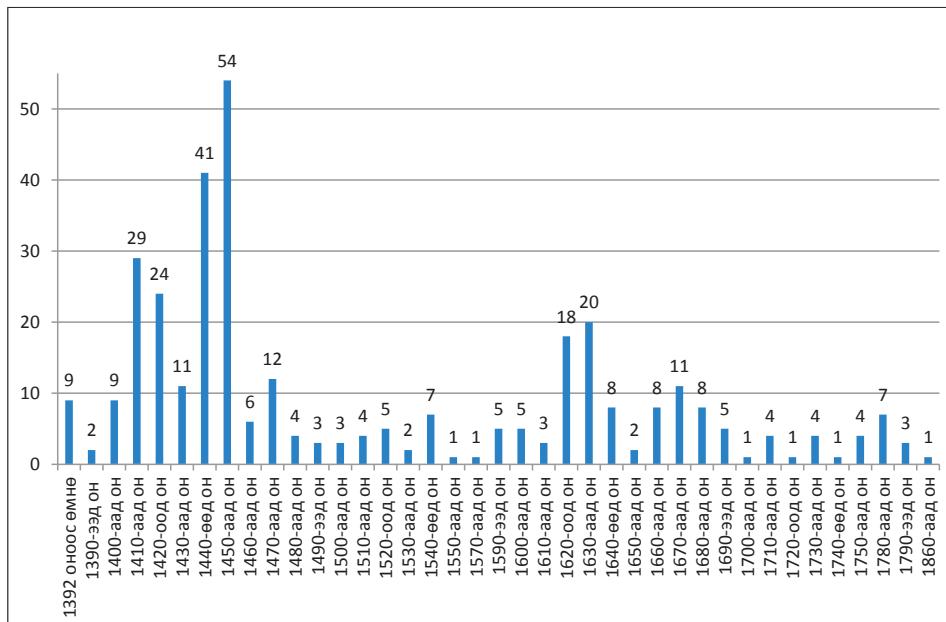
Хэрэг явдлыг тухайн үед нь тэмдэглэн үлдээсэн 367 зуравс мэдээ байгааг олж илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг агуулгаар нь ангилбал дараах байдалтай байна.

Хүснэгт 2. Мэдээг агуулгаар нь ангилсан нь

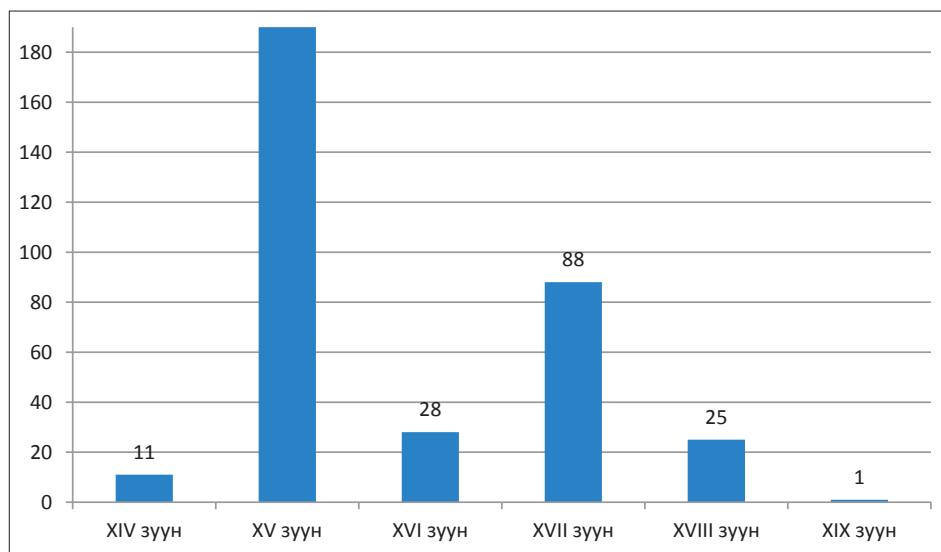
Ангилаал	Нарийвчилсан агуулга	
Монгол-Солонгосын харилцаа	Монгол-Корийө-гийн харилцаа, И Сөнгэ болон түүний өвөг дээдсийн үйл ажиллагаа	7
	Монгол-Чосөнъ-ий харилцаа	3
	Урианхай нар Чосөнъ-тэй харилцсан, алба барьсан, тэдний талаар явуулах бодлого	4
	Татарууд Чосөнъ-ийг довтолно гэсэн сураг чимээ	3
	Чосөнъ улс Татарын довтолгооноос сэргийлэхийн тулд авсан арга хэмжээ, санал	38
	Эсэнгийн довтолгооны Чосөнъ-д үзүүлсэн нөлөө	3
	Татарууд (Урианхайн харуул) Чосөнъ-ийг довтолно гэсэн мэдээ	2
	Эсэнгийн тухай мэдээ	4
	Монголын довтолгооны тухай Чосөнъ-ий түшмэлийн айлтгал, санал	7
	Монголын байдлыг тагнах, хэл чимээ олж ирэх тухай	3
	Манжийн үеийн Монгол-Чосөнъ-ий худалдаа	2

	Монгол хэлний сургалт, хэлмэрч түшмэл	18
	Монгол хэл мэддэг хүмүүсийн тухай	4
	Чосөнъ-Манжийн дайнд оролцсон монгол цэргийн үйл ажиллагаа	16
	Чосөнъ улсад элчээр ирсэн монгол хүн	1
	Солонгос дахь татар, хвачөг нарын тухай	3
Монгол-Мин улсын харилцаа	Монгол-Мин улсын харилцаа	13
	Монгол-Мин улсын дайн тулалдаан	28
	Монголын цэргийн үйл ажиллагаа	10
	Монголын эсрэг цэрэг дайны арга бодлого	1
	Мин улс дахь татараудын үйл ажиллагаа	2
Монгол-Манжийн харилцаа	Зүрчид-Монголын харилцааны тухай	9
	Монгол-Манжийн харилцаа	10
	Монгол-Манжийн дайн тулалдаан	8
	Ойрад-Манжийн дайн тулалдаан	9
	Баруун Татар (Халх?, Ойрад)-Манжийн харилцаа	4
	Манжийн эсрэг монголчуудын гаргасан бослого	10
	Манжийн эрхшээлийн үеийн монгол ноёд-Манжийн харилцаа	5
	Монгол-Мин улс-Манжийн харилцаа: Мин улсыг дайлахад оролцсон монгол цэрэг	10
Чосөнъ-Мин улсын харилцаа	Мин улс-Чосөнъ-ий харилцаа, элч илгээх (Монголтой холбоотой нь)	5
	Татарыг довтлохын тулд Мин улс Чосөнъ-өөс цэргийн тусlamж хүссэн тухай	1
	Татараас зайлж Чосөнъ-д ирсэн хүмүүсийн тухай	4
	Чосөнъ улс Татарт тусална гэж Мин улс сонссон тухай	1
Монголын соёл	Монгол соёл, хувцас, бичиг үсэг, зэр зэвсэг, угсаа гарлын тухай	6
	Монгол ном, сурх бичиг	4
	Чосөнъ улсын Са-йөгвөнъ дэх монгол хэлний сургалт	12
	Монгол бичгээр бичсэн захидал, тамга, хөшөө, харилцсан бичиг	10
(Манжийн үеийн) монголчуудын зан суртлын тухай		3

(Манжийн үеийн) мон- голчуудын шашин шүтлэгийн тухай		3
Монголын газарзүй	Татартай зах нийлдэг, тэдэнтэй ойролцоо нутагладаг тухай	7
Монгол мал, амьтны тухай		6
Монголын улс төрийн байдал	Монголын дотоод улс төрийн байдлын тухай мэдээ	6
	Урианхайн тухай мэдээ	8
	Баруун Татар (Ойрад)-ын улс төрийн байдлын тухай	3
	Монголын байдлын талаарх чосөнъ түшмэдийн санал, үзэл бодол	4
	(Манжийн үеийн) Монголын улс төрийн байдлын тухай	10
	Манжийн харьян дахь монгол ноёд	5
	(Манжийн үеийн) монголчууд дахин Дундад улсыг эзлэх тухай Чосөнъ-ий ван, түшмэдийн үзэл бодол	2

Хүснэгт 3. Тухайн үед өрнөсөн хэрэг явдлыг гарч буй
он цагаар ангилсан нь

Хүснэгт 4. Тухайн үед өрнөсөн хэрэг явдлыг зуунаар ангилсан нь

Дээрх хүснэгтээс харахад Монголтой холбоотой мэдээ 1409-10 оны үед ихэсч ирсэн бөгөөд энэ нь тухайн үед өрнөсөн Монгол-Мин улсын дайн тулаан буюу Мин улсын Юнлэ хуанди Монголыг 5 удаа довтолсонтой холбоотой болох нь мэдээний агуулгаас тодорхой харагдаж байна.

Түүнээс хойш 1440-50-аад онд хамгийн их буюу нийт мэдээний 4-ний 1-т хүрсэн ажээ. Түүний шалтгаан нь 1440-өөд оны эхэн үеэс Монголын засгийн газар Чосөнъ улсыг талдаа татах бодлого явуулж эхэлсэн, 1447 онд монголчууд Чосөнъ-ий умард хил хүртэл довтолж магадгүй гэсэн цуурхал тархсаны улмаас Чосөнъ-ий тал монголчуудын байлдааны үйл ажиллагааны талаар мэдээ цуглуулж, хил хязгаарын хамгаалалтаа чангатгасан, 1449 онд монголчууд Мин улсын эзэн хааныг олзолсон “Туму-гийн хэрэг явдал”-аас улбаалан Чосөнъ улсын гадаад байдлыг нэн түгшүүртэй болсон, Монголын цэрэг Чосөнъ улсыг довтолсон тохиолдолд авах арга хэмжээг Чосөнъ улсын засгийн газар хэлэлцсэн зэрэг үйл явдалтай холбоотой юм. Өөрөөр хэлбэл, 1440-1450-аад онд Чосөнъ-ий засгийн газар Мин улсыг түлхэн унагааж болзошгүй хүч бол Монгол хэмээн үзэж, Монголын талаар мэдээ мэдээлэл идэвхтэй цуглуулж, тэднийг довтолон ирвэл хэрхэг тухай арга бодлого боловсруулж, бэлтгэж байсан нь энэ үед Монголтой холбоотой мэдээ баримт ихэссэний шалтгаан болой.

Түүний дараа 1590-ээд оны үеэс эхлэн Монголын талаарх мэдээ дахин ихэссэн нь 1590-ээд оноос Цзяньчжоу-гийн Зүрчид хүчирхэгжиж, Монголын талаар идэвхтэй бодлого явуулсантай холбоотой. Улмаар 1627, 1636 онд манж нар Чосөнъ-ийг довтолсон, тэрхүү аян дайнд монгол ноёд холбоотон болж оролцсонтой холбоотойгоор Монголын тухай мэдээ 1627-1628, 1636-1638 онд харьцангуй нэмэгдсэн байна.

Түүнчлэн Манжийг эсэргүүцсэн монголчуудын бослого тэмцэл, тухайлбал Цахарын Бүрни вангийн бослого, Галдан бошогтын үйл ажиллагаатай холбоотойгоор 1660-1670-аад он, 1680-90-ээд онд Монголын тухайт мэдээ харьцангуй их болж иржээ.

Түүнээс хойш Монголын талаарх мэдээ эрс багассан хэдий ч Ойрад-Манжийн тэмцэл тулаантай холбоотойгоор үе үе гарч ирж байна. Хамгийн сүүлчийн мэдээ 1790-ээд онд холбогдох бөгөөд тус мэдээнээс үзэхэд Чосөнъ улс монголчуудыг дахин хүчирхэгжинэ хэмээн үзэж, анхаарал хандуулж байжээ.

Хоёр. “Цзяньчжоу-гийн зүрчидэд аялсан зурагт тэмдэглэл” дэх Монголын түүхэнд холбогдох мэдээ

XVI зууны эцсээр Цзяньчжоу-гийн Зүрчидийн нэгэн толгойлогч Нурхачи хүчирхэгжин зүрчидийн бусад аймгуудыг нэгтгэх, хөрш зэргэлдээх улсуудын талаар дайсагнасан бодлого явуулах болсноор Зүүн хойт Азийн түүхэнд ихээхэн өөрчлөлт гарсан юм. Чосөнъчүүд шинээр хүчирхэгжин гарч ирсэн зүрчидийн аймгуудыг анхааралтайгаар ажиглаж, хоёр орны хооронд харилцаа тогтоохын хамтаар зүрчидийн талаар мэдээ мэдээлэл цуглуулж байсны нэг нь Шинъ Чхүн-ил (**신충일**, 申忠一)-ийн тэмдэглэж үлдээсэн “Цзяньчжоу-гийн зүрчидэд аялсан зурагт тэмдэглэл” (**건주기정도기**, 建州紀程圖記)⁴ билээ.

Энэхүү тэмдэглэлд 1596 онд Зүрчидэд элчээр одсон Шинъ Чхүн-ил хэмээх түшмэл үзэж харсан зүйлээ тэмдэглэн үлдээсэн бөгөөд тэрхүү тэмдэглэл нь Хожуу Алтан улс байгуулагдахын өмнөх үеийн Зүрчидийн газар нутаг, уул ус, хот суурин, хүн ам, цэрэг арми, улс төр, зан заншил зэрэг олон талыг хамарсан нарийн мэдээллийг агуулдаг. Тэрээр

⁴ Шинъ Чхүн-ил Цзяньчжоу-гийн зүрчидэд очоод ирснийхээ дараа 2 хувь илтгэх бичиг бичиж, нэгийг нь Чосөнъ-ийн ванд өргөн бариад, нөгөөг нь өөртөө хадгалжээ. Ванд өргөн барьсан илтгэх бичиг нь “Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл (**조선왕조실록**, 朝鮮王朝實錄) болон “Йөнгийнжэжөнъжигб (**연경재전집**, 研經齋全集)”-д хэвлэгджээ. Харин Шинъ Чхүн-ил-ийн өөртөө хадгалсан эх нь түүний үр хойчист уламжлагдсаар эдүгээ хүрсэн ажээ.

Зүрчидэд байхдаа үзсэн харсан зүйлсээ 90 гаруй зүйлд хуваан тэмдэглэн үлдээсний дотор Монголтой холбоотой мэдээ баримт байдал. Бидний олж үзсэнээр, эдгээр мэдээ баримтыг Монголын түүхч, судлаачдад хараахан танилцуулж амжаагүй бололтой.

“Цзяньчжоу-гийн зүрчидэд аялсан зурагт тэмдэглэл”-ийн эх
(Эх сурвалж. <https://www.naver.com>)

“Цзяньчжоу-гийн зүрчидэд аялсан зурагт тэмдэглэл“-ийн Монголтой холбоотой мэдээ нь хэмжээний хувьд тийм ч их бус. Ерөнхийдөө Шинъ Чхун-ил Нурхачийн хотод байхдаа уулзсан монголчууд, тэдэнтэй үг сольсон тухай, түүнчлэн монголчуудын ахуй байдал, зан заншил, газар нутгийн тухай мэдээнээс бүрдэнэ. Гэвч бусад түүхийн сурвалжид гардаггүй ховор сонин мэдээ баримт гарч байгаа нь тус тэмдэглэлийн үнэ цэнийг улам өргөж байна. Холбогдох мэдээг танилцуулбал дараах байдалтай ажээ.

Улаан бичин жил (1596)-ийн хаврын тэргүүн сарын шинийн 1-нд Нурхачийн өргөөнд найрлах үед “Монгол, Сахалча ... аймгийнхан хойт хананд суусан”⁵ гэжээ. Энд гарч буй монгол гэдэг нь Хорчин аймгийн ноёдыг хэлж байгаа бололтой. Үүнээс 3 жилийн өмнө буюу 1593 онд Хорчины ноён Унгадай, Мангус, Мянган нар зүрчидийн бусад аймагтай хамтран Нурхачитай байлдаад дарагдсаны дараа Хорчин, Өвөр Халх зэрэг аймгийн ноёд Нурхачид элч илгээн харилцах болсон билээ.⁶

“Нэгэн зүйл. Хөдлөхийн өмнө Монголын жанжин Ваньчжэ (晚者) лугаа дотоод хотын хаалга (內城門)-ны гадаа тааралдан, “Та нар энд удах уу?” хэмээн асуухад “Бид ч бас 7-нд буцна”⁷ хэмээн хариулсан ажээ.

Энд гарч буй Ваньчжэ (солонгос дуудлагаар Манъжа)-г Монголын ван Лаба (나팔, 刺八)-гийн дэд жанжин гэсэн тул Хорчин аймгийн нэгэн эзэн Мангусыг хэлж байгаа бололтой. Харин Лаба гэдэг нь Унгадайн хүү Ууба-г зааж байна хэмээн таамаглаж байна. Ууба нь 1593 онд эцгийгээ дагалдаж Нурхачитай хийсэн тулалдаанд оролцсон агаад “Монголын ван” гэснээс үзвэл 1596 он гэхэд эцгийнхээ суурийг залгамжлаад байсан бололтой. Шинъ Чхүн-ил-ийн тэмдэглэлд 1593 оны тулалдаанд Монголын ван Лаба оролцсон гэжээ.

Шинъ Чхүн-ил-ийн тэмдэглэлд монголчуудын эрхлэх аж ахуй, орон байр, хувцас хунарын талаар сонирхолтой мэдээ гарч байна. Үүнд:

“Нэгэн зүйл. Монголд тэргэн дээр гэрээ барьж, арьс ширээр майхан барих агаад гэдэс нь өлсвөл хурисан мах (膻肉, борцыг хэлж буй бололтой-Д.Ц.) идэж, ам нь цангавал үхэр, хонины сүү уудаг хэмээмүй”⁸.

Энд монголчууд тэргэн дээр гэрээ барьдаг тухай өгүүлсэн бөгөөд гэр тэрэгний тухай өгүүлсэн үү, эсвэл мухлаг тэрэгний тухай өгүүлсэн үү гэдэг нь тодорхойгүй аж. Хэрэв гэр тэрэгний тухай өгүүлсэн бол монгол гэр тэрэгний түүхийг нэлээд хойшлуулж, XVI зууны сүүлч хүртэл гэр

⁵ 蒙古，沙割者，忽可，果乙者，尼麻車，諸憲時，在北壁。

⁶ “Манжийн үнэн магад хууль”-д энэ тухай “Хөх морин жил (1594 он) умар зүгийн Монголын Хорчин улсын Мянган ноён, таван нутаг (отог) Халхын Нооса ноён элчээ явуулан үүсгэвэй. Түүнээс улам Монгол улсын аймаг бүрийн ноёдын элчид Үргэлжид явлаа” хэмээн өгүүлжээ.

⁷ 發程時，逢蒙古將晚者于內城門外，問曰：“爾久在這裏否？”答曰：“俺亦初七日當還”云。

⁸ 一，蒙古，車上造家，以毳爲幕，飢則食膻肉，渴則飲酪漿云。

тэрэг хэрэглэж байсан хэрэг болох агаад шинжлэх ухаанд ихээхэн чухал баримт болно. Энэ талаар цаашид нарийвчлан судлах шаардлагатай байна.

“Нэгэн зүйл. Монголчууд бүгд арьсан хувцас өмссөн байлаа”⁹ хэмээн монголчуудын хувцас гоёлын тухай мэдээ байхаас гадна “Нэгэн зүйл. Монголд хавар цагт газар хагалах үед тал нутагт хүн, морь олноор цуглуулж, тэднээр олонтаа гишгэчүүлж, өтгө бууц хаяж, үргжил шимтэй болгосны дараа шулхий, бас шишийн олон төрлийг тарьж, бас дахин хүн, мориор гишгүүлээд, хогийн ургамлыг түүж, арчлах буюу ургац хураахдаа цэрэг эрсийг дайчилж туслуулдаг хэмээмүй”¹⁰ гэж монголчууд газар тариалан эрхлэхдээ ямар арга хэрэглэдэг, ямар зүйлийн үр тария тарьdag байсан талаарх ихээхэн сонирхолтой мэдээ гарч байна.

Түүнчлэн Монгол аймгуудын газарзүйн байрлалын талаарх мэдээ гарч байна. Тухайлбал: “Нурхачийн суудаг хотоос Монголын ван Лабагийн байх газар хүртэл зүүн хойт зүгт 1 сарын газар бөгөөд түүний дэд жанжин Ваньчжэ-гийн аймаг хүртэл 12 өдрийн зайдай”¹¹ гэсэн мэдээ гарч байна.

Монголын Хорчины ноёд 1593 онд Ехэ зэрэг аймгийн хамтаар Нурхачийн эсрэг тэмцээд ялагдсан тухай мэдээ нь “Манжийн үнэн магад хууль” зэрэг манж сурвалжийн мэдээтэй таарч байх агаад монголчуудын тухай нэлээд тодорхой мэдээ байх ажээ. Тухайлбал:

“Нурхачи олзлогдсон монголчуудаас 20 хүнийг шилж, тортон хувцас өмсгөн, байлдааны морь (зэвлэх морь) унуулж, нутаг руу нь илгээсэнд тэр 20 хүн эргэн очоод, Нурхачийн сүр алдрын талаар өгүүлжээ. Тиймээс Лаба өөрийн дэд жанжин Ваньчжэ тэргүүтэн 20 орчим хүнд 1 зуу гаруй бүдүүлгийг удирдуулж, байлдааны морь 100 толгой, тэмээ 10 толгойг өргөн барьсан агаад 60 морь, 6 тэмээг Нурхачид, 40 морь, 4 тэмээг Нурхачийн дүү Шурхачи-д өгөв. Тэрхүү жанжин, цэргүүдийг Нурхачи хүндлэн угтаж, тортон хувцас өгсөн хэмээмүй”¹² гэж тэмдэглэсэн нь

⁹ 一，蒙古，皆着毛皮衣。

¹⁰ 一，蒙古，春耕時，多聚人馬於平野，累累使之踐踏糞穢後，播黍粟、蜀秫諸種，又使人馬踐踏。至耘治、收穫時，令軍人齊力云。

¹¹ 自老酋城至蒙古，蒙古王刺八所在處，東北距一月程，次將晚者部落，十二日程。

¹² 奴酋選所獲蒙古人二十，被錦衣，騎戰馬，使還其巢穴，二十人歸言，奴酋威德，故刺八令次將晚者等二十餘名，率胡百餘人，持戰馬百疋、橐駝十頭來獻。馬六十疋、駝六頭，與奴酋；馬四十疋、駝四頭，與小酋；其將領等，奴酋皆厚待，給與錦衣云。

Хорчин аймаг Нурхачитай харилцаа тогтоосон талаар илүү тодорхой мэдээллийг агуулсан, бусад сурвалжид гардаггүй өгүүлэл билээ.

Түүнчлэн “Олон бүдүүлгүүдийн дундаас Монгол, Ехэ, Ула зэрэг нь хамгийн хүчирхэг хэмээмүй”¹³ гэж Зүрчидийн хөрш зэрэглээх хүчирхэг аймаг улсын тоонд Монгол багтдаг тухай өгүүлжээ.

Бүхэлд нь авч үзвэл, “Цзянъчжоу-гийн зүрчидэд аялсан зурагт тэмдэглэл” дэх Монголын түүхэнд холбогдох мэдээ нь тийм ч их бус боловч, дээрх мэдээнүүдээс Монголын түүхийн зарим нэг асуудлыг тодруулах боломжтой юм.

Тус тэмдэглэлийн мэдээ занги нь Манжийн түүхийн сурвалжийн мэдээтэй таардаг тул тус тэмдэглэл дэх Монголтой холбоотой мэдээ нь ч бас бодит үнэнд ойр гэдэг нь илэрхий. Гэвч зарим мэдээг нь ойролцоо үед бичигдсэн Сяо Дахэн (蕭大亨)-гийн Түмэд монголчуудын тухай “Монголын зан суртахууны тэмдэглэл” (夷俗記)-тэй харьцуулан үзвэл илүү тодорхой болно. Тухайлбал, монголчуудын газар тариалан, хувцас хунарын талаар Сяо Дахэн-гийн тэмдэглэлтэй харьцуулан үзэх боломжтой.

Сяо Дахэн ч бас монголчууд газар тариалан ихээр тариалдаг тухай өгүүлсэн бөгөөд Шинъ Чхүн-ил-ийн тэмдэглэлд тариалах ажлын тухай илүү тодорхой тэмдэглэжээ.

Харин монголчууд арьсан хувцас өмссөн байсан тухай тэмдэглэсэн нь тухайн үед өвлүүн сүүл, хаврын эхэн байсан тул үстэй дээл хувцас өмссөн байсныг хэлсэн бололтой. Сяо Дахэнгийн тэмдэглэлд ч монголчууд дээл хувцсаа арьсаар хийдэг, харин сүүлийн үед торго хэмэргүүлэх болсон гэжээ.

Энэ бүхнээс үзэхэд, Шинъ Чхүн-ил-ийн тэмдэглэл нь үнэн бодитой бөгөөд Манжтай анх харилцаж эхэлсэн Монголын зүүн хойт зүгийн Хорчин зэрэг олон аймгуудын түүх, соёл, зан заншил, аж ахуйн талаар бусад сурвалжид гардаггүй, сонирхолтой мэдээллийг агуулж байна.

Төгсгөл

“Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл” тэргүүтэй солонгос сурвалжид монголчуудтай холбоотой хэдэн зуун мэдээ гарч байгааг бид олж тогтоов. Тэдний дотор Монголын улс төрийн байдал, Монгол-Солонгосын харилцаа, Монгол-Мин улс болон Монгол-Манжийн харилцаа, Монголын соёлтой холбоотой мэдээ зонхилох хувийг эзэлж

¹³ 諸胡中，蒙古、如許、兀刺等最强云。

байна. Бид зарим мэдээг нанхиад, манж, монгол сурвалжтай харьцуулж үзэхэд үнэн бодтой мэдээ мэдээлэл болох нь батлагдав.

Солонгосын түүхийн сурвалжийн мэдээ зангиин гол онцлог бол тухайн үеийн Монголын түүх, ялангуяа Монгол-Мин улс, Монгол-Манж Чин улсын харилцааны түүхэнд холбогдох үйл явдлуудыг гуравдагч этгээдийн байр сууринаас харж, тэдгээр үйл явцын байдал, цаашдын дэлгэрэлтэд үнэлэлт дүгнэлт өгөхийг оролдсон явдал юм.

Чосөнъ-ий сурвалж бичигт гарч буй монголчуудын талаарх ерөнхий төсөөлөл нь “хүчирхэг Монгол” бөгөөд чосөнъчүүд анхандаа Монголыг Мин улстай Зүүн Азид ноёрхохын төлөө эн тэнцүү өрсөлдөх улс гэж үзэж, тэдний үйл ажиллагааг нүд салгалгүй ажиглаж байжээ.

Тухайн үеийн түүхэн эх хэрэглэгдэхүүний нэг болох “Цзянъчжоугийн зүрчидэд аялсан зурагт тэмдэглэл” дэх Монголын түүхэнд холбогдох мэдээ нь тийм ч их бус боловч, дээрх мэдээнүүдээс Монголын түүхийн зарим нэг асуудлыг тодруулах боломжтой юм.

Цаашид солонгос сурвалж дахь хамаа бүхий мэдээг олж илрүүлэх, судлах, судалгааны эргэлтэд оруулах нь дундад үеийн Монголын түүхийг судлахад зохих тус дэм болно гэж үзэж байна.

Ном зүй

Монгол хэлээр

Зарлигаар тогтоосон гадаад монгол, хотон аймгийн ван гүнгүүдийн илтгэл шастир (1-44-р дэвтэр). Монгол бичгээс кирилл бичигт буулгаж, тайлбар хийсэн Ц.Цэрэндорж, Л.Эрдэнэболд, Д.Баржав, Н.Ганбат. Манж, хятад эхтэй харгуулсан Ц.Цэрэндорж. УБ. 2007.

Манжийн үнэн магад хууль. Монгол бичгээс кирилл бичигт буулгаж, манж, хятад эхтэй харгуулсан Ц.Цэрэндорж. УБ. 2009.

Ц.Цэрэндорж. Монголын Тайсун хаанаас 1442 онд Чосөнъ улсын Сэжон ванд илгээсэн сургах зарлигийн бичиг // Түүхийн судлал. №40, УБ. 2010. 355-362-р тал.

Ц.Цэрэндорж. Манжийн эрхшээлийн үеийн Монголын түүхэнд холбогдох солонгос сурвалжийн зарим мэдээ // CNEAS Reports 13, Чин улс ба монголчууд, Япон, Сэндай. 2014. 247-266-р тал.

Ц.Цэрэндорж. Солонгосын түүхийн сурвалж дахь XIV-XVIII зууны үеийн Монголтой холбоотой мэдээ баримт // Солонгос судлал сэтгүүл, 1 (5). 2018. 10-26-р тал.

Ц.Цэрэндорж. Солонгосын түүхийн сурвалж дахь XIV-XVIII зууны үеийн монголтой холбоотой мэдээ баримт (“Чосөнъ улсын магад тэмдэглэл”-ийн жишээн дээр) // Түүхийн судлал. №48, УБ. 2019. 92-104-р тал.

Солонгос, япон хэлээр

朝鮮王朝實錄 (<http://sillok.history.go.kr>)

송미령, 「17-18세기 조선 정부의 몽골 이해」, 『중국사연구』, 第62輯, 2009, 137-167쪽.

오종록, 「朝鮮初期의 國防觀」, 『진단학보』 86, 진단학회 1998, 137-155쪽.

우인수, 「17세기 후반 대만 정씨 해상세력에 대한 조선의 정보수집과 그 의미」, 『대구사학』, 第100輯, 2010, 163-187쪽.

Ts. 체렝도르지, 「몽골제국 시대 이후 몽골이 아시아의 역사에 끼친 영향에 대하여」, 『아시아문화연구』, 가천대학교 아시아문화연구소, Vol. 41, 2016, 99-124쪽.

홍성구, 「“朝鮮王朝實錄”에 비친 17세기 내륙아시아 정세와 ‘寧古塔回歸說’」, 『中國史研究』, 第69輯, 2010, 274-307쪽.

伍躍, 「朝貢關係と情報收集-朝鮮王朝對中國外交を考える際して」, 『中國東アジア外交交流史の研究』, 夫馬進編, 京都大學學術出版會, 2007.

Д.Энхцэцэг

МОНГОЛ – МИНГИЙН ХАРИЛЦАА: ЗАХИДАЛ БИЧГИЙН ТУХАЙ¹

DOI 10.25882/c5ej-k752

Эзэнт гурний дараах үеийн Монголын түүх, ялангуяа Монгол-Мингийн харилцааны түүхийг дахин судлан үзэж, энэхүү харилцааны онцлогийг нээн илрүүлэх нь чухал байна. Үүнд, Хуа-и Июй толь, Мин улсын судар, Мингийн магад хууль зэрэгт хятад үсгээр монгол хэлээр тэмдэглэгдэн үлдсэн бичгүүд чухал сурвалж болно. Хоёр улсын харилцаа нь нэг хуридаж, нэг намдаж хүчиний харьцаа өөрчлөгдөхийг дагалдан хувьсан өөрчлөгдөж байжээ. Монголын хаадын Хятадад илгээсэн бичиг захидалын уг эх, хуулбар, орчуулга сэлт нь одоогоор илэрч олдоогүй боловч элч нарын тухай тэмдэглэл өдий төдий байна. Мин улс нь бууж өгсөн монголчуудыг Монголд элч болгон томилж илгээдэг байсан бөгөөд хариуд нь монгол ноёд тэдгээр элч нарын хамт өөрсдийн бичгийг илгээдэг байжээ. Түмэдийн Алтан хааны үеэс эхлэн төвд болон хятад үсгээр мөн бичиж бичиж илгээх болсон байна. Элч нарын авчирсан монгол үсгийн захидалыг Харийн орчуулгын товчоонд өгч хятадаар орчуулгаад дээд захираанд дамжуулан өгдөг. Энэхүү орчуулгын албанд харийн хэл мэдэх хүнийг сонгон шалгаруулж аваад улмаар орчуулгын эрдэмд сургадаг байжээ. Монгол хаад ноёдын Мин улсад илгээсэн бичиг захидал хэзээ нэг өдөр олдох байх хэмээн найдаж байна.

Түлхүүр үтс: Эзэнт гурний дараах үе, монгол хаад, Мин-Монголын харилцаа

D.Enkhtsetseg

MING-MONGOLIAN RELATIONS: ON THE CORRESPONDENCE BETWEEN TWO STATES

Many aspects of post-imperial history need to be re-examined, including the Mongol-Ming embassy - correspondence between them. It is important to

¹ ΘМӨЗО-ны Шилийн хотын Түүх соёлын дурсгалыг хамгаалах газрын ажилтан Айзам Мин ши лү (明实录) зэрэг хятад сурвалжийн мэдээг орчуулж, хамтран бэлтгэсэн болно.

clarify the specifics of the correspondence between the Mongolian state and Ming and how the wording has changed and to study this in depth in the future, based on Mongolian historical texts and historical documents such as the Hua-yi Yi-Yu Dictionary, Ming Shi, Ming Lu Xi, and Ming shilu written in Chinese characters in Mongolian. The relations between the Mongol and Ming states have been sometimes slowing down, and sometimes expanding over the course of history due to state policy and power relations. The originals, copies and original translations of the letters of the Mongol khans to Ming are not yet available, but we still have a lot of messages sent by envoys and letters. The discovery of the sources of original letters and writings in these sources, which are intended to clarify on the history of bilateral relations will be a new area of research. The Ming dynasty used the remaining and surrendered Mongols as ambassadors to Mongolia. Mongol khans and princes wrote letters of expressing their intentions in Mongolian and sent them through envoys. From the time of Altan Khan of Tumed, their letters were sent in Tibetan and Chinese. The Mongolian letter sent by the envoy was translated into Chinese by the Department for Foreign Language Translation of Ming State and submitted to the top management. The Department of Foreign Translation (四夷馆) was an organization that recruited, trained, and employed people who knew foreign languages and had the ability to translate. For many years, they selected interpreters who were fluent in foreign languages and trained foreign language translators and interpreters. From the Ming State, prepare awards and letters of appreciation for Mongolian khans, princes, queens, and nobles and will be sent as envoys. We believe to find the originals, copies and original translations of the letters of the Mongol khans.

Keywords: Post-imperial period, Letters of Mongol khans, Ming-Mongol relations.

XIV зууны эцсээр хятад дахь ноёрхол халагдан, эх нутагтаа ирснээр Монгол улсын дотоод, гадаад байдал түгшүүртэй, зөрчил тэмцэл дайн тулаан олширсон ч элчин харилцаа төрийн гадаад бодлогын хувьд ихээхэн үүрэгтэй хэвээр байжээ. Монголын хаад, ноёд хөрш зэргэлдээ улстай харилцан цэрэг – улс төрийн дэмжлэг авч өрсөлдөгч талын хүчийг сулруулах, нэгэн зэрэг хэд хэдэн чиглэлд дайтажаас зайлсхийг гол арга нь болж байсан. Монголчууд худалдааны зам харгуйгаас алслагдан, эдийн застийн хэрэгцээ шаардлагаас үүдэн Алба өргөн арилжаалах шинэ хэлбэр үүссэн нь Монгол болон Мин хоёр улсын элчин харилцаанд

тэргүүлэх байр суурьтай болсон. Монгол орон том, жижиг олон эзэмшил болон задарч, Монголын хаад, ноёд өөр өөрийн нэрийн өмнөөс элч илгээн хөрш улстайгаа харилцах болсон нь энэ үеийн гадаад харилцааны бас нэг онцлог юм.

Эзэнт гүрний дараах үеийн түүхийн олон асуудал түүний дотор Монгол – Мин хоёр улсын элчин харилцаа, харилцан уламжилсан анхдагч сурвалж - захидал бичгийг улируулан судлах шаардлага зүй ёсоор гарч байдаг. Монголын түүхийн зохиолууд, монгол хэлээр хятад үсгээр бичгээр тэмдэглэгдсэн захидал бичиг Хуа-и И-юй толь (华夷译语)²-толь бичгийн (1389 он) дэд дэвтэр болон Мин ши (明史); Мин ши лу (明实录); Ваньли-гийн оны тэмдэглэл (万历武功录), Мин улсын үед үүссэн хэрэг явдлын эх адгийг тэмдэглэсэн түүх (明史纪事本末), Мин улсын хууль зүйн тэмдэглэл (明会典), Жу Юаньжан-ы үеийн тэмдэглэлүүд (朱元璋系念要录)³ зэрэг нь хоёр улсын элчин харилцаа, харилцан уламжилсан захидал бичиг судлалд гол хэрэглэгдхүүн болно. Монгол - Мин хоёр улсын элчин харилцааны бичиг захидалын онцлог, төрөл, хэлбэр маяг, уг хэллэг хэрхэн өөрчдөгдөж ирсэн, гадаад харилцааны асуудал хариуцсан байгууллага ялангуяа орчуулан үйлдэх газар зэргийн талаар тодруулах, хойшид энэ талаар гүнзгийрүүлэн судлах нь чухал юм.

Эзэнт гүний дараах үеийн Монгол улсын гадаад харилцааны түүхэнд холбогдох захидал бичгийг:

- Мин улс - Монгол ноёд түшмэдийн харилцаанд холбогдох
- Монгол хаад ба Мин улсын харилцааны захидал бичгүүд гэж хоёр ангилж болно.

Мин улс - Монгол ноёд түшмэдийн харилцаанд холбогдох судалгааны бүтээл харьцангуй элбэг, харин Монгол хаадын Мин улстай харилцсан захидал бичгийн судалгаа ховор ажээ. Монгол хаад ба Мин улсын харилцаа Мин улс байгуулагдахын өмнө эхэлсэн. Улаан алчууртаны бослогын удирдагч Жу Юаньжан [1367 оны] есөн сарын шар нохой өдөр [9.28] *Юань гүрний эзэнд элч томилон захиа илгээ[жээ]*⁴. Босогчид [1368.1.28] Жу Юаньжаныг Хун-Ү (1368 – 1398)

² Нангиад Монгол Хуа-и и-юй толь, латин галиг хийж, шинэ үсэгт хөрвүүлсэн С.Жанчив, Ц. Бямбацэнд УБ. 2005; Θ.Мандах Монгол И-юй бичиг. Хөх хот. 1995.

³ Мин ши (明史) 中华书局. 1974, Мин ши лу (明实录).... Ваньли хаан оны тэмдэглэл (万历武功录). 中华书局. 1962; -Мин улсын хууль зүйн тэмдэглэл (明会典) 中华书局., 1989; Мин улсын үеийн хэрэг явдлын эх адгийг тэмдэглэсэн түүх (明史纪事本末)中华书局. 1977.

⁴ Мин улсын судар: Тайзү хааны уг тэмдэглэл. Эртний хятад хэлнээс орчуулж, оршил

хуанди өргөмжлөн улсын нэрийг Мин, хааны цолыг Тайзү (太祖) хэмэн нэрлэжээ. Энэ үеэс Монголын Юань улс, Хятадын Мин хоёр улс зэрэгцэн оршиж хоёр улсын элчин харилцаа жинхэнэ утгаараа эхэлсэн. 1368 оны намар босогчид нийслэл орчмыг довтлон *Намрын илүү [долоон] сарын улаан барс өдөр* [9 сарын 10]⁵ Тунжөүг эзлэхэд Юань улсын хаан Тогоонтөмөр (1333-1370) албат олноо дагуулан Хаанбалиг [Дайду] нийслэлээ орхин гарч, Шанду, Инчанфу-гаар дамжин өвөг дээдсийн төр улсаа мандуулсан нутагтаа иржээ. Мин улсын эхний үед монголчуудыг илбэн тохинуулах, ухуулан дагуулах, хил хязгаар нутгийн ард иргэдийг дотогш нүүлгэн шилжүүлэх, аж ахуйн талаар арилжаа худалдааг чандлан хязгаарлах, цэрэг зэвсгийн хүчээр сүрдүүлэх зэрэг харилцан уялдаа бүхий бодлого баримталж байжээ.

Хун Ү-гийн хоёрдугаар оны найман сард Мин улсын Тайзү хуанди Инчанфу-д сууж буй Тогоонтөмөрт элч илгээн ... захидал⁶ хүргүүлсэн нь хоёр улсын төрийн элчин харилцааны эхлэл болсон. Мөн оны найман сард Тогоонтөмөр хаанд элч илгээн захидал хүргүүлжээ. Захидалд... Мөхөс би болвоос угаас харц хүн болой. Ойрд улсын дотоодын байдал тогтвортгүй, үймээн самуун ихтэй болов. Олон газар орны эмх замбараагүй бослого, хулгайг дарж, ард иргэдийг амартувшин болгохыг бодох нэг ч хүн үгүй болжээ. Иймээс ... биеэрээ жанжидаа дагуулан ... найман хаалга, хоёр мөрнийг өөрийн харьят нутагт оруулав. Гэтэл эрхэм та улсынхаа төлөө санаа тавихгүй өөр хоорондоо алалдан тэмцэлдэж, ард иргэдийг зовлонд учруулсан ажгуу. Иймээс уржнан жил их жанжидаа Шандун, Хэнань, Тунгуань, Дайдао [Дайду] зэрэг газарт илгээв ... миний цэрэг хүрч очоогүй аталь эрхэм та өвөг дээдсийн орд харшийг орхиод нэгэнт буруулан явсан байлаа. Миний бодоход монголын зуу хүрэхгүй жилийн хувь заяа дууслаа гэдгийг ухааран мэдээд, тэнгэрийн тааллыг дагаж хятадын хуучин нутгийг буцаан өгч байгаа гэж машид сайшааж байв. Гэтэл удсангүй эрхэм та Кайпингийн зүг[ээс] байн байн уулгалан довтлох болов хэмээн харуулын сэргийлэх жанжид илтгэн мэдээлэх болов. Эрхэм та урьд өмнө орд харш амгалан, улс гүрнээ чинээлэг байх үед тэр олон дээрэмчдийг дарж чадаагүй байж, одоо.govьд очоод ... байн байн хил рүү аюул учруулж байгаа нь эрхэм таны алс хэтийг бодохгүй, ухвар мөчдийн [хэрэг] биз ээ. Одоо

тайлбар хийсэн Д.Ундрах, Ч.Содбилэг. УБ. 2017, 33.

⁵ Мин улсын судар. Уг тэмдэглэл. I - XII дэвтэр. Эртний хятад хэлнээс орчуулсан Д.Ундрах, Ц.Цэрэндорж, Ч.Содбилэг. УБ. 2018, 46.

⁶ Мин улсын судар. Уг тэмдэглэл. I-XII дэвтэр. УБ. 2018, 50.

хятадын бүх нутаг миний эрхэнд орж, орон даяар ... харь угсаатан цөм захирагджээ. Хэрэв би умард этгээдэд цэрэг гарган довтлон ... чигээрээ Ишань уулын умар зүгт хүрээд очвол эрхэм танд хэдийгээр хэдэн түмэн иргэн байлаа ч ... үнэн хэрэгтээ унтарч байгаа галын цог, ус нь хатсан голын загас мэт болохоор яахан ийнхүү аашилж болох билээ. Эрхэм та хэдийгээр умарт этгээдэд зугатан одсон ч танд цааш очих газар даанч байхгүй биз ээ. Миний бие эрхэм таныг байдлыг өөрчлөн, хувь заяагаа шийдэж, үг дуугүй дагавал сая удам угсаагаа хамгаалж чадна гэдгийг чин үнэн санаанаасаа зөвлөе. Та үүнийг сайтар тунгаан соёрхоно уу⁷ хэмээгээд

君其奉天道，顺人事，遣使通好，庶几得牧养于近塞，藉我之威，号令其部落，尚可为一帮之主，以奉其宗祀。若计不出此，犹欲以残兵出没为边患，则予大举六师，深入沙漠，君将悔之无及矣⁸ - Эзэн та тэнгэрийн санааг дагаж, хүний жамыг журамлаж, элч илгээн харилцаа тогтоовол ардууд чинь хилийн ойрхон мал маллан, [та] миний эрх сүрийн доор өөрийнхөө харьят олныг захирч эзэн нь сууж болно. Хэрэв эс бөгөөс хил хязгаарт халдах аваас их цэргээр дайрч, эзэн та хязгааргүй харамсах болно гэжээ.

Мин улсын хаан ёс журмыг сахисан мэт боловч монголчуудыг Дайдугаас гаргаж цэрэг улс төрийн амжилт олсон тул ихэд бардам, сүр далайлгасан нь илэрхий. Их Юань улсын хааныг дагаар ирэхийг ч шаардахаа мартсангүй. Тогоонтөмөр хаан хүлээж авсангүй, Дайдуг эргүүлэн авахын төлөө бүхий л арга хэмжээг авч байв.

Хун Ү-гийн хоёрдугаар оны өвлийн тэргүүн сард Юань улсын эзэнд [Тогоонтөмөр] элч зарж захидал хүргүүлэв⁹:

改图易虑，安分顺天，保境土以存宗祀。若欲效汉之匈奴，唐之突厥，出没不常，以为边患，是计之不审也。¹⁰ - Санаа бодлоо өөрчлөн, тэнгэрийн санааг даган, нутаг дэвсгэрээ сахиж, дээдийн удмаа үлдээ. Хэрэв Хүннү ... мэтийг дууриаж, хилийг үймүүлбэл лавтай нэхэмжилнэ гэсэн санаагаа илтгэжээ.

⁷ 明史纪事本末，中华书局，1977; Идэр Д. Их Юань улс (1368-1388) II, УБ. 2013, 110 -111.

⁸ 明太祖实录 (Мин Тайзү шилү), 洪武二年八月己丑 (Хун Ү-гийн хоёрдугаар оны найман сарын шаргачин үхэр өдөр).

⁹ Мин улсын судар. Уг тэмдэглэл. I-XII дэвтэр. УБ. 2018, 50.

¹⁰ 明太祖实录 (Мин Тайзү шилү), 洪武二年十月辛卯 (Хун Ү-гийн хоёрдугаар оны арван сарын цагаагчин туулай өдөр).

Тогоонтөмөр хааны XXX [1370] оны [зуны] тэргүүн сарын шинийн хоёрны өдөр Эзэн хааны бие чилээрхэн, Жуу бичиг буулган Хунтайж [Аюуширидара]-ийг төр, цэргийн хэргийг ерөнхийлөн хамарагтуун¹¹ хэмээн, хааны эрх мэдлийг шилжүүлжээ. Мөн сарын улаан нохой өдөр¹² Тогоонтөмөр хаан түр нийслэл Инчан хотод таалал төгсчээ. Мин улсын Тайзү хаан элч томилон илгээсэн, эмгэнэлийн бичигт:

Үхэх төрөх, мандах мөхөх гэгч нь нэгэн цагийн гэнэтийн тохиол бус, тэнгэр гэзрын тогтоосон таалал буюу. Эртний багш мэргэд хэмээгдэгсэд ч гэсэн энэ дөрөвийн нэгэнд нь харгахын тулд, эс хувирах хэмээж яхин болох ажээ? Үүнийг нь тэнгэрийн зарлигийг мэдсэн ахул эс сэжиглэмүй хэмээх болой. Юань улсын эзэн хаан таны өвөг дээдэс эрт үед говь элсэн газраас мандаж, нум татаж, зэв харваж манай Дундад ороод дэлхий дахиныг эрхшээж, таван өнгө, дөрвөн харийг хураан тогтоосон нь тэнгэрийн зарлиг бус болбоос хэрхэн ийм болох аж. Эзэн хаан таны эцэг хөвгүүд чив хэмээн нимгэн хувцсаар хотоо сахих цагт хулгай дээрэм Рү, Ин зэрэг газраас босч. Хуаша орныг доргиож, захиа зарлиг эс явагдан улс орноо алдсан байлаа. Үүнийг хүний үйл хэмээн буюу? Мөхөс би тэр цагт дэлхий дахиныг сурдуулэх хуяг зэвсэг эс агсан атал, мөн эзэн хаан таны төр гүрнийг оруулан захираад иргэдийн төлөө эзэн болсон нь бас ч тэнгэрийн зарлигаар болсон нь энэ болой. Эгнэгт хаан та бээр говь элсэн газрыг эрхшээж, эзэн би Дундад орноо захирсугай. Хаантан та түшмэдтэйгээ хамт хүсч сүрээ хөдөлшгүй бэхжүүлээд зах хязгаарыг минь цочоон хэдэнтээ мандсан бүлгээ. Эдүгээ хаан таныг говь элсэн газарт хальсаныг сонсоод эзэн миний бие машид эмгэнэн гашуудмуй. Онцгойлон элч томилон гашуудаж хүндэтгэл болгон илгээсэн сархадын тахилгыг минь таны сүнс амсан соёрхож, гэгээндээ толидох ажаамуу¹³ хэмээжээ.

Тогоонтөмөр хааны үеийн Монгол - Мингийн харилцаа нь Эгнэгт хаан та бээр говь элсэн газрыг эрхшээж, эзэн би Дундад орноо захирсугай хэмээн хоёр улс өөр өөрийн газар нутаг, ард олноо захиран суух болсон гэдгийг хүлээн зөвшөөрсөн байна. Ийнхүү Тогоогтөмөр хааны үеэс Монгол - Мин хоёр улсын элчин харилцаа албан ёсоор эхэлж, түүхэн цаг үеийг уртад нэг саарч, нэг өргөжсөөр Лигдэн хааны үе хүртэл үргэлжилсэн түүхтэй. Монгол - Мин хоёр улсын элчин харилцаа түүхэн цаг үеийн хоёр улсын төрийн бодлого, хүчний харилцаа зэргээс шууд шалтгаалж байсан.

¹¹ Умар газар одсон хувийн тэмдэглэл. УБ. 2016, 19.

¹² Мин улсын судар. Тайзү хааны уг тэмдэглэл. УБ. 2017, 51.

¹³ 明史纪事本末, 中华书局, 1977; Идэр Д. Их Юаны улс. УБ. 2013, 110.

Аюушридара хаан Хархорумд ирж Улсыг дахин сэргээн мандуулах оны цол зүүж, монголчуудын цэргийн хүчийг нэгтгэн хятад дахь ноёрхлоо сэргээх, төр, цэрэг, иргэний асуудал хариуцсан яам байгуулан, тамга тэмдэг цутган, түшмэдийг томилон цол хэргэм олгож, эрдэмт мэргэд, өрлөг сайдаа цуглуулан, улсын үйлийг эрхлүүлэх болсон. Мин улсаас алс хол Монголын хаанд элч томилон илгээх болжээ. Анх 1370 оны 11 сарын 14 [өвлийн тэргүүн сарын цагаан мөгөй өдөр], 12 сарын 26 [өвлийн сүүл сарын харагчин гахай өдөр]¹⁴ тус тус Юань улсын угсаа залгамжилсан эзэн Аюуширидара хаанд элч томилон захидал хүргүүлж, Мин улсыг дагахыг ятган сануулжээ.

1371[2] онд элч илгээн... урьд хоёр удаа элч томилон захидал илгээсэн, хариу одоо хүртэл сураг чимээгүй болой. Тунгаан үзвэл эрхэм таны ухвар мөчид бодлогоос болжээ. Эрхэм таны санаа бол тэнгэрийн доорх эзэн нь би болохоор түүний доторх ард иргэд бас минийх байх ёстой хэмээн үзэж амуй. Гэтэл ёс журмын дагуу хэлэлцвэл тийм биш ажай эртний үгэнд ард бол ус, хаан бол завь, ус бол завийг дээш хөвүүлж чадна, бас хөнтрүүлж ч чадна гэж хэлдэг. Гэтэл эрхэм та үүнийг ойлгохгүй, эрэгцүүлэн ухаарахгүй зөрүүд зан гаргаад юунд эс буцаж ирнэм. Эдүгээгийн хэрэг явдлаар үзэхэд эрхэм таныг түших баатруудын байгуулсан гавьяя өчүүхэн ч алга. Миний цэрэг өөдрөөс өдөрт хүчирхэгжин байхад эрхэм та хуучин байдлаараа байхыг хэрхэн зөвшөөрөх ажээ. Эзэн тэнгэрээс нэгэнт заяж хайрласан эдүгээгийн байдлыг хэрэн дур зоргоор өөрчлөн шийдэх билээ. Эрхэм минь юунд зальхай этгээдүүдийн үгэнд орж, гуньж гомдон суунам. Даруй эв найр тогтоож, тэнгэрийн ёсыг таалж, хүний ёсыг дагавал эрхэм таны харьяаны аймгуудад манай зарлиг хүчин төгөлдөр болох биш үү. Тэр цагт эрхэм та миний гүрэн улсын дотор эзэгнэн захирсан нэг эзэн нь болж, өвөг дээдсээ хүндлэн тахиж явах эрхтэй үлдэнэ. Хэрвээ энэхүү байдлыг үл хайхран үлдсэн цөөхөн цэргээрээ хил хязгаарыг довтлон үймүүлэх аваас өөрт чинь аюул нүүрлэнэ. Би зургаан их жанжныхаа удирдсан цэргийн бүх хүчийг говь нутагт хөдөлгөн оруулах болно. Тэрхүү цагт эрхэм та харамсал илэрхийлэн гүйвч цаг нэгэнт оройтсон байх болов уу¹⁵ гэж Мин улсын бодлого, ялсан эзний сүр хүчийг үзүүлэх хандлага давамгайлсан захидалд Монголын хаан, хариу илгээсэнгүй.

¹⁴ Мин улсын судар. Уг тэмдэглэл. I-ХII боть. УБ. 2018, 52.

¹⁵ 明史纪事本末，中华书局，1977. Идэр Д. Их Юаны Улс. УБ. 2013, 111.

[1374 онд] Аюуширидара хаанд дахин нэг удаа элч илгээн: 若能悟我所言，必得一族于沙漠中暂尔保持，或得善终。君若不悟，他日加兵于彼，祸有不测者矣¹⁶ - хэрэв миний хэлснийг зөвшөөрөх [аваас] говь нутагтаа [Монгол нутагт] аймаг олноо захирч суух эрх мэдлийг, хэвээр нь байлгах буюу нэн сайн үр дүн олж чадна. Хэрэв та үл ойшоо болвоос аль нэг өдөр их цэргээр дайлж, гай зовлон тарих болно

гэж ятгах, сүрдүүлэхийг зэрэгцүүлэн элчин томилж бичиг илгээж байжээ.

Удалгүй элчин харилцаа тасарч, дайн тулаан эхэлсэн. Элчин харилцаа, цэрэг дайны бодлого тухайн улс түмний гадаад харилцаа, төрийн гадаад бодлогын хоёр тал, нэгээс нөгөөг нь салгах аргагүй, харилцан бие биеэ нөхвөрлөнө. Шюй Да тэргүүтэй их цэрэг турван зам хуваан Монголд довтолж, Монгол - Мингийн дайн өрнөжээ. Гэвч цэрэг ялагдан, Мин улсын цэргийн бодлого, аян дайн амжилт олсонгүй, Лядунд монголчуудын хүч нөлөө нэмэгдэн, Монгол - Корий-гийн харилцаа сэргэж, Мин улс цэрэг зэвсгийн хүчээр монголыг мөхөөх боломжгүй зэргийг харгалзан, өөр хооронд нь зөрчилдүүлэн хүчийг супруулах эртний уламжлалт бодлогод шилжиж, найрсаг харилцаа тогтоохыг чухалчилжээ. Үүний тод илрэл нь Аюуширидара хааны хөвүүн Майдарбалыг буцаасан хэрэг явдал юм. Бар жил [1374.10.20] Мин улсын хуанди, хятадад олзлогдсон хүү Майдарбал [Чун-ли хөү (崇礼侯)]¹⁷-ыг нь эцгээ ятган, эвсэх явдлыг дөхөм болгох, монголын дотоод хэрэгт оролцуулахаар ёс журмыг баримтлан Юаньбуха, Төмөр хоёр түшмэлийг бэлэг сэлтийн хамтаар томилон¹⁸ Аюушридара хаанд захидал илгээн ... урьд [Аюуширидара хаан] эрхмийн Инчан хотод орхисон балчир үрийг чинь би өмнөд газарт авч ирүүлээд ихэд хүндэтгэлтэйгээр харгалзаж, таван он шахам болов. Эрхэм та ... говь нутгаар хэсүүчлэн ... эцэг хүү хоёр хагацаж, удам залгуулах хөвгүүн үгүй ихэд зовж байгааг ойлгоод ... [Майдарбал]-ыг хойд зүг буцаах болсон¹⁹... Их Юань улсын удам угсааг тасалдуулахгүй залгамжуулахыг бодсон бүлгээ. Эрхэм та

¹⁶ 明太祖实录 (Мин Тайзү шилтү), 洪武七年九月丁丑 (Хун У-гийн долдугаар оны есөн сарын улаагчин үхэр өдөр).

¹⁷ Гомбожав. Гангын урсгал. Монгол түүхэн сурвалж бичгийн цуврал. Х боть. УБ. 2006, 17.

¹⁸ 明太祖实录 (Мин Тайзү Ши лү), 洪武二年四月乙亥 (Хун У-гийн долоодугаар он есөн сарын улаагчин үхэр өдрийн зурvas).

¹⁹ Мин улсын түүх. Эртний хятад хэлнээс орчуулж, тайлбар хийсэн Н.Ариунгуга. УБ. 2015, 17.

энэ бүхнийг сайтар тунгаан соёрхоно уу²⁰гэжээ. Мин улс байгуулагдсан эхэн үеийн хоёр улсын хаадын элчин харилцаан дахь Мин улсын баримтлах бодлого, арга хандлага адил илбэн дагуулах бодлого зонхилж, нэг талаар уран үгээр ятгаж, нөгөө талаар басамжлан тандах, цэргийн хүчээр сүрдүүлэх аргыг хослуулан хэрэглэж байсан нь илэрхий, энэхүү бодлогыг хүлээн зөвшөөрөх боломжгүй тул Монголын хаан элчийг буцаахгүй, өөрийн элчээ илгээж харилцсангүй.

1378 оны зуны тэргүүн сард Монгол улсын Аюуширидара хаан таалал болжээ. Мин улсаас XI оны ... зуны сүүл сарын хар хулгана өдөр [1378.7.6] элч илгээж, урьдын Юань улсын угсаа залгамжилсан эзэнд тахилга²¹ өргүүлжээ.

1379 онд Төгстөмөр (1379-1388) хаан өргөмжлөгдөн, Усхал хэмээн алдаршсан. Төгстөмөр хаан Хархорум, Барс хот, Инчаныг холbon их цэрэг хуримтлуулан, Өлзийбуха, Найрбуха, Манз, Харажан, Лай эр, Тогооч, Азу [Айзү] Нагачу зэрэг түшмэд, жанжид харьяат цэргийн хүчээр Лядун хүртэлх өргөн уудам нутгийг сахин ... Инчан, Хоринд олныг хамгаалж, үе үе боомтын доор [умар хязгаарт уулгалан] нэг үзэгдэн, нэг алга болж бай[в]. Мин улсаас Төгстөмөр хааннд элч илгээн олонтаа тамга бичиг шагнан, аргадсан боловч огт дагасангүй²² хоёр талын элчин харилцаа саарчээ.

Усгал хаанаас хойш монгол оронд засаглалын хямрал гүнзгийрч, зөрчил тэмцэл олширсон. Төр засгийн эрх мэдэл суларч, орон нутгийн язгууртнууд толгой өндийлгөж, хаад эрх мэдэл үгүй, түргэн солигдож, нэр цолыг ч таах арга үгүй болжээ. Мин улсын түүхэнд Хун –Ү (1368-1398)-гийн XXII [1389] онд Юань улсын Есүдэр өөрийн эзэн Төгстөмөрийг хороож[ээ] хэмээгээд Мин улсад элч илгээсэн алба барьж байсан гадаад улсуудын тэмдэглэлд түүний тухай дурьдсан байдаг. Дотоодын зөрчил, Мин улсын довтолгоо зэргээс үүдэн 1388-1394 онд Зоригт (1388-1391) болон Энх (1391-1394), Элбэг (1394-1399) хаад байр сууриа бэхжүүлж чадсангүй. Мин улстай элч, захидал илгээн харилцсан мэдээ үгүй.

Элбэг хааны ахмад хүү Гүнтөмөр [Тогоон] (1399-1402) хаан ор залгамжлан суусан. Мин улсын магад хуульд:

²⁰ 明史纪事本末, 中华书局, 1977. Их Юань Улс. УБ. 2013, 112.

²¹ Мин улсын судар. Уг тэмдэглэл. I-XII боть. УБ. 2018, 62.

²² Мин улсын түүх. УБ. 2015, 18; Мин улсын судар. Олон шастир. 327 дугаар дэвтэр. Татар. Эртний хятад хэлнээс орчуулсан Д.Ундрах, Ц.Цэрэндорж, Ч.Содбилэг. УБ. 2018, 129.

[1399 онд] Мин улсын шинэ хуанди Хуйзун [Жу Юньвэнь (1398 -1402)]... нэгэнт хаан орыг залгамжлав ... элч илгээн Хархорум, Ойрад зэргийн ахлагчид жуу бичиг хүргүүлж²³ харилцжээ. Жу Юньвэнь (1398 -1402) гуравдугаар оны [1401 он] 11 сард ... 鞑靼可汗遣使来谕款²⁴ - Татарын хаан элч ирүүлжээ [хэмээсэн нь он цагийн хувьд Гүнтөмөр хаан Мин улстай элч илгээн харилцсан тухай баримт болно]... [1401 оны 11 сард] Татарын хаан элч ирүүлж, шудрагаа илтгэжээ²⁵ ... Төгстөмөр [хаан]-өөс хойш аймгийн тэргүүлэгчид харилцан самоурч, таван үе уламжилсны дараа Гүнтөмөрт хүрч ирээд бүгд бусдын гарг амь үрэгдсэн учир хааных нь цолыг үл мэдмүй, Гүнтөмөр хүртэл зургаан хүн хаан ширээ залгамжилсан ч бүгд алагдаж тэдний нэг нь ч оны цол хэрэглээгүй²⁶

хэмээн цухас мэдээ үлдجээ.

Мин Юнлө (1403-1424) хуанди Монголын хаан, тайшид тус тус элч томилон зүүн, баруун Монголын зөрчлийг ашиглан, улс төр, аж ахуй, цэрэг дайны арга бодлого хэрэгжүүлж, хүч буурайг нь дэмжин хүчин нь их талыг дарангуйлж, харилцан тэмцэлдүүлж бие биеийн хүчийг супруулахыг санаархаж байсан нь энэ цаг үеийн хоёр улсын элчин харилцааны гол онцлог болжээ. Монгол - Мингийн 30 гаруй жилийн дайн тулааны сургамж монголчуудыг мөхөөх нь хялбар биш болохыг Мин улсад ойлгуулжээ. XV зууны эхэн үеийн Монголд илгээсэн бичиг захидалын үг хэл, хэллэг өөрчлөгдөн тухайлбал:

作宾吾朝 - манай төрд зочлох, 安分顺天 - биеэ мэдэж тэнгэрийн санааг дагах, 归降 - дагаар бууж өгөх гэх зэргийн үгс харагдахаа больсон. Харин, 今天下大定, 薄海内外皆来朝贡。可汗能遣使往来通好, 同为一家, 使边城万里烽堠无警, 彼此熙然, 共享太平之福 - эдүгээ тэнгэрийн доорх байдал нь нэгэнт тогтов. Ойр хавийн улсууд цөм биднийг дагасан байна. Хаан та элч илгээж, найрамдал байгуулбал бид бүгдээр нэг гэр болж, хилийн орчмын хот суурин дайн дажингүй, харилцан эв найртай, хамтдаа амар тайвныг эдлэе

²³ 明太宗实录 (Мин Хуйзун шилү), 洪武三十五年八月丁丑 (Жу Юньвэнь-ий тэргүүн оны найман сарын улаагчин үхэр өдөр).

²⁴ 明太祖实录 (Мин Хуйзун шилү), 建文三年十一月辛亥 (Жяньвэнь гуравдугаар оны арван нэгэн сарын цагаачин гахай өдөр)

²⁵ 明太祖实录 (Мин Хуйзун шилү), 建文三年十一月辛亥 (Жу Юньвэнь-ий гуравдугаар оны арван нэгдүгээр сарын цагаагчин гахай өдөр).

²⁶ Мин улсын судар. Олон шастир. 327 дугаар дэвтэр. Татар. УБ. 2018, 134; Мин улсын түүх. УБ. 2015, 21.

гэх мэтээр өгүүлэх болжээ.

1403 онд Аргуттай [зарим нь Үгэчи хашиха гэх], Гүйликийг тэтгэж хаан ширээнд суулгаж, эрх мэдлийг төвлөрүүлэхийг оролджээ. Монгол - Ойрадын хямралын үед Элбэг хааны хүү Өлзийтөмөр [Буняшир] Дундад Ази, Цагадайн улсад хүн ард, цэрэг морио амраан Бэшбалигт түр суужээ. 1403 онд Доголон Төмөр эмир (1370-1405)-ийн дэмжлэгтэй Юаны удмын Буяниширыг [Буняшир] Бэшбалигт хаан ор суулгав²⁷ хэмээн тэмдэглэжээ. Ийнхүү 1403 оноос хоёр хаан сууж засаглалын хямрал туйлдаа хүрсэн түгшүүртэй цаг үед, Мин Юонлө (1403-1424) Гүйлич хаан (1403-1408) болон Буняшири хаан (1403-1410)-д тус тус элч илгээн харилцаж байжээ. Тухайлбал:

Юнлө (永樂) (1403-1424)-гийн тэргүүн он. Хаврын дунд сард Гүйликийн илгээсэн элчийг нэвтрүүлэхийг зөвшөөрөн элч илгээн сайнаар харилцахыг аргадан ухуулж, мөнгө торго шагнаж, түүний жыюань Аргуттай, чөншиян Мархасан нарт бас [шан харамж] шагнаж²⁸ хариу захидал илгээж ... 宣示朝廷礼待远人之意。²⁹ - Мин улсын төрөөс холын хүнд ёс журамтай хандана ... эдүгээ тэнгэрийн доорхи байдал нэгэнт тогтнов. Ойр хавийн улсууд цөм биднийг дагажээ. Хаан та элч илгээж, харилцвал бид бүгдээр нэг гэр болж, хилийн хот суурин дайн дажингүй, харилцан эв найртай, хамтдаа амар тайвныг эдлэе³⁰

гэх мэтээр өгүүлэх болсон байна.

Гүйлич Мин улсын элчийг барьж хориод Мин улстай харилцахгүй болсон тул 1406 оны гурван сард Мин Юонлө хуанди Ха Шянь [Хашин] (哈先) нарыг Монголд илгээж, элчийг хорьж буцаахгүй байхын хорыг уршгийг ухуулсан, хоёр тал эв найртай явахыг уриалжээ. Гүйлич хариу өгсөнгүй. Дараа жил нь [1407 он] Гүйличид илгээсэн бичигт:

前遣使致书可汗，本期通好，共享太平，乃拘留信使不报。今再遣百户早花等审求其故，祸福之机天有显道，惟可汗省之。³¹ - урьд өмнө хаанд удаа

²⁷ Мин улсын түүх. УБ. 2015, 21.

²⁸ Мин улсын судар. Олон шастир. 327 дугаар дэвтэр. Татар. УБ. 2018, 135.

²⁹ 明太宗实录 (Мин Тайзун шилү), 永乐元年正月己未、七月庚寅,三年十二月乙亥 (Юнлө-гийн анхны оны нэг сарын шарагчин хонь өдөр, долоон сарын цагаан бар өдөр, гуравдугаар оны арван хоёр сарын хөхөгчин гахай өдөр)

³⁰ 明太宗实录 (Мин Тайзун шилү), 永乐元年正月己未、七月庚寅, 三年十二月乙亥 (Юнлө-гийн тэргүүн оны нэгдүгээр сарын шарагчин хонь өдөр; долоон сарын цагаан бар өдөр; гуравдугаар оны арван хоёр сарын хөхөгчин гахай өдөр).

³¹ 明太宗实录 (Мин Тайзун шилү), 永乐四年三月辛丑, 五年五月丙寅、十月壬辰

дараа элч томилон бичиг илгээж, эв найртай байх, энх тайвныг хамтаар эдлэхийг хүсч байв. Харин та элчийг буцаж хариулахгүй байв. Эдүгээ Бай Ху, Зо Хув нарыг томилон учир шалтгааныг олж, жаргал зовлон алин болохыг дээд тэнгэрт мэдэгдэж байна. Үүнийг хаан та сайтар тунгаан бодно уу гэжээ. Мин улс урд хожид нийт тав удаа илгээсэнд, Гүйлиг ойшоосонгүй, элчийг ны буцаасангүй гэх ч Мин ши лү-д: 遣鞑靼僧耳亦赤、也儿吉你儿灰等还。令贵彩币赐勒靼太师右丞相马儿哈咱及头目脱火赤等。- Татарын лам 耳亦赤, 也儿吉你儿 нарыг буцааж, Ойрадын тайш, баруун гарын чинсан Марханза ба толгойлогч Тохочи нарт эд мөнгө өгүүлэв хилээс гартал хамгаалав. Бас Хө Фү (何福) ба Сун Шен (宋晟) -д нууцаар зарлиг буулган 耳亦赤乃鬼力赤之师, 或言此必鬼力赤所遣。盖鬼力赤欲西向与瓦刺战, 将徙其家属近南, 而畏备边官军袭之, 故遣来, 以缓官军之出。- 耳亦赤 бол Гүйликийн хүн [элчийг][буцаан] илгээв. Гүйлиг баруун тийш Ойрадыг дайлах санаатай, гэрийн хүмүүсээ өмнө зүгт нүүлгэ гэхэд хилийн цэрэг, ноёд дайлахаас айж ... дайлахаар мордохыг алгуурлаж буй гэх буюу 鬼力赤亦欲归附而未决, 故先遣来窥规朝廷之意。- Гүйлиги бууж өгөхийг бодож байна гэтэл шийдэж чадахгүй байна. Иймээс хүн томилон төр застийн санааг тэнсэж байгаа нь энэ гэж таамаглажээ.

Энэ сурвалжийн мэдээнд Гүйликийн хүн хэмээснийг үзэхэд, Гүйлиг Мин улсад элч илгээж байсан тодорхой байна. Үүний зэрэгцээ Мин улсаас Буняшир хаанд элч захидал илгээн харилцаж байсан. Мин Юнлө хуанди [1408 оны нэг сард] тайган Ван Ань (王安) нарыг Буняширт томилон: 如能幡然来归, 加以封爵, 厚以赐资, 律于近塞择善地而居。³² - хэрвээ урьдын бодлоо өөрчлөн дагаж ирвэл цол хүртээн, эд хөрөнгө шагнан сайн газрыг шилж, сууж болно гэсэн утгатай захидал илгээв. Буняшир мөн хариу илгээсэнгүй. 1408 оны таван сард Аругтай зэрэг хүмүүс Гүйликийг хөөж, арван сард Буняширийг Өлзийт цолтой хаан өргөмжилсөн. Дараа жил нь тэрээр Урианханы гурван харуулын монголчуудыг нөлөөндөө оруулж, Хэрлэн голын доод урсгалд орд байгуулж, их сайд Аругтайн дэмжлэгтэй улс орноо захиран суужээ. Юнлө-гийн долоодугаар оны [1409] зуны сүүл сарын цагаагчин гахай өдөр Мин улсаас Гуо Жи (郭骥)-г Монголын [Буняшир] хаанд элчээр илгээж:

(Юнлө-гийн дөрөвдүгээр оны гурван сарын цагаагчин үхэр өдөр, тавдугаар оны таван сарын улаан бар өдөр, арван сарын хар луу өдөр)

³² 明太祖实录 (Мин Тайзун шилү), 永乐六年正月甲子、三月辛酉 (Юнлө-гийн зургадугаар оны нэг сарын хөх хулгана өдөр, гурван сарын цагаагчин тахиа өдөр).

边将得尔部下完者帖木儿等二十二人来，俱言众已推立尔为可汗，尔欲遣使南来通好，联心甚喜。 - хилийг сахиж байгаа жанжид [хаан] таны хараат Өлзийтөмөр зэрэг 22 хүнийг олзлов. Тэдний хэлэхээр чамайг нэгэнт хаан ор суулгажээ гэнэ. Чи өмнөш элч илгээж эвсэхийг хүсэж байвал, мөхөс миний сэтгэл маш их баясна ... хэмээгээд 可汗诚能上顺天意, 下察人事, 使命往来, 相与和好, 肤主中国, 汗主朔漠, 彼此永远相安于无事, 岂不美哉³³ - хаан та дээш тэнгэрийн санааг үнэнчээр дагаж, доош хүний ертөнцийн явдлыг магадалж, элч илгээн найрамдалтай харилцаж, мөхөс би Дундадыг мэдэж, хаан та говийг [Монгол нутгаа] мэдэж харилцан өнө үүрд халдахгүй байвал сайн биш үү? гэжээ.

Дээрх баримт Мин улсаас Монголын хааны цэрэг - улс төрийн хүч үлэмжк нэмэгдсэнийг хүлээн зөвшөөрч байсныг харуулж байна. Гэвч Буняшир, Мин улсын саналыг хүлээн авсангүй, элчийг алжээ. Иймээс Мин улс Ойрадын турван ванд элч томилон Буняшир хаанд даган орохооос сэргийлэх болсон. Буняшир [Өлзийтөмөр] хаан, Аругтай нар Ойрадыг хэд хэдэн удаа дайлсан хүч тэнцүү, амжилт олсонгүй Хэрлэн голд буцсан тухай Мин улс олж мэдээд улсын элчийг алсан шалтгаар цэрэг илгээн сайн тохиолыг далимдуулан Монголын хаан ордыг мөхөөхөөр шийджээ. Мин улсаас Буняшир хаанд: 遣郭骥等送完者帖木儿等还, 期与尔通好, 尔乃悖慢, 要杀信使, ……联明年必亲率大军往征尔罪。³⁴ - Гую Жи нарыг томилж, Өлзийтөмөр нарыг буцаан, эвсэхийг хүссэн ч та нар оморгорхон сагсуурч элчийг барьж алсан ... мөхөс би дараа жил биеэр их цэрэг дайчлан ял асуун, нэхэмжилнэ гэж сурдуулжээ.

Буняшир хааны дараа монголын байдал түгшүүртэй, хаад түргэн түргэн солигдож, Дэлбэг (1411-1415) Эсэхү, Ойрадай (1416-1425), Адай (1416-1438), Ажай тайж (1426-1430) урьдын адил нэгэн зэрэг хаан суусан үед хаад захидал бичиг илгээн Мин улстай харилцсан баримт ховор ажээ. Харин Ойрад болон Зүүн монгол, Урианханы харуулын тайш, ноёдтой харилцсан тухай олон баримт сэлт хадгалагдан үлдсэн.

Нэгэн үе Монголын хаан суусан Адай хааны (1416-1438) тухай 1434 оноос Мин ши лү-д нилээд тодорхой тэмдэглэжээ. Учир нь зүүн Монгол, Ойрадын довтолгоонд өртөн Аругтай сайд нь нас барж, харьят олон нь сарнин бутарч Адай хаан үлдсэн олноо дагуулан Хатан голын Бор тохойд орж, Мин улсын хилээс холгүй Гань Лая (甘涼)

³³ 明太祖实录 (Мин Тайзун шилү), 永乐七年四月丁丑 (Юунлө-гийн долдугаар оны дөрвөн сарын улаагчин бар өдөр).

³⁴ 明太祖实录 (Мин Тайзун шилү), 永乐七年七月癸酉 (Юунлө-гийн долдугаар оны долоон сарын харагчин тахиа өдөр).

орчим сууж, элч илгээн Мин улстай харилцах болсон. Мин улсын түүх сурвалжид Адай хааныг Сяо Ванцзи (王子) гээд: 欲率众掠凉州、甘肃。³⁵ - олноо дагуулан Лянжөү, Ганьсу орныг дагуулах санаатай байна гэж тандаж байв. [1434 оны 12 сард] Адай хаан, Доржбай Мин улсад элч илгээсэн тухай Ганьсу (甘肃) -гийн Цэргийн ерөнхий захирагч (总兵营) -ийн дээш өргөсөн бичигт: 朵儿只伯率众三千驻牧 ... 去凉州十余里, 已绝粮饷, 欲来朝归附。且言近至凉州, 失其甥卜鲁罕虎里, 乞还之。³⁶ - Доржбай 3000 хүн дагуулан... Лянжөү-аас арав гаруй газрын зйтай сууж цэргийн амуу, хүнс нэгэнт тасарчээ... Ланьжөү ойролцоо зээ алдаж, буцааж өгөхийг хүсэн байна хэмээсэнд Мин улс: 尔但尽归所掠凉州人口, 亦还尔甥³⁷ - Чи Ланьжөү-аас булаасан хүмүүсээ буцаавал, зээг чинь буцаана гэж хариу илгээжээ. [1435 онд] Адай хаан, Доржбай нар Тогооч (托忽赤) нэрт элчийг илгээж, мориор бэлэг өргөж, Мин улстай хэлэлцээр хийхийг хүсчээ. Гэвч, Мин улсаас сүр хүч нь доройтсон Адай хаантай харилцах байдал нь Буняшири болон Арутгайд хандаж байснаас өөр болж:

尔等能识天命, 相率来归, 许尔休养如故。•今能效顺, 亦许自新。尔或稔恶不悛, 朕虽欲曲全尔生, 如王法何, 尔尚筹之, 无贻后悔³⁸ - Та нар хувь заяагаа таньж, олон түмнээ дагуулан дагаар ирвэл, та нарыг уридын ёсоор амьран суухыг зөвшөөрөх болно ... Дагаар ирвээс буруугаа залруулах завшаан олгоно. Эс бөгөөс ... буруугаа мэдэж үл залруулбал мөхөс би хэдийгээр та бүгдийг амьд үлдээн, өршөөн соёрхохыг бодож байсан ч хууль ёсонд хэрхэн нийцэх билээ. Та нар сайтар бодолхийлэгтүн

хэмээн тулган, сэрэмжлүүлсэн байна. Адай хаан, Доржбай хоёул Гань Лян ойролцоо боомтын гадна, зам харилцааг таслан, Ойрадын алба барихаар Мин улсад очсон элч буцаж чадахгүй Мин улсад удаан хугацаанд үлдэж, Мин улсын хил хязгаар түгшүүртэй болжээ. 1437 оны хоёр сард, Мин улс Ойрадын Тогоонд бичиг илгээн, Татарын хулгай Бодидарма болон Адай, Доржбай нар булаан дээрэмдэж, миний хилийг

³⁵ 明宣宗实录 (Мин Шюаньзун шилү), 宣德九年七月丙申 (Шюаньдө-гийн есдүгээр оны долоон сарын улаан бичин өдөр).

³⁶ 明宣宗实录 (Мин Шюаньзун шилү), 宣德九年十二月己未 (Шюаньдө-гийн есдүгээр оныарван хоёр сарын шаргачин хонь өдөр).

³⁷ 明宣宗实录 (Мин Шюаньзун шилү), 宣德九年十二月辛酉 (Шюаньдө-гийн есдүгээр оны долоон сарын цагаагчин тахиа өдөр).

³⁸ 明宣宗实录 (Мин Шюаньзун шилү) 宣德十年正月甲午、十月壬寅 (Шюаньдө-гийн аравдугаар оны нэг сарын хөх морин өдөр, арван сарын хар бар өдөр).

түйвээж, зам харилцаа нэвтрэхгүй болжээ. Мөхөс миний сайд нар цэрэг авч мордон тэднийг устгахыг хүсэж байна. Цэргээ дагуулан баруунаас хойш чиглэн яв, миний цэрэг хилийг дагаж явья гэж тохиролцон Мин улс, Ойрад Адай хааныг бүслэн дайлах тухай тохиролцжээ. Мөн Адай хаанд бичиг дахин илч элгээн илгээн ... буруугаа хүлээн дагаар ир. 我师一出, 尔其毋悔- бид их цэргээр дайлбал чи лавтай харамсах болно гэж сүрдүүлжээ³⁹. Түшиг тулгуур үгүй Адай хаан арга буюу 1437 онд Мин улсад дахин нэг удаа элч илгээжээ. Мин улс хариуд нь Адай хаан, Доржбай нар амь зуух арга хайж, арга буюу хил хязгаарыг довтолон булаан дээрэмдсэн гэж училж болно, аймаг олноо дагуулан Мин улсын хилийн ойролцоо оршин суухыг зөвшөөрч, өөрийн хараат болж алба үүрэг хүлээ, үүний тулд угсаа гарал өндөр, зэрэг цол өндөр ноёдыг томилж Мин улсад илгээ, зэрэг хэргэм, шан харамж олгоно, гэрээ хэлэлцээр хий гэж тулгаж, цаг хожихыг оролдож байжээ. Мин улс, Ойрадын тогоонтой хамтран дайлах тухай нэгэнт тохирсон байсан хоёр тал хүч хавсран Адай хааныг цэрэглэн дайлжээ. [1438 онд] Мин улсын элч Ойрадаас Мин улсад буцахдаа: 达贼阿台、朵儿只伯等已被脱脱不花王杀死。西北之境, 可以无虞 - Татарын дээрэм Адай, Доржбай нар Тогтообух хаанд алагдав. Баруун хойдын хязгаарт зовох зүйлгүй болжээ гэх мэдээг дамжуулсан байна.

Мин Рэнъзун [Хунши] (1424-1425) болон Шюаньзун [Шюаньдэ] (1425-1435) хаад улс орны бодлогодоо анхаарал тавьж, монголчуудын дотоод хэрэгт тэр бүр оролзохгүй, дайлахаа зогсоон, илбэн дагуулах, хилийн хамгаалалтаа чангатгах болов⁴⁰.

Мин улсын Жэнтун (正统1435-1449) болоод Жинтайн (景泰1457-1564)-н үед Монголын Тодобух [Тайсун] хаан, Тогоон тайш, Эсэн тайш тус тусдаа Мин улстай харилцаж байсан. Мин улс Тодобух [Тайсун] хааныг хүндлэн хүндээр шагнаж тэдний хоорондох зөрчлийг хурцатгаж байв. Тухайн үеийн Монгол-Мингийн харилцаа, Монгол-Мингийн дайн, Түмүгийн тулалдааны тухай Мин улсын түүхэн сурвалж болон судалгааны бүтээлүүдэд тодорхой өгүүлсэн байdag тул энд дэлгэрэнгүй өгүүлсэнгүй.

XV зууны дунд үед Харчин Болай Тодобух [Тайсун] хааны хүү Махагургисийг хаан (1455-1465) өргөмжилжээ. Тэд байгалийн гамшиг,

³⁹ 明英宗实录 (Мин Инзун шилүү), 正统二年二月丙子 (Жөнтун-гийн хоёрдугаар оны хоёр сарын улаан хулгана өдөр).

⁴⁰ 论明代洪熙宣德时期的蒙古政策 - Мин улсын Хунши, Шюаньдэ үеийн Монголын талаарх төрийн бодлого, 中州学刊., 1997, Хоёрдугаар хугацаа.

дотоодын зөрчил тэмцлээс зайллан Мин улсын хилд ойртон, алба барих нэрээр элч илгээн арилжаа нэвтрэлцэхийн хамт өвөлдөө өмнө тийш Хатан голын Бор тохой оронд очиж, хавар болохоор хойш буцдаг болжээ. 1455 онд [Дайзун [Жинтай]-гийн зургаадугаар оны зургаан сар] Мархагүргис хаан Болай, Муулихай нар Мин улсад элч илгээж⁴¹ арилжаа хийхийг шаардсан тухай:

Min ulsyin tүүхэнд: 迹北王子麻儿可儿遣正副使皮儿马黑麻、锁鲁檀，平章昂克、卯那孩、孛罗遣使臣可可宛者赤、板达阿里等进贡马驼至京，言孛罗以阿刺知院杀死也先，率兵攻之，杀败阿刺，夺得玉宝并也先母妻⁴² - Умардын сяо ванцы Маргүргис, Пирмухамад (皮儿马黑麻) Сурутанг (锁鲁檀), Пинжан Энх (平章昂克) Муулихай (卯那孩) Болой (孛罗)-гийн элч Хөхөм-зэйч (可可宛者赤) Бандали (板达阿里) нарыг элчээр Бээжиннд илгээж, морь тэмээ өргөв гэх мэдээнээс үзвэл энэ удаа их хааны элч болон эрхэт түшмэдийн элч хамт иржээ. 1463 оны зургаан сард, Болой болоод Мархагүргис, Манлай (满刺), Болунай (孛罗乃) Уянтөмөр (兀研帖木儿) нарыг Мин улсад элчээр илгээн алба барьжээ.⁴³

[1464 оны Хаврын эхэн сард] Махагүргис хаан, Болой тайш Мандуул (满都), Дөрөөт (朵罗秃) нарыг Мин улсад элчээр илгээн алба барив. 凡千人, 贡马三千有奇 - 1000 хүн байж, Албанд өрөгсөн адuu нь 3000 байна гэсэн тэмдэглэл байна. Мандуул (满都) зэрэг 79 хүнд цол зэрэг олгожээ.⁴⁴ Мин улсын магад хуульд ... өчигдөр орчуулж гаргасан умардын Махагүргис хааны бичигт, тэд элч явуулж, алба барихыг хүсэж байна⁴⁵ хэмээн дурьдсан нь Монголын хааны элчийн авч ирсэн монгол бичгийг Харь улсын бичиг орчуулах тэнхим (四夷馆) орчуулсны дараа дээш айлтгаж, элчийг боомтоор нэвтрүүлэх тэмдэг бичиг олгодог байсны гэрч юм.

[1465 оны эхээр Махагүргис хаан ба Болой тайш Мин улсад элч илгээж, Бологчи (孛罗赤) зэрэг 2194 хүн Датунд (大同) очсон. Мин улсаас тайган Е Да (叶达) нарыг Датунд томилж тэднийг утгээ. 存留十之

⁴¹ Мин улсын судар. Олон шастир. 327 дугаар дэвтэр. Татар. УБ. 2018, 147.

⁴² 明英宗实录 (Мин Инзун шилүү), 景泰五年十月甲午, 六年四月戊戌 (Жинтай-гийн тавдугаар оны арван сарын хөх морин өдөр, зургадугаар оны дөрвөн сарын шар нохой өдөр)

⁴³ 明英宗实录 (Мин Инзун шилүү), 天顺七年六月丁亥 (Тяньшунь-ий долдугаар оны зургаан сарны улаагчин гахай өдөр)

⁴⁴ 明英宗实录 (Мин Тяньшүн шилүү), 天顺八年春正月丁丑 (Тяньшунь-ий наймдугаар оны хаврын эхэн сарын улаагчин үхэр өдөр)

⁴⁵ 明英宗实录 (Мин Тяньшүн шилүү), 天顺八年正月乙丑 (Тяньшунь-ий наймдугаар оны нэг сарын хөхөгчин үхэр өдөр).

七,给与口粮下程,在边牧放,仍命守臣严防护之⁴⁶-10-ны 7 хувийг [хилийн боомтод] үлдээж, ам, хүнс эд хогшил өгч, хил дагуу малжиж, хил сахигч ноёныг томилон хамгаалуулав”.

Махагүргис хааны ах Моолон хаан сууринд өргөмжлөгдсөн ч цөөн жил хаан суусан. Тухайн үеийн улс төрийн амьдрал ээдрээтэй, Мин улстай харилцсан нь тэмдэглэл цөөн үлджээ. Рашпунцагийн түүхэнд ... Моолон хаан, Van Muuлихай хоёр засаг төрийг төвшитгөн Монгол хийгээд Ойрад бүхнийг эрхэндээ оруулан, улс иргэн амаржлаа. Тэр үед Мин улсын Чөнхуя (1465-1487) II [1466] онд элч зарж алт мөнгө, торгомагнаг тэргүүтнийг хүргэсэнд, хааны түшмэд [Мин улсын] хаан бидний гар [бөхийн буй нь] улс төр эрх биш самуунтай амуй ... даруй цэрэг морио засаж Мин улсыг доройтуулая гэж санал гаргажээ. Хаан ... Бидний улс самуурснаас ихэд зовон зүдлээ. Эдүгээ баахан тогтнож атал ... гагц тэдний бэлгийг авч хоёр улс элсвээс зохилтой, эе зохицсугай хэмээн ам авч ... элч гарган [Мин] улсад хүргүүлбэй⁴⁷ гэж өгүүлсэн байдаг. Энэ нь дагаар орсон монгол ноён [Мань Жюнь] Кайчөнд бослого гарган, Мин улсын дотоодод түгшүүртэй тул монголчуудтай найрамдах бодлого баримталж байсантай холбоотой.

Мөн Мандуул хаан, түүний харьят ноёд тус тус Мин улсад элч илгээн 1750 гаруй хүн Мин улсад очжээ. Мин улс ... 使臣许五百人来京, 马择其良者送京, 余给边军骑操。⁴⁸ - элчээс 500 хүн Бээжинд ирж, адууны сайнаас нь шилж Бээжинд хүргэ. Үлдснийг нь хилд цэрэгт өг гэх мэт мэдээ тэмдэглэгдэн үлджээ.

Батмөнх Даян хаан (1479-1517) засаг захиргааны шинэчлэлт хийж, хааны хот [нийслэл] өмнө тийш шилжин Цахарт төвлөрч Монгол – Мин хоёр улс элч солилцон алба барих, арилжаа худалдаа улс төр, эдийн застийн харилцаа тогтворжсон. 1488 оны таван сард Даян хаан анх удаа элч илгээсэн тухай Мин улсын түүхэнд:

[Хунжы (1488–1505)-гийн тэргүүн оны зун]... Исмайл үхэж, халдан ирэгсэд дахин Шяланзы (小王子) хэмээн[э] бас Баянмөнх ван [Батмөнх хаан-Д.Э] гэгч бөлгөө гээд ...先是北虏小王子率部落潜住大同近边, 营

⁴⁶ 明宪宗实录 (Мин Шянъзун шилү), 成化元年春正月庚申 (Чөнхуя-гийн тэргүүн оны хаврын эхэн асрын цагаан бичин өдөр).

⁴⁷ Рашпунцаг. Болор эрих. Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал. XIV. УБ. 2006, 541-542.

⁴⁸ 明宪宗实录 (Мин Шянъзун шилү), 成化十一年六月戊戌 (Чэнхуя-гийн арван нэгдүгээр оны зургаан сарын шар нохой өдөр).

亘三十余里，势将入寇。至是奉书求贡，书辞悖慢，自称大元大可汗。⁴⁹

- Умардын Шяованзы (小王子) [Батмөнх Даян хаан] харьят ноёдоо дагуулан Датун-ы ойролцоо [хилээс] 30 гаруй газрын зйтай байна. Булаан, дээрэмдэх шинжтэй ... бичиг илгээж, алба барихыг хүсэв. Үг үсэг нь омгорхог, биеэ Их Юань улсын хаан гэж байна⁵⁰... дээрмууд [монголчууд] хил дээр ирж хариу хүлээж байна гэжээ. Мин улсын хаан ... хэрэв Монголын Бага ван [Батмөнх хаан] үнэхээр алба барих хүсэлтэй бол элчийг хил нэвтрүүлж, ёс журмын дагуу угтахыг гадаад дотоод хэрэг эрхэлсэн түшмэдүүдэд сонордуул, хэрэв алба өргөхөөр ирэхгүй бол хилийн бэхлэлтийг чангатгаж, дайтахад бэлэн бай⁵¹ гэж байв.

Даян хаан, Мин улстай албан арилжаа хийхийг зөвшөөрүүлж, зургаан сард элч 1530, адuu 4930-ийт Мин улсад илгээжээ. Мин улс 500 хүнийг Бээжинд очихыг зөвшөөрч бусдыг нь хил орчим үлдээв⁵², хэдэн сарын дараа Даян хаан бас дахин элч илгээжээ⁵³, 1490 оны хоёр сард Мин улсаас 北及瓦刺进贡使臣人等, 逸北许一千一百名入关, 四百名入朝。瓦刺许四百名入关, 一百五十名入朝⁵⁴. [Даян хааны] 1100 хүн боомтоор нэвтэрч 400 хүн нь, Ойрадын 400 хүн боомтоор орж, 150 хүн хаанд бараалхана гэж Даян хаан болон Ойрадын элчийн хамт хүлээн авахаар тогтоосон байна. 1491оны хоёр сард 逸北伯颜猛可王并瓦刺太师火儿忽刀遣使臣努力等来朝贡 - умардын Баямөнх [Батмөнх] хаан, Ойрадын тайш Хурас (火儿忽) нар, Ну Ли (努力) нарыг элчээр илгээв ...⁵⁵, [1496 оны таван сард] Монгол 3000 хүнийг элчээр илгээж, Мин улсаас 1000 хүнийг нь Бээжинд очихыг зөвшөөрчээ. Хожим нь Даян хаан Мин улсын шан харамж дэндүү бага гэж Мин улсын хилд халдах болсон⁵⁶, Даян хаан бараг хоёр жил элч илгээсэнгүй, 1498 оны

⁴⁹ 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治元年五月乙酉 (Хунжы-гийн тэргүүн оны таван сарын хөхөгчин тахиа өдөр).

⁵⁰ 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治元年五月乙酉 (Хунжы-гийн тэргүүн оны [1488] таван сарын хөхөгчин тахиа өдөр).

⁵¹ 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治元年五月乙酉 (Хунжы-гийн тэргүүн оны зургаан сарын улаагчин тахиа өдөр).

⁵² 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治元年六月癸卯 (Хунжы-гийн Анхдугаар оны зургаан сарын харагчин туулай өдөр).

⁵³ 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治元年八月己未 (Хунжы-гийн Анхдугаар оны найман сарын шаргачин хонин өдөр).

⁵⁴ 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治三年二月癸巳 (Хунжы-гийн Гуравдугаар оны хоёр сарын харагчин могой өдөр).

⁵⁵ 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治四年二月乙丑、辛巳 (Хунжы-гийн дөрөвдүгээр оны хоёр сарын хөхөгчин үхэр өдөр, цагаагчин могой өдөр).

⁵⁶ 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治九年五月己未 (Хунжы-гийн есдүгээр оны

хоёр сард 6000 хүнийг элчээр илгээж, 2000 хүн хилээр орж, 500 хүн Бээжинд очихыг зөвшөөрчээ⁵⁷. Үүний дараа Монгол ба Мин улсын элчин харилцаа хэдэн жил тасарч, монголын олон аймгууд Мин улсын хил дагуу орыг булаан дээрэмджээ гэх мэт олон мэдээ тэмдэглэгдэн үлдсэн байна.

1504 оны гурван сард Даян хаан 6000 хүнийг Мин улсад элч томилон бичиг захидал илгээжээ. Гэтэл Мин улс, Монголын элчийг авч ирсэн бичгийн он сар нь таарахгүй буцаж он сарыг соль хэмээсэнд Монголын элч зөвшөөрсөнгүй:

往年谋入，贡书已成，以事不果。番地纸难得，故仍旧书，无他意⁵⁸—
өнгөрсөн жил алба барихаар тогтож，өргөх бичиг нэгэнт хийгээд байна.
Гэтэл учир явдал бүтсэнгүй. Хойд газар цаас олдоход хүчир учраас хуучин бичгийг хэрэглэв. Өөр санаагүй ... гэж тайлбарласанд Мин улс 2000 хүн алба барихыг зөвшөөрчээ.

Даян хааны элчийн тоо нь олон, илгээсэн бичигтээ үг үсэг нь омгорхог, биеэ их Юань улсын хаан гэж, Мин улстай илт дээрэнгүй харилцах болсон нь энэ үед Монголын хүчин ихэд нэмэгдсэн болохыг харж болно. Мин улсаас Монголын элчийн тоог тогтоосон харьцаанаас үзэхэд, Мин улс нь Монголын хааныг хүлээн зөвшөөрч уламжлал ёсоор харилцаж байсан. Гэвч ямар шалтгаан байсан нь тодорхойгүй, Даян хаан дахин алба барихаар элч илгээсэнгүй, харин Датун хавийг булаан дээрэмдэх болжээ⁵⁹. Бодь - Алаг, Дарайсун, Түмэн, Лигдэн хаадын үед хоёр улсын хаадын уламжлалт харилцаа тасралтгүй үргэлжилжээ.

Ийнхүү 1369 оноос Мин улсын хаан Жу Юаньжан, Юаны эзэн Тогоонтөмөр хаанд анх удаа элч илгээн хоёр улсын албан ёсны элчин харилцаа эхэлж Лигдэн хааны үе хүртэл Монгол хаад тус тус элч захидал илгээн харилцсан тухай, Мин улсын түүхийн сурвалж бичигт тэмдэглэгдсэн баримтыг тоймлон өгүүллээ.

таван сарын шаргачин хонин өдөр).

⁵⁷ 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治十一年二月月己巳 (Хунжы-гийн арван нэгдүгээр оны хоёр сарын шаргачин мөгий өдөр).

⁵⁸ 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治十七年三月壬午 (Хунжы-гийн арван долдугаар оны турван сарны хар морь өдөр).

⁵⁹ 明孝宗实录 (Мин Шяозун шилү), 弘治十七年三月壬午, 六月癸未 (Хунжы-гийн арван долдугаар оны турван сарны хар морь өдөр, зургаан сарын харагчин хонь өдөр).

Монгол хаадын эдгээр захидал бичгийн эх, хуулбар, орчуулга одоохондоо олдоогүй байгаа ч түүхэн цаг үеийн байдал, хоёр улсын харилцааны зорилго, захидал бичгийн агуулгыг сурвалжийн мэдээнээс тодорхой харж болно. Мин улсаас Монгол хаад, ноёдод ноёдод илгээж байсан захидал ямар байсныг адилтгаж болох нэг захидал – 1453[2] онд Мин улсын Жинтай хуандигаас Түрэгийн Янлирги хэмээх ноёнд илгээсэн хятад, монгол хавсаргасан захидал Туркийн Топкани Ордон музейд хадгалагджээ⁶⁰. Тэр захидал нь хэдийгээр Монголын эзэнт гүрний түүх үеэ өнгөрөөсөн ч монгол хэл, монгол бичиг улс түмнүүдийн харилцааны хэрэглүүр хэвээр байсныг харуулж байна. Захидлын хэв маяг, агуулга нь дээр дурьдсан монгол хаад, ноёдод Мин улсаас илгээж байсан захидалын хэв маяг, агуулга адилавтар байсан бололтой. Үүнд:

Хааны зарлиг Лар газарын [тэргүүн] ... чи үе үе дор баруун этгээдэд сууж Тэнгэрийн агуурыг хүндлэн даган, дээдсийг эрх[эм]лэн хүн зарж холоос ... үзүүлэн ирснээс чин үнэн зориг үзүүлбэй. Зорин чамд [зориулан] өнгөтөн дотоод төргэс [өнгө бүрийн торго] соёрхож илгээв. Чиний сайн зоригийн тул харилцмой.

Чи тулэдэндэ [улам] дээр төргэс [өнгө бүрийн торго] Тэнгэрийн зоригийг даган үүрд түшмэлийн дүр бээ бэхлэн аваас мөн миний энэрэн асрахуй зориг дор адил молмуй хэмээн бичиг өгөв. Соёрхож илгээх төргэс [өнгө бүрийн торго]: Бүр цэцэгтэй үүлэн арт ногоон [өнгийн торго] нэг, ... нарийн [жижиг] цэцэгтэй лама нэг, Бүр нарийн [жижиг] цэцэгтэй ногоон [өнгийн торго] нэг, ... нарийн [жижиг] цэцэгтэй ... [улаан] [өнгийн торго] нэг ... Өнгөт хив [торго]: Улаан дөрөв. Лама дөрөв. Хэнэтэй [Жинтай] гуравдугаар он арван нэгэн сарын хорин есөн⁶¹ гэжээ.

Монгол хаад, ноёд өөрийн санаа зоригийг илтгэсэн захидалыг монгол хэлээр бичиг үйлдэж, элчээр дамжуулан илгээж байсан. Мин улс, үлдэж хоцорсон болон дагаар орсон монгол хүмүүсийг [олон элчийн нэр тэмдэглэгдэн үлджээ] элчин харилцаанд ашиглаж Монголд илгээж байсан тул үг хэл, үсэг бичгийн үл ойлголцол эхэн үедээ бага байжээ. Улмаар Мин улсад очих элчийн тоо нэмэгдэн, албан бичиг захидал орчуулах явдал зайлшгүй чухал болж Юнлө (永樂) (1403-1424)-гийн

⁶⁰ Уйгаржин монгол үсгийн дурсгалууд. Эмхэтгэсэн Дов. Үндэсний хэвлэлийн хороо. 1980, 467-476.

⁶¹ Уйгаржин монгол үсгийн дурсгалууд. Эмхэтгэсэн Дов. Үндэсний хэвлэлийн хороо. 467-476.

үед Харь улсын бичиг орчуулах байгуулга буй болжээ. Мин улсын хууль зүйн тэмдэглэлд өгүүлснээр Монгол, Зүрчин, Баруун хязаар, Хотон, Төвөд, Бирм зэрэг гадаадын элчид зориулсан найман салбар бүхий Харь улсын бичиг орчуулах тэнхимийг үсэг бичиг орчуулагч, хэлмэрч хэмээх хэлтэстэй байгуулах тухай заажээ. Ирсэн харийн элчид хэлмэрч, орчуулагч тохируулж, үг хэл, үсэг бичгийг орчуулан нэвтрэлцэх үүрэгтэй байгууллага байжээ. 1549 оноос олон жил хэлмэрч хийсэн, харийн хүн [элч] байсан угүй нь хамаагүй, харийн хэлийг сайн мэддэг, туршлагатай хүнийг сонгож багш болгоно. Хэлмэрч багш өдөр бүр харийн хэлийг уншиж дагалдуулан суралцуулах болсон.

Монгол-Мин хоёр улсын захидал бичиг нь хоёр улсын хаадын дипломат захидал, алба арилжаа хийх тухай, цагийн үеийн байдал зэргийг харилцан мэдээлсэн, тусlamж дэмжлэг хүссэн, Мин улсаас ухуулах захидал, сүрдүүлсэн, шан хишиг, цол хэргэм олгосон тухай, хувийн шинжтэй гэх мэт олон төрөл болно. Хоёр талын харилцааны захидал бичгүүд хятад хэлээр, монгол хэлээр монгол үсгээр, монгол хэлээр хятад галигаар тэмдэглэсэн захидал, хятад монгол хэлээр хавсарган үйлдсэн дурсгалууд түүхийн үнэ цэнэтэй анхдагч сурвалж болох нь маргаангүй. Мин-Монгол хоёр улсын жанжид, ноёд харилцсан захидал бичгүүдийн эзлэх хувь олон, бидний үед уламжлан ирсэн нь цөөнгүй байдаг. Харин Монгол хаадын Мин улстай харилцсан захидал бичиг, ялангуяа Монгол хаадын монгол хэлээр монгол бичгээр үйлдсэн тамга бүхий захидал бичгийн эх хувь бидний үед хараахан илрээгүй байгаа ч өмнө дурьдсан батлах олон баримт ийнхүү хадгалагдан үлджээ. Монгол хаадын захидлын эх, хуулбар, орчуулгын эх олдоно гэж найдаж байна.

Ц.Энхчимэг

“ТӨМӨРИЙН ЦААЗЫН БИЧИГ”: МОНГОЛЫН ЭЗЭНТ ГУРНИЙ ТҮҮХИЙН ЧУХАЛ СУРВАЛЖ БОЛОХ НЬ

DOI 10.25882/fhdc-gn48

Тус илтгэлд Төмөр ноёны бичсэн хэмээгдэх “Төмөрийн цаазын бичиг” сурвалжийг авч үзэв. Тус “Төмөрийн цаазын бичиг” нь хоёр хэсгээс бүрдэх бөгөөд тэргүүн хэсэгт нь, зохиогч өөрийн намтар түүхийг өгүүлж, хоёрдугаар хэсэгт нь төр, цэргийг бэхжүүлэх тухай сургасан зүйлээ багтаажээ. Уг сурвалжид 1342 оноос 1405 онд хүртэлх Цагаадайн улсын түүхэнд холбогдох чухал үйл хэргүүдийг дурджаа. Энд бид Төмөрийн сургаалыг Чингис хааны билиг сургаалтай харьцуулан үзэж, Төмөрийг Чингис хааны байгуулсан төр улсын залгамж чанарыг улс төр, эдийн засаг, цэрэг-засаг захиргааны хувьд хэрхэн тээн авч явсан болохыг харуулхаар хичээв.

Түлхүүр үгс: Уложения Темура, монгольские рода, аймак, нукер, эмир, кошун, войска, ислам, шариат

Энхчимэг Ц.

“УЛОЖЕНИЯ ТЕМУРА” КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ

В докладе рассмотрены “Уложения Темура”, написанные Тамерланом. “Уложения” состоят из двух частей. В первой части описывается жизнедеятельность самого автора, а вторая часть состоит из его наставлений относительно укрепления государства и войска. В “Уложениях” описаны события с 1342 г по 1405 г., имеющие ценное значение для истории Чагатайского улуса. Наставления Тамерлана рассмотрены в сравнении с наставлениями Чингисхана, что позволяет внести не только корректиды в политику Чагатайских ханов, но и рассматривать политическую, экономическую и военно-административную деятельность Тамерлана как преемника политики Чингисхана.

Ключевые слова: Цаазын бичиг, хууль цааз, Монгол овог, аймаг, нөхөр, эмир, хошуу, цэрэг, иргэн, Исламын шашин, шариатын хууль

2016 онд Төмөр ноёны (1336-1405) мэндэлсний 680 жилийн ойд зориулан Узбекистаны Шинжлэх Ухааны Академийн Дорно дахины хүрээлэнгээс эрхлэн “Төмөрийн цаазын бичиг”-ийн өмнө гарсан узбек, англи, франц, орос хэлний орчуулгыг нэгтгэн хэвлэж, нийтийн хүртээл болгожээ. Цагадай хэлээр бичигдсэн “Төмөрийн цаазын бичиг”-ийн жинхэнэ эх нь уламжлагдаж ирээгүй ч тус хүрээлэнд хадгалагдаж буй Мир Абу Толиб ат-Турбатын 1889-1890 онд хийсэн Перс орчуулгыг эх болгосон байна.

“Төмөрийн цаазын бичиг”-ийг XVII зуунд перс (фарси), XVIII зуунд франц, XIX зууны сүүлээр орос хэлнээ тус тус орчуулан гаргаж байв. Бид энэхүү илтгэлдээ “Төмөрийн цаазын бичиг” нь Монголын эзэнт гүрний түүхийн чухал ач холбогдолтой эх сурвалж болохыг өгүүлэхийг зорьсон болно. Энэхүү сурвалж бичигт Төмөр ноёны тогтоосон хууль цааз, намтар үйл ажиллагаа, түүний байгуулсан төр, цэргийн зохион байгуулалтын тухай өгүүлэхийн хамт мөн Төмөрийн билиг сургаал орсон байна.

“Төмөрийн цаазын бичиг”-ийн нэгдүгээр хэсэгт Төмөр өөрийн амьдрал үйл ажиллагааны тухай өгүүлэхдээ Цагадайн улсын түүхэнд шууд холбогдсон 1342 оноос 1405 он хүртэлх бүтэн жарны түүхэн үйл явдлыг тусгажээ. Төмөр ноён амьдралынхаа үйл хэргийг нийт 32 бэсрэг бүлэгт багтаан өгүүлснээс 25 бүлгийг дан цэрэг дайны үйл ажиллагаанд зориулсан байна. Үлдсэн 7 бүлэгт төр, цэргийн хүчээ бэхжүүлэх талаар авсан арга хэмжээний тухай тусгажээ.

Барлас овогт Тарагайн Төмөр (1336-1405) бол Цагадайн улсын Барлас аймгийн төв болсон Кашкадарья нутгийн Кеш буюу одоогийн Узбекистан улсын Шахрисабз хотын ойролцоо Хожа-Илгар тосгонд Тарагай ноёны хүү болон 1336 оны 4 дүгээр сарын 9-нд мэндэлжээ. Төмөрийн эцэг нь Чингис хаанаас хүү Цагадайдaa нэр заан томилсон 4 зөвлөх ноёны нэг Барласын Харачар ноёны 5 дахь үеийн уdam бөгөөд Барлас аймаг нь Цагадайн улсын баруун хэсэг Мавераннахрт төвлөрөн сууж байв.

Түүх бичлэгт Төмөрийн улсыг Цагадайн улсын суурин дээр байгуулсан шинэ улс гэж үзэх хандлага ноёрхсоор ирсэн ч түүний байгуулсан улс анхнаасаа оноосон нэр үгүй, Алтан ургийн өргөмжилсэн хаантай, Цагадайн улсын засаг захиргааны хуваарь, төр-цэргийн зохион байгуулалтыг хэвээр нь үлдээж, Монголын төрт ёсны уламжлалыг даган мөрдэж байсан хийгээд Төмөр ноёны шат дараалан авч хэрэгжүүлсэн арга хэмжээнээс харахад тэрбээр шинэ улсыг бус харин Монголын

Цагадайн улсыг сэргээн мандуулсан гэж үзэх бүрэн боломжтой байна.

Цагадайн улсыг захирч байсан Их эмир Хусейнийг 1370 онд амь үрэгдэхэд Цагадайн ноёд, жанжингууд Их хуралдай хурж, Төмөрийг түмний ноёноор өргөмжилж, Барласын Харагчар ноёны удам дамжин захирч ирсэн түмнийг түүнд захицуулжээ. Энэ үеэс Эмир Төмөр Цагадайн улсын төрийн тавцанд голлох үүрэг гүйцэтгэх болов.

Цаашид Төмөр ноён Цагадайн улсын төрийн дээд эрхийг гартаа төвлөрүүлсэн ч өөрийгөө хаанаар өргөмжилсөнгүй, өргөмжлөх ч боломжгүй байв. Цагадайн улсын хаант төрийг уг удмынхан үеийн үед залгамжлан захирч ирсэн бөгөөд Алтан ургийн хүн л хаан болох ёстой гэсэн үзэл ард түмний мах цусанд бат шингэсэн байсан тул Төмөр Их хуралдай хуралдуулж, Алтан ургийн Сүюргатмийг хаанаар өргөмжилжээ.

Төмөрийн хийсэн дараагийн алхам бол Цагадайн удмын Казан хааны охин, Их ноён Хусейний бэлэвсэн хатан Сарай-мульк ханумыг их хатнаа болгосон явдал байлаа. Ийнхүү Төмөр ноён Чингис хааны Алтан ургийн хүргэн болж, эрх мэдлээ хууль ёсны болгож чадав. Ийнхүү Төмөр “Эмир” цолын хамт “Хүргэн” гэсэн чимэг зүүх болов.

Төмөрийн хувьд Алтан ургийн хүргэн гэгдэх нь улс төрийн болон нийгмийн чухал ач холбогдолтой байсан тул түүний үр ач нар бүгд Алтан ургийн гүнж нартай ураг барилдаж “Хүргэн” хэмээх албан ёсны чимэг зүүж байсныг онцлон тэмдэглэх хэрэгтэй юм.

Их хуралдай нь Цагадайн улсын үед хаан өргөмжлөх, нийгэм улс төрийн тулгамдсан асуудлыг шийддэг дээд байгууллага байсаар ирснийг Төмөр ноён өвлөн залгамжилсан байна. “Хамгаас чухал нь бүх ноёдын хуралдайг тогтмол явуулж байхад оршино” гэж тэрбээр “Цааз бичиг”-тээ маш тодорхой тусган үр ач нартаа чанд захисан байна.

Монголын эзэнт гүрний бүрэлдэхүүний улсуудын төрийн үндсэн гол хууль нь “Их Засаг” байж, зүйл заалтыг нь биелүүлж байснаас Монголын төр, засаг бүхэлдээ тэр дундаа Цагадайн улсын төр, засаг хүчирхэг байсан билээ.

Цагадайн улс Исламын шашныгтөрийн шашнаа болгосон хойно ч “Их Засаг” хуулийн олон зүйл заалтыг мөрдөн хэрэгжүүлсээр байв. Тухайлбал, Цаазын хулгайн тухай хэсэгт “Хулгайчийг хаана байхаас үл хамааран “Яса” [буюу “Засаг” - Ц.Э.] хуулиар шийтгэх ёстой” гэж Төмөр заасан байна.

“Цаазын бичиг”-ийн мэдээгээр Төмөр ноён төр захиргаа, цэргийн зохион байгуулалтын хэд хэдэн чухал өөрчлөлт хийв. Цагадайн улсын

төр ёсны уламжлалыг бага зэрэг өөрчилж, олон шат, зэрэг дэв бүхий цэрэг-иргэний зохион байгуулалттай болгов.

Их Монгол Улсын Мянганы систем нь нүүдэлчдийг захирахад тохирсон хэлбэр байсан бөгөөд алба гувчуур татах, дайн байлдааны үед тодорхой тооны цэрэг гаргах үүрэгтэй байв. Уг зохион байгуулалт нь Цагадайн улсын нийгмийн бүх давхаргыг хамарч байсны дээр асуудлыг шуурхай шийдвэрлэх бололцоог олгож байснаараа давуу байсныг Төмөр ноён хэвээр үлдээжээ.

Цагадайн улсад очиж суусан нийт монгол овог, аймгийн too Төмөрийн үед 12-рт хүрсэн гэж үзэх боломжтой байна.

“Миний захиргаанд буй 40 овог, аймгаас дор дурдсан Барлас, Дархан, Арган, Жалайр, Дульхич, Дульдай, Могол, Сулдус, Тугай, Арлад болон Татар зэрэг 12 аймагт тамгатай гэрэгэ олгож, хувийн шадар нөхөр ёсоор надад зүтгэхийг зарлигдав” гэжээ.

Өөрөөр хэлбэл, монгол угсааны 12 аймаг Төмөр ноёны шадар аймаг болж, түүний түших цэрэг, улс төрийнхүчний гол цөм нь болсон байна.

Чингис хаан 1206 онд Их Монгол улсыг байгуулахад хүчин зүтгэж, гавьяа байгуулсан үнэнч нөхөд, цэргийн жанжингууд, хөлөг баатруудыг мянгатын ноёноор томилсны нэгэн адил Төмөр ноён Цагадайн улсыг сэргээн нэгтгэхийн төлөө зүтгэсэн 313 үнэнч нөхөд, овог, аймгийн ноёд, баатруудаа “Эмир ноён”-оор өргөмжилжээ. “Миний хамгийн ойр дотнын 313 нөхдийг “Эмир ноёноор” өргөмжлөх зарлиг буулгав. Эд нар цөм сурвалжит гарал үүсэлтэй, хурц ухаан, эрч хүч, хатан зориг, сонор сэрэмж болон хянуур чанарыг өөртөө өв тэгш агуулсан бөлгөө. Эдгээр хүмүүсийн тус бүрд нь би өөрийн биеэр өв залгамжлагчдыг нь нэр заан томилсон бөлгөө. Амь үрэгдсэн Эмирийн орыг түүний нэр заагдсан өв залгамжлагчид нь шилжүүлнэ. Өв залгамжлагчийг “дэд эмир ноён гэх” ажээ.

Төмөрийн үед мянган цэрэг гаргах үүрэг бүхий нэгжийг Хошуу болгон өөрчилжээ. “Нэг Хошуу нь 1000, нэг Түмэн нь 10 мянга [буую түмэн - Ц.Э.] цэрэг гаргах үүрэгтэй” гэж хуульчилснаар шинэ нэгж бий болгов.

“Төмөрийн цаазын бичиг”-ийн хоёрдугаар хэсэг нь 30 бүлэгтэй. Эдгээр бүлэгт төрийн хийгээд цэргийн байгуулалтын талаар Төмөрийн тогтоосон хууль цааз орсон байна. Төмөр ноён байгуулсан улс, эзэлсэн газар нутгаа үр ач нартаа хуваан өгөхдөө тэд нарыг хувь улсдаа эзэн сууж төр, цэргээ хэрхэн удирдан жолоодох тухай нарийн тусгажээ. Төмөр ноён “төрийн хэргийн аравны есийг тунгааж болох, хэлэлцэж зөвлөлдөх

замаар гагцхүү аравны нэтийг л илдийн хүчээр шийдэж болно” хэмээн үзэж байсан хэдий ч улс орныхоо зэвсэгт хүчнийг бэхжүүлэхэд ихээхэн анхаарч байв.

Юуны өмнө төр, цэргийг удирдан захирах өөрийн мөрдлөг болсон 12 зарчмыг үр ач нартаа чанд сахихыг тэрбээр журамлажээ. Үүнд:

Нэгдүгээрт, улс орондоо миний үлдээж буй хууль цаазын эхнийх нь лундэн буулгагч Мухаммедын шашин болон шариатын хуулийг цэцэглэн хөгжүүлэхэд бүх талаар дэмжих. Исламын шашныг хасаагүй хэзээд дэмжиж байх.

Хоёрдугаарт, 12 язгуур угсаа, овог аймгийн дэмжлэг туслалцаагаар олон орныг эзлэн захирч, тэдний хүчээр улс орныхоо тулгуурыг бэхжүүлж, Хуралдайг тэд нараар чимж байв.

Гуравдугаарт, заавар зөвлөгөө, мэргэн ухаан, арга заль, овсгоо самбаа, хэрсүү үйлдлээр би дайсны талын түмэн цэргийг дарж, улс орныг дагуулсан билээ. Төрийн хэргийг хүндэтгэлтэй, өршөөлтэй болон хүлээцтэй явуулж байв. Нуун далдалсан юмны талаар мэдэж байсан ч мэдээгүй юм шиг байдаг байв. Дайсан ба нөхрийн аль алинтай нь эвтэй байхыг хичээх нь чухал.

Дөрөвдүгээрт, төрийн хэргийг тогтсон хууль цааз, ёс заншилд үндэслэн явуулснаар нэр хүндээ өдийчинээ бэхжүүлэх аваас Эмир ноёд, сайд түшмэд, цэрэг дайчид, харц ард өөрийн аж байдал, хэргэм зэрэг, цол тушаалдаа сэтгэл хангалийн болдог жамтай.

Тавдугаарт, өрлөг жанжингууд, цэрэг дайчиддаа алт, эрдэнэсийг харамгүй соёрхож, найр наадам дээр хүндтэй суудалд зална. Ингэх аваастэд дайны талбарт амь наасаа үл хайрлан тулалдах болно. ... Өрлөг жанжингууд, баатар эрсийнхээ эр зориг, гавьяя зүтгэлээр 27 орны хааны сэнтийг илдийн хүчээр буулган авсан болой...

Зургадугаарт, буруутан болон буруугүй этгээдийг аль алийг энэрэн хэргийг нь үнэнч шударгаар тасалж байв. Хууль ёсыгчанд мөрдөж, цэрэг, харьяат албатыг итгэл, айдас хоёрын завсар барьж байв. Ядуус үгээгүйчүүдийг энэрэн хайлаж, дайчдад хишиг харамгүй түгээж байлаа. ...

Долоодугаарт, сайид, эрдэмтэн мэргэд, шейх, хууч хөөрөгчид (түүхчид)-ийг хүндэтгэн үзэж, тэднийг таалан соёрхож байв...

Наймдугаарт, шийдэмгий баттай хөдөлж байлаа. Аливаа зүйлийг хийхээр зоривол санасандaa хүрч байж санаа амардаг байв.

Есдүгээрт, харьяат албатынхаа аж байдлын талаар сураглаж байв... Орон тус бүрийн ард иргэдийн аж байдлын талаар мэдээлэлтэй байж,

муж тус бүрийн албат нарын санаа сэтгэл, үйл хэрэг, зан авир хийгээд цэрэг дайчид болон тэд нарын хоорондын харилцаа холбооны талаар надад мэдээлж байх үнэнч, хичээнгүй түүх бичигчийг томилон суулгадаг байлаа. Захирагч ноён, цэрэг дайчин эсвэл албатаас хэн нэгэн ард түмнийг хавчин дарласан тухай мэдмэгц цаг тухайд нь шударга ёсоор шийтгэж байлаа.

Аравдугаарт, миний ивээлд орсон түрэг, тажик, араб, перс язгуур угсааны болон овог аймгийн тэргүүлэгчдэд хүндэтгэл үзүүлж явав.

Аrvan нэгдүгээрт, төрийн эрх мэдэл, эд баялгийн оргилд хүрээд хөвгүүд, садан төрөл, нөхөд, хамтран зүтгэгчид, сайн санаат хүмүүсээс хэнийг ч марталгүй ачийг нь хариулсан болой.

Аrvan хоёрдугаарт, цэрэг эрсийн надад хандах хандлагаас эс хамааран би тэд нарыг хэзээ ямагт хайллан халамжилж ирсэн болой. Учир нь тэд миний төлөө алтан амиа золиослон дайн тулаанд ордог хүмүүс билээ.

Хэрэв дайсны цэрэг эзэндээ үнэнчээр зүтгэж, миний эсрэг илдээ сугалбалби таалан соёрхож байлаа. Ийм хүнийг надад чин үнэнчээр зүтгэнэ гэдэгт бат итгэлтэй байсан тул миний талд орсон хойно гүн итгэл үзүүлдэг байв.

Ийнхүү, “Төмөрийн цаазын бичиг”-ийн *хоёрдугаар хэсгийн* 30 бүлгээс 14 нь цэрэг, дайны холбогдолтой, 11 нь төр, улсыг удирдан жолоодохтухай, 2 нь Ислам шашны холбогдолтой, 2 нь Төмөр ноёны үр ач нартаа цэрэг иргэн оногдуулах болон тэд нарыг төрийн эсрэг гэмт хэрэгт холбогдсон тохиолдолд оноох ял шийтгэлийн тухайбайна.

Төр, засаг захиргааны зохион байгуулалтын талаар

Төрийг тогтвортой байлгахад хамгаас чухал нь бүх ноёдын хуралдайг тогтмол явуулж байхыг үр ач нартаа Төмөр анхааруулж байна. “Санасан хэргийнхээ сайн, муу талыг, гарах үр ашиг, гарз хохирлыг болон тухайн хэргийг хийх эс хийхийг *Их хуралдайгаар хэлэлциэж, ноёдын санаа бодлыг би тун анхааралтай сонсдог*” гэжээ.

Өөрөөр хэлбэл, Чингис хаанаас хойш тогтсон улс орны эрх ашигтай холбоотой амин чухал асуудлыг урьдчилан зөвлөлдөж их хуралдайгаар хэлэлцүүлэн шийдвэрлүүлдэг уламжлал Төмөрийн үед ч хэвээр байсан байна.

Хуралдай дээр ноёд, жанжингууд, эрдэмтэн мэргэд, шашны мяндагтнууд болон Төмөрийн үр ач нарын эзлэх суудлыг “Цаазын бичиг”-т тодорхой зааж өгсөн байна. Тухайлбал, “Миний үр ач

нар, төрөл төрөгсөд сэнтийг хүрээлж сууна. Шаины мяндагтнууд, эрдэмтэн мэргэд, эмирүүд, ноёдууд, жанжингууд, аймаг, түмэн, хошууны толгойлогчид, мянга, зуут, аравтын дарга нар зэрэг дэвээрээ миний зүүн талаарх суудлыг эзэлнэ. Везир буюу Ерөнхий болон бусад сайдууд сэнтийн өмнө сууна. Тэдний араар хот, суурингуудын захирагчид байраа эзэлнэ. Алдар нэрээ мандуулсан эрэлхэг баатрууд болон гарамгай дайчид сэнтийн баруун талаар, харуулын дарга нарыг сэнтийн зүүн хойд талаар суухыг зарлигдав” гэжээ.

Төмөрийн үед Төрийн захирагаа нь (Девони бузург) 7 сайдас бүрдэж байв. Сайд тус бүр тус тусын алба үүрэг хүлээж байв. Төр иргэний асуудал эрхэлсэн сайд ургац болон алба татварын асуудлыг эрхэлж байсан бол цэргийн сайд улсын хэмжээний цэрэг дайны хэргийг хариуцах аж. Сангийн асуудал эрхэлсэн сайд, худалдааны асуудал эрхэлсэн сайд зэргээс гадна шашны дээд шүүгч - кази, иргэний болон цэргийн санал гомдол хулээж авах түшмэл - арзбег, шашны сүм хийдийн өмч хөрөнгийн асуудал эрхэлсэн түшмэл - садр азам, Исламын шашны шариатын хуулийг сахин хэрэгжүүлэгч шеих ул-исlam, иргэний хэргийн ерөнхий шүүгч - казиал - кuzzat зэргийг нэрлэж болно.

Төмөрт олзлогдсон Арабын түүхч Ибн Арабшахын тэмдэглэснээр “Төмөр дөрвөн Ерөнхий Сайдтай. Тэд цөм сурвалжит удмын хүмүүс тул бүгд тэдний саналыг дагана. Эдгээр Ерөнхий Сайд нар тус тусын овог аймгаа төлөөлж, овог аймгийнхаа үзэл бодол, оюун санааг нь хэрэгжүүлж явна. Овог аймгийг **Арлат** гэнэ, нөгөөг **Жалайр**, гуравдахийг **Кавчин** (Хуучид - Ц. Э.), дөрөвдэхийг **Барлас** гэнэ. Төмөр болбоос энэхүү дөрөвдэх аймгийн хүн болой” гэжээ.

Муж, хот болон дүүргийн захирагч - хокимууд - өөрийн хариуцсан газар нутагт журам сахиулах, сувиллын газар, нийтийн халуун усны газар, дэн буудал, өртөө, зээлийн газрын хэвийн үйл ажиллагааг хангах зэрэг үүрэг хүлээж байжээ.

Төр, цэргийг удирдан жолоодоход өөр нэг анхаарах зүйл бол “Эрдэмтэд, мэргэд, шашны алдарт зүтгэлтнүүд, жанжин, цэрэг дайчид болон жирийн иргэд, сайд түшмэд, өмч зурхайчид, түүхч сударчид, аянчин гийчид, өтгөс өвгөд, гар урчууд гэсэн 12 язгуур угсааг түшиг тулгуураа болгох нь чухал” гэж “Хууль цаазад” тусгажээ.

“Улс, хошуун, түмтийн эмир ноёдыг дэвишүүлэх тухай” хэмээх бүлэгт байгаа мэдээ нь мөн Монголын эзэнт гүрний түүхэнд холбогдоно. Үүнд:

“Миний захирагаан дор байгаа 40 аймгаас Барлас, Дархан, Арган, Жалайр, Дульхич, Дульдай, Могол, Сулдус, Тугай, Арлад болон Татар

нарын 12 аймагт миний овгийн тамгатай гэрэгэ олгож, хувийн шадар нөхрийн ёсоор зүтгэхийг зарлигдav.

Барласын 4 ноёныг Тэргүүн Эмирээр томилж, Эмир Худайдадад Бадахшаныг, Эмир Жак, Эмир Их Төмөр болон Эмир Сулайман-шаг нарт тус тусад нь нэжгээд хязгаар муж тойргийг олгов. **Барлас аймгийн** 100 хүнийг мянгатын даргаар тохоон томилж, Эмир Жалалудиныг 10-р зэргийн Эмирээр, Эмир Абу Сайидыг 9-р зэргийн Эмирээр тус тус дэвшүүлэн томилов.

Дархан аймгийн Баязидийг 7-р зэргийн Эмирээр дэвшүүлэн томилохын хамт тус аймгийн 20 хүнийг зуутын даргаар тавив.

Аргын аймгийн Дашхожаг 8-р зэргийн Эмирээр өргөмжлөн мөн аймгаас ахин 20 хүнийг мянгат, зуут болон аравтын даргаар тохоон томилов.

Жалайр аймгийн Тугтөмөр, Шир Бахрама нарыг 8-9-р зэргийн Эмирээр өргөмжилж, тус аймгийн 20 хүнийг зуут, аравтын даргаартохоон томилов.

Дулкичи аймгийн Өлзийт Апердийг Эмир ноёнболгов.

Дульдай аймгийн Таван бахадур болон Санбаатар нарыг мөн Эмирноёноор өргөмжлөв.

Могол аймгийн Төмөрхожа огланыг Эмир ноёноор дэвшүүлэв.

Сулдус аймгийн Илчи баатарыг Эмир ноёны албан тохоон томилов.

Тугай аймгийн Али Дервишийт мөн Эмир ноён болгов.

Кипчак аймгаас Сарбөхийг Эмир болгов.

Миний эгчтэй гэрлэсэн **Арлат аймгийн** Эмир Муайядыг Ерөнхий Эмир ноёноор өргөмжлөв. Мөн аймгийн Салайчи Бахадурыг Эмир ноён болгов.

Татар аймгаас Кунак-ханыг Эмир ноён болгов.

Төмөр ноёны овгийн тамгатай Гэрэгэ олгоогүй бусад 28 аймгийг дээр дурдсан “улс хариуцсан эмир ноёдын мэдэлд шилжүүлэн энэхүү “Цаазын бичиг”-ээр тогтоосон тооны морин цэргийг дайны цагт гаргахыг зарлигдav” гэжээ.

Дээр нэр нь гарсан Барлас, Жалайр, Сулдус, Арлад зэрэг Монгол 12 аймгийн Их ноёдод Төмөр өөрийн овгийн тамгатай бичиг олгож, андын барилдлагатай аймаг болгон дэвшүүлжээ. Нэр бүхий 12 аймгийн 20 ноёныг Эмир болгон дэвшүүлэн, Барлас, Жалайр, Арган, Дархан зэрэг язгуурын 4 монгол аймгаас 160 хүнийг мянгат, зуут, аравтын даргаар тохоон томилсон нь Төмөр ноён цэргийн удирдах бие бүрэлдэхүүнийг дан монголчуудаар бүрдүүлж байсныг нотлон харуулж байна.

Мөн Эмир цолыг цэргийн дарга нарт олгох бөгөөд уг цол нь 10-аас 1-р зэрэг хүртэл 10 зэрэг дэвтэй байснаас Тэргүүн ба Ерөнхий эмир гэсэн ноёдын хамгийн дээд зэргийн цолыг Төмөрийн төрөл садан, ойр дотнын ноёд хүртсэн байна.

Төмөр ноён Чингис хааны нэгэн адил амьд сэргүндээ эзлэгдсэн орны газар нутгийг дөрвөн хөвгүүддээ хувааж өгсөн байдаг. Мөн тэд нарт цэрэг иргэнийг оногдуулахдаа энэхүү “Цаазын бичиг”-ийн дагуу шийдвэрлэжээ.

“Манай ахмад хөвгүүн, их ор залгамжлах Мухаммад Жахангирт 12 мянган цэрэг иргэн, нэг (вилайет) муж нутаг.

Манай 2 дахь хөвгүүн Омар-Шейх-д 12 цэрэг иргэн, нэг муж нутаг.

Манай 3 дахь хөвгүүн Мираншахад 9 мянган цэрэг иргэн, нэг муж нутаг нутаг.

Манай 4 дэх хөвгүүн Шахрухад 7 мянган цэрэг иргэн, нэг муж нутаг тус тус олгов.

Манай ач нарт авьяас чадварынх нь дагуу 3-аас 7 мянга хүртэл морьтон цэрэг, нэжгээд муж нутгийн хамт оногдуулав гэжээ. Монгол хаадын үр ач нартаа газар нутаг, ард иргэдийг оногдуулдаг уламжлалыг Төмөр ноён хуульчлан баталсан байна.

“Их үйл хийхээр шийдсэний дараагаар би бээр Куран судраар төлөг тавьж, сударт зааснаар хөдөлдөг. Туглагтөмөр хаан дээр очихынхоо өмнө би Куран судрыг нээхэд “Юсуфын сур” дээр таарав (Аллах бурхан өршөөх болтугай). Иймд би тэнд заасан ёсоор болгосон юм” гэжээ. Чингис хаан их үйл бүтээхийн өмнө хонины далаар төлөг тавьдаг байсанчлан Төмөр ноён ч мөн Куран судраар мэргэлдэг байсан нь монгол уламжлалын илрэл бололтой.

Эцэст нь, Төмөрийн тогтоосон “Цааз бичиг”-ийг “Төмөрийн билиг сургаал”, “Төмөрийн дурдатгал”, “Уложение” буюу “Хууль цааз” хэмээн олон янзаар орчуулсан ирсэн бөгөөд бид “Цаазын бичиг” хэмээх орчуулга нь уг сурвалжийн утга агуулгад нийцсэн гэж сонгон авсан болно.

Ийнхүү “Цаазын бичиг”-ийг бүхэлд нь авч үзвэл Төмөрийн тогтоосон төр, цэрэг, нийгэм, эдийн засаг, засаг захиргаа, хууль цааз, өртөө зам, олон улсын худалдаа, шашны харилцаа буюу нийгмийн бүхий л харилцааг өргөн хүрээгээр хуульчилсан байгаа бөгөөд энэхүү хууль цааз нь Монгол хаадын төр, цэргийн бодлоготой үзэл санаа болон агуулгын хувьд дүйцэж байна. Энэ утгаар Төмөрийн “Цаазын бичиг” нь Цагадайн улсын төдийгүй Монголын эзэнт гүрний түүхийн чухал эх

сурвалж бөгөөд дундад зууны монголчуудын хууль цаазын үнэт баримт бичиг болж байгаа юм.

Ном зүй:

Уложения Тэмура (Темур тузуклари). Ташкент. Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма. 1996.

Караматов Х. Уложения Тэмура. Ташкент. Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма. 1999.

Уложения Тэмура / под. ред. Р. Азимовой. – Ташкент. Чулпан. 1992.

Ибн Арабшах. Чудеса суд. Зафар-намэ. Ташкент. 2008.

Цахилгаан Д., Шагдар Х. Доголон Төмөр. Боть 38. УБ. 2006.

Ц.Энхчимэг. Монголын Цагадайн улс. УБ. 2006.

Ц.Энхчимэг. Монголын Цагадайн улс // Монголын эзэнт улсын түүх – IV. УБ. 2019.

Ц.Энхчимэг бусдын хамт. Төмөр Монгол төрийн зүтгэлтэн биши гэж үү? // Оюуны хэлхээ. 2014. II (12).

Ц.Энхчимэг. Цагадайн улсын угсаатны бүрдлийн асуудалд: Барлас аймаг // ОХУ-ын Буриадын их сургуультай хамтран Их засаг олон улсын их сургуулиас зохион байгуулсан “Улымжиевын нэрэмжит уншлага-IX” олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурал. Улаан-Үд-Улаанбаатар. 2017.

Н.С.Яхонтова

АСПИРАНТЫ ИЗ МОНГОЛИИ В АКАДЕМИИ НАУК (ЛЕНИНГРАД 1931-1938 Г.Г.)

DOI 10.25882/p97d-6m32

В статье рассматривается как реализовывался непростой проект, предпринятый Академией наук СССР совместно с Комитетом наук Монголии, по подготовке научных кадров в период 1931-1938 гг. Содержание ограничено только рассказом о тех аспирантах, которые обучались в Ленинграде весь или часть срока. В хронологическом порядке, по учебным годам, на основе архивных документов Ленинграда и Москвы, дается описание состава аспирантов, месте и организации их обучения, проблемах, с которыми они сталкивались и успехах в их работе.

Ключевые слова: монгольские аспиранты, Академии наук СССР

Natalia Yakhontova

POSTGRADUATE STUDENTS FROM MONGOLIA IN THE ACADEMY OF SCIENCES (LENINGRAD 1931-1938)

The article provides information about the realization of a challenging project undertaken by the USSR Academy of Sciences in cooperation with the Mongolian Committee of Sciences. Its aim was to train young Mongolian as postgraduate students in different fields demanded by the Mongolian state. The period and location are limited to 1931-1938, Leningrad and includes those in Leningrad for the whole period or a part of it. The material is based on archival documents from Leningrad and Moscow and is arranged in chronological order. There is information about the training process, institutes where students studied, the problems they faced and success in their work.

Key words: Mongolian postgraduates, Academy of Sciences (USSR)

Всего с 1931 по 1938 год в Ленинград и Москву для учебы в АН¹ в аспирантуре в разное время приезжали учиться 12 монголов, их обучение продолжалось разные сроки, но их всех объединяет то, что по разным причинам курс аспирантуры они закончить не смогли.

Ниже в хронологическом порядке рассказано, как складывалась учебная жизнь ленинградской группы аспирантов, т.е. тех, кто обучался в Ленинграде, а также ленинградский период обучения тех, кто позже продолжил обучение в Москве.

Идея обучения монгольских аспирантов в АН принадлежала председателю Комитета наук Монголии А.Амару². Во время визита в СССР весной 1931 г. им была достигнута договоренность о том, что ежегодно АН СССР будет принимать на учебу десять аспирантов-монголов [Юсупова 2018, с. 130]. Той же весной Комитет наук Монголии³ обращается в АН СССР к Непременному секретарю АН академику В.П.Волгину⁴ и Председателю Монгольской комиссии АН (МОНК)⁵ академику В.Л.Комарову⁶ с просьбой уточнить сроки посылки аспирантов, а потом ускорить выяснение сроков посылки.⁷ Процесс

¹ Материалы, касающиеся обучения монгольских аспирантов в Академии наук (АН) в Ленинграде и в Москве, хранятся в Санкт-Петербургском филиале Архива РАН (СПбФ АРАН), главным образом, в фонде «Комитет по подготовке кадров АН СССР» (КПК) (Ф. 222), а также в фонде «Делопроизводство Института востоковедения» (Ф. 152). Некоторую информацию можно найти в фонде «Монгольская комиссия» (Ф. 339). Из-за переезда АН в 1934 г. в Москву и последовавшей в 1935 г. передачи части архива во вновь созданный в Москве Архив АН, многие документы были переведены из ленинградского архива в московский. В СПбФ АРАН хранятся личные дела только для аспирантов, проходивших обучение в институтах Ленинграда, а тех, кто обучался в Москве – в Архиве Российской академии наук (АРАН) в фонде «Отдел подготовки научных кадров Академии наук СССР» (Ф. 524).

² Агданбуугийн Амар (1886–1941) – монгольский государственный деятель, председатель Комитета наук МНР (1930–1932).

³ Комитет наук Монголии или Научно-исследовательский комитет (НИК) Монголии – название Ученого комитета (Үчкома) Монголии после 1930 г., первого научного учреждения Монголии.

⁴ В.П.Волгин (1897–1962) – историк, академик (1930), непременный секретарь (1930–1935), вице-президент (1942–1953) АН СССР.

⁵ Монгольская комиссия АН СССР – специально созданная структура, занимавшаяся всесторонним исследованием Монголии в 1927–1941 гг. Подробнее о ее деятельности см. [Юсупова 2006].

⁶ В.Л.Комаров (1869–1945) – ботаник, флорист-систематик, академик (1920), председатель Монгольской комиссии (1930–1945).

⁷ СПбФ РАН Ф. 339. Оп. 1(1931). Д. 14. Л. 39, 40.

согласования затянулся и только в декабре того же года в Ленинград приехали первые аспиранты монголы: Дамдино Санжа, Тундубин Аюрзана и Гемпелин Цэвэн были зачислены в аспирантуру с 1 декабря, еще двое: Шалонов Цэбэк и Юмцунов Дондок – с 1 января 1932 г., и один: Балдан Содном – с 1 февраля 1932 г.

1931/32, 1932/33 учебные годы

Фактически шестеро приехавших зимой аспирантов начали обучение с весеннего семестра 1931/32 учебного года. О том, как были организованы их занятиях будет сказано ниже, а здесь, следуя хронологии, нужно сказать, что в конце мая 1932 г. они уехали в Монголию. Летом аспирантов отправляли в Монголию на производственную практику и в отпуск. Из текста удостоверений, выданных Шалонову Цэбэку и Юмцунову Дондоку, известно, что они направлялись на практику в геологическую группу с 15 июня по 1 августа, а затем до 15 сентября им полагался отпуск.⁸ Из КПК⁹ в Ученый комитет Монголии было направлено письмо, которое заканчивается словами: «В связи с важностью своеевременной явки на занятия, имеющие быть 1-го сентября с.г., просим Ученый Комитет МНР содействовать в свое временном приезде их в АН СССР»¹⁰. Однако далеко не всегда аспиранты возвращались вовремя (особенно, после того как они проучились один-два года).

В конце сентября из Монголии приехали еще двое - Жалцабон Дугарсурун и Самданов Лувсандамдин¹¹. Таким образом в начале осеннего семестра 1932/33 учебного года в Академии наук обучались восемь аспирантов.

Имеется документ «О ходе подготовки прикомандированных в Академию наук из Монгольской Народной Республики», который рассказывает о начале обучения приехавших аспирантов. Документ был составлен в декабре 1932 г. и охватывает весь 1932 г. (т.е. календарный, а не учебный),¹² он подписан заместителем председателя КПК С.Н. Седых.

⁸ АРАН Ф. 524. Оп. 3(1930-1938) Д. 248. Л. 47; Ф. 524 Оп. 3(1930-1938). Д. 252. Л. 5.

⁹ Комитет по подготовке кадров (1930–1936), Сектор спецаспирантуры при Отеле кадров (1936-1937), Управление подготовки научных кадров (1937-1944) - структура в Академии Наук СССР, которая занималась подготовкой аспирантов.

¹⁰ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 2. Д. 649. Л. 5.

¹¹ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 2. Д. 104. Л. 79.

¹² СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 1(1932). Д. 104. Л. 79-80.

В нем идет речь о том, как был организован учебный процесс и жилищно-бытовые условия аспирантов, о возникших при этом трудностях и их преодолении. Основная проблема заключалась в том, что «выявились, что уровень их общеобразовательной подготовки совершенно недостаточен для работы в составе аспирантуры АН» и большинство из них совершенно не знало русского языка. Еще одна проблема – обеспечить им обучение по той специальности, которую обозначил Ученый комитет Монголии, причем для некоторых аспирантов Ученый комитет осенью 1932 г. изменил специализацию. Но решению второй проблемы помогло наличие первой, потому что прежде чем начинать обучение по специальности нужно было подтянуть аспирантов по общеобразовательным предметам и русскому языку. Эта проблема была решена очень оперативно: на работу с почасовой оплатой очень оперативно было взятодевять преподавателей: Вайнтруб Г.Г., Горбунова К.М., Илькевич Г.П., Крисс А.Е., Позницкий Г.Ф., Постников А.А., Пучковский Л.С., Строганова В.В., Страуберг Я.Я.¹³. Предмет, по которому они вели курсы указан только для двоих из них – В.В.Строганову, выпускницу Бестужевских курсов, и Л.С.Пучковского, секретаря Монгольского кабинета ИВАН, известно, что они преподавали русский язык¹⁴. Также известно, что Позницкий Г.Ф. был принят на должность заведующего подготовкой аспирантов монголов с 19.11.1932. Эти преподаватели работали в период с 1 февраля 1932 г. по июнь 1933 г. разное количество часов.

О предполагаемой специальной подготовке аспирантов известно из того же отчета С.Н.Седых (сохранено оригинальное написание имен аспирантов¹⁵):

¹³ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 4. Д. 12. Л. 48, 68, 108, 139, 195, 201, 203, 281, 242.

¹⁴ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп.1(1932). Д. 113. Л. 114, 120.

¹⁵ Необходимо отметить, что монгольские имена в документах пишутся в разных вариантах, во-первых, из-за непривычности их звучания, во-вторых, из-за несоответствия русской традиции, в которой основным элементом является фамилия, и монгольской, в которой основным является имя. В результате, монгольский аспирант Балдангийн Содном, встречается и как Балдан, и как Содном (Садном), не говоря уже о более сложных составных именах других монголов. В машинописной копии выписки из протокола заседания Административно-Хозяйственной комиссии при Президиуме АН от 17 янв. 1932 г. об утверждении списка аспирантов, три первых монгольских аспиранта названы так: АНКРДАЛ, ЦЕВАН, САНЖАН [СПбФ АРАН Ф. 222, Оп. 2. Д. 649. Л.8]. Первое имя должно читаться как Аюрзан. Впрочем, такая серьезная ошибка встретилась один раз.

«Специализация командированных была Ученым Комитетом Монгольской Народной Республики определена: Дондок Юнцунов – геология, Цебен Шалонов – геология, Садном Балдан – зоотехния, Цебен Гемпелин – химия, Аюрзан Тундубин – биология, Санжа Дамдино – почвоведение, Дигер Сурум – геодезия, Самданов ЛубсанДамдино – геодезия.

Осенью, однако, Ученым Комитетом Монголии была изменена специализация для 4-х командированных: для Дондок Юнцунова – аэро-фото-съемка, Садном Балдана – литература, Цебин Гемпелин – крупный рогатый скот, Аюрзан Тундубин – овцеводство.»¹⁶

Далее в отчете говорится, что четыре специальности (крупный рогатый скот, овцеводство, аэро-фото-съемка и геодезия) не могли быть получены в учреждениях АН, поэтому КПК вступил в переговоры с другими научными и учебными учреждениями Ленинграда и Москвы. На момент написания отчета Жалцабон Дугарсурун (в оригинале – Дагер Сурум) был прикомандирован для подготовки в Московском межевом институте¹⁷, Гемпелин Цэбэн в Ленинградском учебном комбинате социалистического молочного животноводства (в Детском Селе), Тундубин Аюрзана был направлен во Всесоюзный институт животноводства (в Москве), обучение Юнцунова Дондок планируется в Институте гражданского воздушного флота (в Ленинграде), Тагер Сурума (Самданова Лубсандамдина. – Н.Я.)¹⁸ – в Московском межевом институте.

Тroe могли продолжить обучение в институтах АН в Ленинграде: Шалонов Цэбэк – по геологии, Дамдин Санжа – по почвоведению, Балдан Содном – по литературе Монголии, по уже достигнутой с институтами договоренности. Эти институты следующие: Геологический институт, Почвенный институт и Институт Востоковедения.

¹⁶ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 1(1932). Д. 104. Л. 79-80.

¹⁷ Здесь используется уже на тот момент устаревшее название института. В начале 1930 г. на основе Межевого института был образован Московский геодезический институт.

¹⁸ Здесь речь идет о Самданове Лубсандамдине, иначе трудно объяснить повтор имени Дугарсуруна в отчете (в двух разных вариантах написания). Оба аспиранта должны были проходить обучение по специальности геодезия. Разница была только в том, что Дугарсурун уже был направлен в Москву, а Лубсандамдина только планировали туда отправить после освоения русского языка и общеобразовательных предметов.

Пятеро последних (по-видимому, речь идет о Юмцуунове Дондоке, Самданове Лубсандамдине, Шалонове Цэбэке, Дамдин Санже, Балдан Содноме. – Н.Я.) проходят обучение по общеобразовательным предметам и русскому языку в АН, так как занятия эти приходится вести частью на монгольском, частью на немецком языке¹⁹.

В жилищно-бытовом отношении товарищи, командированные из Монголии в настоящее время элементарно удовлетворены. Четверо одиноких помещены в одной комнате, один семейный (Балдан Содном с ним была жена Пунцуг Нажилма. – Н.Я.) имеет отдельную комнату, остальные живут вне академии (один в Детском Селе (Гемпелин Цэбэн. – Н.Я), два других в Москве (Жалцабон Дутгарсурун и Тундубин Аюрзана. – Н.Я.)). Получают стипендию в размере 250 рублей, 1-ю категорию по продовольственному снабжению, как прочие аспиранты, имеют пропуск в столовую научных работников Академии».²⁰

Однако в отчете сказано, что необходимо эти элементарные условия улучшать, для чего намечены пункты для выполнения. Главными из них были два: 1) Увеличение средств, отпускаемых на подготовку аспирантов монголов: со стандартных для аспирантов 800 руб. до 32 383 руб. Это существенное увеличение финансирования связано с дополнительными расходами на преподавание предметов, не предусмотренных программой подготовки аспирантов, и оплата договоров на их обучение вне АН. 2) Добиться включения их на иностранное снабжение (ИНСНАБ)²¹, что на тот момент сделать не удалось.²²

¹⁹ Некоторые аспиранты до приезда в СССР учились в средних специальных учебных заведениях в Германии.

²⁰ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 1(1932). Д. 104. Л. 79-80.

²¹ ИНСНАБ – Всесоюзная контора по снабжению иностранцев, структура в Наркомснабе, обеспечивавшая снабжение продуктами и промтоварами (и даже дровами) иностранных специалистов и иностранных работников, трудившихся в Советском Союзе. Иностранцы получали «зaborные книжки» (пропуска, дающие право на покупки в специальных магазинах ИНСНАБА). В ноябре 1932 года, несмотря на просьбу полпредства Монголии, из ИНСНАБ-а был получен отказ, поскольку «иностранные гр-не учащиеся снабжению через систему «ИНСНАБ»-а не предусмотрены» [СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 1(1932). Д. 112. Л. 57, 67, 73]. Только в январе 1933 года после вмешательства Секретариата ЦИК Союза ССР вопрос был решен, и восемь аспирантов получили пропуска в магазин ИНСНАБ-а (из них двое в Москве) [СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 1(1932). Д. 112. Л. 17, 18].

²² СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 1(1932). Д. 104. Л. 79-80.

Зимой 1932/33 г. два аспиранта (Самданов Лубсандамдин и Жалцабон Дугарсурун) заболели и были вынуждены уехать в Монголию. Самданов Лубсандамдин был отправлен из Ленинграда в длительный отпуск домой в Монголию (до 15.10.1933), но был отчислен с 1.02.33²³, и назад он не вернулся. Жалцабон Дугарсурун после обучения в Геолого-разведочном институте в Москве в течение семи месяцев, уехал в Монголию, где работал в Учкоме и Партшколе, в августе 1935 он вернулся в Москву продолжить обучение.²⁴

Таким образом, весной 1933 г. в Ленинграде обучались пять аспирантов-монголов: Юнцунов Дондок, Шалонов Цэбэк, Дамдин Санжа, Балдан Содном, Гемпелин Цэбэн (последний в Царском селе). Жившие в Ленинграде аспиранты продолжали заниматься общеобразовательными предметами и русским языком со специально приглашенными преподавателями. К ним присоединился и Гемпелин Цэбэн, на обучение которого в учебном комбинате в Царском селе был еще в ноябре 1932 г. Заключен соответствующий договор. Договор, рассчитанный на 3-4 года, включал подготовку по профессии зоотехника крупного рогатого скота и изучение как специальных, так и общеобразовательных предметов, русского языка и предметов общественно-политического цикла по индивидуальной программе, оговаривалось и предоставление отдельного помещения для проживания (в крайнем случае двухместное). Однако, судя по сохранившимся документам, договор был расторгнут.²⁵

Про обучение по специальности в этом году известно только про двух аспирантов: Шалонова Цэбэка в институте Геологии и Балдан Соднома в Институте Востоковедения. Руководитель первого, С.С.Кузнецов, написал о нем следующее: «Знакомство с ним показало, что он сравнительно слаб в знании основных предметов средней школы. Вследствие этого учебный план на весенний семестр 1932 г. и на весь 1932/33 уч. год был оставлен таким образом, чтобы Ц.Шалонов проработал основательнее русский язык, математику, физику и химию. При помощи специально приглашенных преподавателей этот план был выполнен, после чего Ц.Шалонов приступил к изучению избранной им геологической специальности»²⁶. Летом 1933 г. с 26 мая по 15 сентября

²³ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 2. Д. 438. Л. 1-3; СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 4. Д. 12. Л. 234.

²⁴ АРАН Ф. 524. Оп. 3 (1930-1938). Д. 65. Л. 6.

²⁵ АРАН Ф. 524. Оп. 3 (1930-1938). Д. 42. Л. 6, 19, 20.

²⁶ АРАН Ф. 524. Оп. 3 (1930-1938). Д. 248. Л. 19.

он участвовал в геологической экспедиции в Монголии, организованной АН СССР.²⁷

Балдан Содном, в силу специфики своей специальности и места обучения, сразу начал занятия по специальности, параллельно с общеобразовательным курсом. Он начал занятия в Монгольском кабинете Института Востоковедения АН под руководством проф. Н.Н.Поппе. В личном деле аспиранта хранится отзыв руководителя о проделанной в январе-мае 1933 г. работе, где перечисляются темы (фонетическая запись живой речи, введение в историю монгольского языка и письменности, эпическая литература), которые аспирант усвоил. Он также участвовал в подготовке хрестоматии монгольской литературы²⁸ и подготовил к печати 4 п.л. В отзыве есть и программа на 2-3 месяца пребывания в Монголии летом: 1,5 месяца – работа по заданиям, остальное – отдых²⁹.

1933/34 учебный год.

В этом году с 1 января 1934 г. аспирантам повысили стипендию до 300 руб. (до этого было 250 р.)

Этот учебный год в Ленинграде начали четверо аспирантов (Балдан Содном, Шалонов Цэбэк, Гемпелин Цэбэн и Юмцунов Дондок), а в Москве был только Тундубин Аюрзана. Дело в том, что Дамдин Санжа осенью 1933 г. получил отпуск по решению правительственные органов МНР до осени 1934 г.³⁰, то есть он не вернулся в Ленинград после производственной практики и отпуска в Монголии, но он не приехал и в сентябре 1934 г. и был отчислен из аспирантуры³¹.

В ноябре Гемпелин Цэбэн был отправлен в Москву в ВИЖ, где уже учился Тундубин Аюрзана, и успешно продолжил свое обучение там.

Оставшиеся в Ленинграде три аспиранта занимались при своих институтах.

Шалонов Цэбэк приступил к изучению специальных предметов в Геологическом институте, он проработал курс динамической геологии, кристаллографии и минералогии, качественный химический анализ

²⁷ АРАН Ф. 524. Оп. 3 (1930-1938). Д. 248. Л. 45.

²⁸ Эта работа вышла из печати только в 1938 г.: Образцы монгольской феодальной художественной литературы. Подготовили к печати Содном Балдан, Н.Н.Поппе, Л.С.Пучковский. Под общей ред. и со вступл. ст. Н.Н.Поппе. М.-Л. 1938.

²⁹ СПбФ АРАН Ф. 152. Оп. 3. Д. 62а. Л. 3, 3 об.

³⁰ СПбФ АРАН Ф. 339. Оп. 1 (1934). Д. 3. Л. 151.

³¹ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 2. Д. 649. Л. 1.

и основы количественного анализа, а в июне-сентябре участвовал в качестве практиканта в Триалетской экспедиции в Закавказье, поэтому отпуск ему был предоставлен позже с 26 сентября по 10 ноября³².

Обучение Юмцунова Дондока планировалось в Учебном комбинате гражданского воздушного флота в Ленинграде, с которым 5 апреля 1934 г. КПК подписал договор. Комбинат обязался организовать «процесс обучения с целью подготовки Юмцунова в качестве инженера по фотосъемке», его обучение должно было закончиться 1 февраля 1937 г.³³ Договор предусматривал период подготовительного обучения (математика, русский язык, дисциплины общественно-политического цикла) на него отводился 1933/34 учебный год. Сохранился отзыв его работе за весенний семестр 1933/34 учебного года, когда он изучал высшую математику, теоретическую механику, физику. Отзыв подписан его академическим руководителем Пинскером: «По всем указанным дисциплинам успеваемость т. Юмцунова вполне удовлетворительна. Теоретические знания подкреплены большим количеством упражнений. Выше среднего успеваемость по математике, т. Юмцуновым достигнута большая самостоятельность в решении задач значительной степени трудности. Полученные т. Юмцуновым знания позволяют без затруднений приступать к изучению специального цикла дисциплин в следующем году»³⁴. Однако он не вернулся из летнего отпуска и был отчислен.

Содном Балдан продолжал занятия в Институте востоковедения и в декабре 1933 г. он был премирован КПК за успешное выполнение производственных планов в сумме 300 руб. Однако в феврале 1934 г. из-за внезапно обнаруженной болезни он был вынужден вернуться в Монголию и его отпустили в отпуск до 1 июля 1934 г.³⁵ Однако он не вернулся к началу нового учебного года и был отчислен³⁶. Свое обучение он продолжил 1935 г., но уже в Москве.

В конце сентября 1933 г. в Ленинград для поступления в аспирантуру приехали два новых монгола: Цендин Дамдинсурэн³⁷ и Доны Сурмаажав. Их приезд оказался делом далеко не рутинным. Сначала

³² СПбФ АРАН Ф. 152. Оп. 4. Д. 17. Л. 60.

³³ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 1 (1932). Д. 104. Л. 79-80.

³⁴ АРАН Ф. 524. Оп. 3 (1930-1938). Д. 252. Л. 48.

³⁵ СПбФ АРАН Ф. 152. Оп. 4. Д. 17. Л. 12, 25.

³⁶ СПбФ АРАН Ф. 152. Оп. 4. Д. 17. Л. 119.

³⁷ Подробнее об обучении Ц.Дамдинсурэна в Ленинграде см. [Яхонтова 2019].

телеграммой из КПК пытались остановить их выезд из Монголии, но когда они все-таки приехали, пытались отправить их назад. Благодаря усилиям председателя МОНК, директора Ботанического института, академика В.Л.Комарова, настойчивости Ученого комитета Монголии, в результате переписки с Непременным секретарем Академии наук СССР академиком В.П.Волгиным, что заняло больше месяца, они, наконец, постановлением президиума АН со 2 ноября стали считаться прикомандированным к МОНК для прохождения учебы при АН СССР. Их зачисление в аспирантуру произошло только 1 апреля 1934 г. Доны Сурмаажав начала обучение в Ботаническом институте АН под руководством Е.И.Штейнберг, и, судя по сохранившимся отзывам, занятия проходили успешно, хотя знание русского языка было недостаточным и приходилось заниматься на немецком, которым Доны Сурмаажав владела, так как до этого обучалась в Германии.

Цендиин Дамдинсурэн был направлен в Институт русской литературы (ИРЛИ) к профессору Н.К.Пиксанову и одновременно зачислен на подготовительное отделение Курсов нацмен советского Востока (КНСВ) для учебы по общеобразовательным предметам. В мае он успешно закончил 1 курс КНСВ (подготовительное отделение стало 1 курсом из-за их реорганизации).

Подводя итог 1933/34 учебного года, можно заметить, что для тех аспирантов, которые приступили к учебе весной или осенью 1932 г. и которые по разным причинам (в основном из-за болезни) не прервали учебу, наступил период стабильности: они уже второй год занимались общеобразовательными предметами и русским языком и получили подготовку в достаточной степени, чтобы начать обучение по специальности. Места их обучения были окончательно определены.

1934/35 учебный год.

В этом учебном году в Ленинграде оставалось трое аспирантов, но их состав немного изменился по сравнению с предыдущим годом. Теперь это были Шалонов Цэбэк, Доны Сурмажаав и Цендиин Дамдинсурэн.

Шалонов Цэбэк успешно занимался специальными предметами у своего руководителя С.С.Кузнецова и у других специалистов в Геологическом институте, изучал английский язык с другими аспирантами АН, а также в течение всего учебного года посещал лекции в Ленинградском Государственном университете по петрографии академика Ф.Ю.Левинсон-Лессинга, гидрогеологии С.С.Кузнецова, по

геоморфологии проф. Эдельштайна³⁸. Летом планировалась работа Ш.Цэбэка в экспедиции АН в Монголии, но экспедиция не состоялась, но он уехал домой в Монголию. В середине лета его неожиданно пытались вызвать для работы в экспедиции в Закавказье, но попытка не удалась, потому что он слишком поздно получил письмо³⁹.

Д.Сурмажаав продолжала занятия в Ботаническом институте под руководством Е.И.Штейнберг, в этом году планировалось пройти курс ботаники, в том числе знакомство с составлением гербария.

Учеба Ц.Дамдинсурэна в ИРЛИ складывалась не очень успешно, и после возвращения из Монголии с 1 октября 1934 г. он стал заниматься под руководством Н.Н.Поппе в Институте востоковедения, ставилась задача подготовить из него квалифицированного литературоведа. Его перевод в ИВАН был заранее организован, но кто был его инициатором, история умалчивает. У Ц.Дамдинсурэна в Ленинграде были знакомые еще по Ученому комитету Монголии (Ц.Ц.Жамцарано, А.В.Бурдуков и другие), которые и могли ему дать этот совет и организовать переход. Одновременно он написал заявление с просьбой отчислить его с КНСВ. В этом учебном году Дамдинсурэн занимался русским языком и математикой, и преподаватели оценили его работу на «отлично». С Н.Н.Поппе он прошел курс грамматики и синтаксиса монгольского языка, элементы истории монгольской литературы, истории монголов, диалектологии, ойратского языка. Планировалось, что летом в Монголии он будет записывать фольклорные материалы (в частности, поэму «Джангар»)⁴⁰. Занятия в ИВАН шли успешно и Н.Н.Поппе был доволен своим учеником: «Дамдин-Сурун человек громадных способностей с большим успехом овладевает предметом»⁴¹.

В ноябре 1934 г. приехал еще один аспирант – Мэргэн-гун Гомбожаб, который также поступил учиться в Институт востоковедения к профессору Н.Н.Поппе, и одновременно его консультантом был В.А.Казакевич. М.Гомбожаб в середине 20-х годов уже учился в Ленинградском восточном институте, потом в Сорbonne, работал в Ученом комитете Монголии [Кульганек 2016; Носов 2016; Хишигт 2016]. У него уже был опыт научной работы, и хотя его тема диссертации сразу не была определена, он участвовал в научной работе Монгольского

³⁸ АРАН Ф. 524. Оп. 3 (1930-1938). Д. 248. Л.6.

³⁹ АРАН Ф. 524. Оп. 3 (1930-1938). Д. 248. Л. 23.

⁴⁰ СПбФ АРАН Ф. 222.Оп. 2.Д. 915.Л.2.

⁴¹ СПбФ АРАН Ф. 152. Оп. 1а. Д. 367. Л. 21, 21об.

кабинета: его привлекли к подготовке к печати монгольского исторического сочинения XVII ст. Саган Сецена. Под руководством работников кабинета, он занимался сличением разных списков и вариантов этого сочинения, выпиской всех разночтений и нанесением их на основной экземпляр. Также он посещал занятия русского и английского языков⁴².

Оба аспиранта ИВАН (Ц.Дамдинсурэн и М.Гомбожаб) посещали производственные совещания Монгольского кабинета. Одно из них имело, можно сказать, историческое значение: 4 марта 1935 г. впервые был поставлен вопрос о создании монгольско-русского словаря, того самого, который будет издан только в 2001-2002 годах [БАРМС 2001-2002]. Они оба принимали участие в подготовительной работе над этим словарем и в последующие годы до конца своего пребывания в Ленинграде.

1935/36 учебный год.

Успешно занимавшийся в Геологическом институте в Ленинграде Шалонов Цэбэк в ноябре 1935 г. был отправлен в Москву. Его перевод связан с тем, что в конце апреля 1934 г. Совнаркомом было принято решение о переводе АН и некоторых институтов АН в Москву, и в 1935 г. Геологический институт был переведен в Москву. Прежний руководитель аспиранта предоставил справку о пройденном материале и планах на дальнейшее обучение, его подготовку планировалось закончить в 1937 г. Эта записка легла в основу плана его работы в Москве под руководством ученого специалиста Н.М.Страхова⁴³.

Доной Сурмажаав приступила к изучению физиологии растений и восполнению пробелов по неорганической химии. Кроме того, продолжались занятия по русскому языку, а также по физике, алгебре и геометрии на немецком языке⁴⁴. Её руководитель отзывалась о ней так: «Занималась С.Доной хорошо, проявляя интерес к делу. Однако весьма сильно мешали нормальному ходу занятий бытовые условия, болезнь мужа и довольно частые болезни детей⁴⁵»⁴⁶. Также положительно о ней отзывался преподаватель математики: «Тов. Донай относилась крайне

⁴² СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 2. Д. 765. Л. 23.

⁴³ АРАН Ф. 524. Оп. 3(1930-1938). Д. 248. Л. 19, 63.

⁴⁴ АРАН Ф. 524. Оп.3(1930-1938). Д. 252. Л. 74.

⁴⁵ В ноябре 1935 г. с ней вместе находились две дочки: 4 года и 1 год.

⁴⁶ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 2. Д. 783. Л. 8.

серьезно и внимательно к работе, очень старательная. Она легко и быстро воспринимает»⁴⁷.

Академик В.Л.Комаров в отзыве в январе 1936 г. писал: «Одаренная от природы Сурма Доной по всем перечисленным предметам по отзывам преподавателей занималась хорошо, проявляя большой интерес и любовь к работе и сделала значительные успехи... Считаю, что при нормальных условиях работы в будущем из Сурьмы Доной выработается квалифицированный ботаник, весьма полезный для Монголии»⁴⁸. Тем не менее в январе 1936 г. Доной Сурмаажав получила разрешение на отпуск до сентября 1936 г. и уехала в Монголию, в Ленинград она уже не вернулась и была отчислена из аспирантуры⁴⁹.

Ц.Дамдинсурэн в этом учебном году продолжал заниматься общеобразовательными предметами (русский язык, математика, физика, химия, история). Его руководитель отмечал его хорошую успеваемость, особенно большие успехи в русском языке. Осенью 1935 г. Ц.Дамдинсурэн восстановился на КНСВ, где проучился до марта 1936 г., не закончив курс обучения, потому что Курсы были ликвидированы по Постановлению президиума ЦИКа СССР от 27.03.36 года.

Ц.Дамдинсурэн и М.Гомбожаб продолжали заниматься у проф. Н.Н.Поппе, также они занимались у других сотрудников института, выступавших в роли преподавателей: М.Гомбожаб занимался китайским языком у академика В.А.Алексеева, а Ц.Дамдинсурэн – маньчжурским у Б.И.Панкратова.

Акад. В.А.Алексеев о М.Гомбожабе написал такой отзыв «Серьезный, отлично способный, быстро прогрессирует, и для меня совершенно ясно, что из него выйдет тот самый монголист-китаист, о котором мечтали всегда и китаисты, и монголисты, столь нужный для решения проблем первостепенной важности»⁵⁰.

В другом отзыве было сказано, что М.Гомбожаб работает по плану нормальной вузовской аспирантуры, успешно занимается китайским языком, продолжает занятия русским языком, занимается французским, причем, на двух последних читает научную литературу по указанию проф. Н.Н.Поппе. На второй семестр запланированы лекции проф. С.Н.Быковского по всеобщей истории (доклассовое

⁴⁷ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 2. Д. 783. Л. 7.

⁴⁸ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 2. Д. 783. Л. 6.

⁴⁹ СПбФ АРАН Ф. 222. Оп. 2. Д. 783. Л. 2.

⁵⁰ СПбФ АРАН Ф.152. Оп. 1а. Д. 462. Л. 36.

общество), по специальности – изучает язык квадратной письменности и историческое сочинение «Цаган-туухе»⁵¹. То есть тогда уже была определена тема его диссертации.

В январе 1936 г. аспирантам-монголам повысили стипендию до 500 рУБ. что было очень кстати, потому что осенью 1935 г. к М.Гомбожабу приехала жена с детьми.

Нужно отметить заседание Монгольского кабинета 15 марта 1936 г., на котором обсуждался вопрос «О генеральном плане работ Монгольского кабинета на 7 лет». И хотя большинство планов из-за трагических событий 1937 и 1941 годов осуществлено не было (или было осуществлено значительно позже), аспиранты, которые на нем присутствовали, имели уникальную возможность увидеть перспективу монголоведных исследований на ближайшее будущее.

В жизни молодых людей были и совершенно неожиданные события. М.Гомбожаб и Ц.Дамдинсурэн участвовали в съемках фильма «На большой дороге» (киностудия «Ленфильм»), первый в качестве консультанта (причем эта работа была возложена на него премьер-министром Монголии)⁵², второй - играл эпизодическую роль.

1936/37 учебный год.

В этом учебном году в Ленинграде остались только аспиранты, обучавшиеся в Институте Востоковедения. За лето в организации аспирантуры в Академии наук произошли существенные изменения. КПК был переименован в Сектор спецаспирантуры и руководство аспирантурой теперь осуществлялось из Москвы. Заметно, что новому руководству аспирантурой хотелось более жестко контролировать процесс обучения и иметь четкие планы по подготовке аспирантов. Поэтому, начиная с этого учебного года в личных делах аспирантов имеются составленные их руководителями планы работы, как на ближайший учебный год, так и на перспективу.

Для обоих аспирантов ИВАН перспективный план был составлен на три года (1936/37, 1937/38, 1938/39) и планы на текущий учебный год, последние имеют много общего: русский язык, немецкий язык, математика, политграмота, история ВКП(б), маньчжурский язык, история МНР планировались у обоих. У М.Гомбожаба – китайский

⁵¹ АРАН Ф. 524. Оп. 3 (1930-1938). Д. 252. Л. 71-72.

⁵² СПбФ ИВ РАН Ф.152. Оп.3 Д.462. Л.2.

язык, история Центральной Азии, археология⁵³, у Ц.Дамдинсурэна – история русской литературы, фонетика монгольского языка, история монгольской письменности⁵⁴. Такие же отличия, отражающие специализацию аспирантов, есть и в их трехлетних планах. Однако только план М.Гомбоджаба имел один важный пункт: у него на 1938/39 г. последним пунктом значилась диссертация «Монгольская история Цаган Тухе» (на степень кандидата наук)⁵⁵.

Интересно, что М.Гомбоджаб 27 ноября 1936 г. заключил договор с дирекцией ИВАН на подготовку к изданию монгольского исторического произведения XIV в. «Цаган тухэ» (критически сверенный монгольский текст, перевод и примечания к нему), ориентировочный объем определялся в 5 п.л. Сроком исполнения работы являлось 15 сентября 1937 г., после обсуждения и одобрения Монгольским кабинетом и дирекцией ИВАН. Гонорар составлял 300 руб. за печатный лист, выплачиваемый ежемесячно по мере предоставления материала. Институт обязался опубликовать ее до 1 июля 1939 г.⁵⁶

Нельзя сказать, что Ц.Дамдинсурэн не занимался научной работой, но видно, что он еще не сделал окончательный выбор. В плане работы кабинета на 1937 у него была запланирована подготовка к печати «Халха-монгольской версии Джангара»⁵⁷. Однако весной 1937 г. тема Дамдинсурэна была изменена на «Монгольское стихосложение»⁵⁸.

Оба аспиранта участвовали в историческом обсуждении работы С.А.Козина «Юань-чао-би-ши», которое проходило в течение двух дней в конце сентября 1936 г.

В конце весеннего семестра 1936/37 учебного года М.Гомбожаб собирается в Монголию, его здоровье пошатнулось и он надеялся, что пребывание в Монголии позволит его подправить. Однако возникли трудности как с получением денег, так и задержки с визой. Тогда он меняет планы и решает поехать на лечение в Кумысолечебницу около г. Уфы и просит на это деньги у Сектора спецаспирантуры, который выделяет деньги, но буквально на следующий день отменяет это решение и дает деньги на поездку в Монголию. Правда решить

⁵³ СПбФ ИВ РАН Ф.222. Оп.2. Д. 765. Л. 30.

⁵⁴ СПбФ ИВ РАН Ф.222. Оп.2. Д. 915. Л. 17.

⁵⁵ СПбФ ИВ РАН Ф. 222. Оп.2. Д.765. Л. 29.

⁵⁶ СПбФ ИВ РАН Ф. 152. Оп.3а. Д. 30. Л. 53-53об.

⁵⁷ СПбФ ИВ РАН Ф. 152. Оп. 1. Д. 531. Л. 7.

⁵⁸ СПбФ ИВ РАН Ф. 152. Оп. 1. Д. 532. Л. 25, 26-34.

проблемы с визой может только Полпредство Монголии⁵⁹. Других документов относительно этой несостоявшейся поездки в делах нет. 11 августа 1937 г. он был арестован по ложному доносу, осужден и погиб в Северо-Восточном лагере 8 августа 1940 г. Был реабилитирован в 1956 г.

В сентябре 1936 в аспирантуру ИВАН поступил еще один аспирант – Цээригзен Далай, который был почти на 10 лет старше, чем остальные, был членом МНРП, успел поработать на разных достаточно высоких должностях (полпредом Монголии в Москве, товарищем министра торговли и промышленности в Монголии, научным сотрудником в Учкоме)⁶⁰, в аспирантуре он планировал заниматься колониальной историей. Его руководителем также стал проф. Н.Н.Поппе.

Одновременно с ним приехала его жена Намсарай-Чжаб, которая собиралась заниматься архитектурой, и есть сведения, что она обучалась в аспирантуре в Эрмитаже⁶¹.

По результатам первого года обучения его руководитель Н.Н.Поппе написал отзыв, где сказано, что «тов. Далай еще плохо владеет русским языком, поэтому проходит курс русского языка, арифметику, географию и историю Монголии в объеме средней школы. ... Он очень усерден и много занимается, но учеба дается ему еще с большим трудом,... Способностей он средних. ... интересуется историей Дальнего Востока. С этой целью он начал изучение маньчжурского языка, необходимого для изучения периода маньчжуро-китайского господства в Монголии. Тов. Далай в аспирантуре пробудет еще долго, т.к. только через три года он сможет закончить курс предметов средней школы»⁶².

Цээригзен Далай собирался заниматься колониальной историей и был составлен план его работы с исторической специализацией на пять лет. Первый год обучения 1936/37, последний 1940/41. План включал последовательное изучение общеобразовательных предметов (русский язык, математика, география, физика, химия), всеобщая история, английский язык; специальных: история Дальнего Востока, история Монголии, монгольские исторические источники, методология истории, и общественно-политических: политграмота, история ВКП(б), исторический материализм, политэкономия, ленинизм.

⁵⁹ СПбФ ИВ РАН Ф. 222. Оп.2. Д.765. Л. 35-37.

⁶⁰ СПбФ ИВ РАН Ф.152. Оп. 3. Д. 192. Л.3.

⁶¹ СПбФ ИВ РАН Ф. 152. Оп. 3. Д. 652. Л. 2.

⁶² СПбФ ИВ РАН Ф.152. Оп. 3 Д. 192. Л.5.

1937/38 учебный год.

Этот учебный год начался в сложных условиях неопределенности и страха, когда некоторые сотрудники Института востоковедения уже были арестованы, остальные могли ждать ареста в любой момент.

Тем не менее, формальная сторона – составление планов работы на новый учебный год, была выполнена, и в личных делах двух аспирантов, которые остались в ИВАН, сохранились эти, так и неосуществленные, планы.

Последний документ у всех монгольских аспирантов (и у ленинградской группы, и у монгольской) – типовая справка, датированная началом февраля 1938 г., в которой говорится, что командированный МНР тов. *такой-то* числился в *такой-то период* прикомандированным аспирантом подготовительного отделения аспирантуры АН СССР и обучался *там-то*. За время пребывания в аспирантуре тов. *такой-то* изучал *такие-то* дисциплины.

Подписана справка и.о. Начальника управления подготовки научных кадров АН СССР Моториным Д.К.

На справке имеется подпись аспиранта со словами «справку получил».

Основанием для отчисления был приказ №8 по Управлению подготовки научных кадров АН СССР по Учебному сектору от 2 февраля 1938, где говорилось, что «в связи со слабой успеваемостью и несоответствием их подготовки уровню аспирантуры Академии наук отчислить с 1-го февраля 1938 г. из состава аспирантуры АН СССР следующих лиц, прикомандированных Монгольской народной республикой: ...

Выдать им стипендию в размере месячного оклада вперед за февраль месяц 1938 г....

Вышеозначенных товарищей с 1-го февраля 1938 г. передать в распоряжение Полпредства МНР»⁶³.

Такое завершение долгого и трудного пути, пройденного аспирантами за годы обучения в аспирантуре АН СССР, в тот момент, когда обучение многих из них уже близилось к успешному завершению, было по крайней мере несправедливо. Основание для исключения для них было явно надуманным, против них выступила непреодолимая система, но образование, полученное ими в институтах в Москве и Ленинграде, сыграло очень важную роль в их становлении как ученых у себя на родине в Монголии.

⁶³ АРАН Ф 524. Оп. 3 (1930-1938). Д. 248. Л. 99.

Литература

- БАМРС, 2001-2002: Большой академический монгольско-русский словарь. Т. 1-4. М.: Academia, 2001-2002.
- Кульганек, 2016: *Кульганек И.В.* Ленинград в жизни Мэргэн-гуна Гомбоджаба // Mongolica-XVII. СПб.: Петербургское востоковедение, 2016. С. 11-23.
- Носов, 2016: *Носов Д.А.* Мэргэн-гун Гомбоджаб и Институт живых восточных языков в Ленинграде // Mongolica-XVII. СПб.: Петербургское востоковедение, 2016. С. 24-26.
- Хишигт, 2016: *Хишигт Н.* Мэргэн-гун Гомбоджаб - князь, ученый, переводчик, общественный деятель (1906-1940) (Перевод Л.Г.Скородумовой, И.В.Кульганек) // Mongolica-XVII. СПб.: Петербургское востоковедение, 2016. С. 6-10.
- Юсупова 2006: *Юсупова Т.И.* Монгольская комиссия Академии наук. История создания и деятельности (1925-1953 гг.). СПб.: Издательство «Нестор-История», 2006.
- Юсупова 2018: *Юсупова Т.И.* Советско-монгольское научное сотрудничество: становление, развитие и основные результаты (1921-1961). СПб.: Нестор-История, 2018.
- Яхонтова, 2019: *Яхонтова Н.С.* 1938 оны 2 дугаар сар гартал суралцсан түүхээс. // Монгол улсын төрийн турван удаагийн шагналт, ардын уран зохиолч, академич Цэндийн Дамдинсүрэн. Улаанбаатар хот, 2019. С. 107-149.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Ариунтуяа Ганбатын

Научный сотрудник Национального Музея Монголии
г.Улан-Батор, Монголия
ariukanj@gmail.com

Баярсайхан Дацондогийн

Ph.D, профессор кафедры Истории
Монгольского Государственного Университета
г.Улан-Батор, Монголия
bayanad@yahoo.com

Ванчикова Цымжит Пурбуевна

Д. и. н., профессор, главный научный сотрудник Центра
восточных рукописей и ксилографов
Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН
г. Улан-Удэ
vanchikova_ts@mail.ru

Гребенщикова Галина Александровна

Д. истор. н., профессор, зав. кафедрой истории навигации и флота
Санкт-Петербургский Государственный морской технический университет
г.Санкт-Петербург
galina_gre@bk.ru

Гэрэлбадрах Жамсрангийн, Дуутан

Ph.D, профессор, Заведующий кафедрой Истории
Монгольского Государственного Педагогического Университета
г.Улан-Батор, Монголия
gerelbadrakh@msue.edu.mn

Дампилова Людмила Санжибоевна

Д. филол. н., доцент, главный научный сотрудник,
координатор проекта Отдела фольклористики и литературоведения
Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН
г. Улан-Удэ
dampilova_luda@rambler.ru

Долгорсүрэн Жамъянгийн

Ph.D, профессор кафедры Культурологии Института Культуры
Монгольского Государственного Университета Культуры и Искусств
г.Улан-Батор, Монголия
dolgorsuren.tdus@gmail.com

Дырхеева Галина Александровна

Д. филол. н., профессор, главный научный сотрудник Отдела языкоznания
Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН
г.Улан-Удэ
An5dag1@mail.ru

Жуков Вадим Юрьевич

К. истор. н., независимый исследователь
г.Санкт-Петербург
gratis2002@inbox.ru

Захарова Ирина Михайловна

К. истор. н., ведущий научный сотрудник Отдела истории русской культуры
Государственный Эрмитаж
г.Санкт-Петербург
zakharovairina@mail.ru

Кульганек Ирина Владимировна

Д. филол. н., главный научный сотрудник, зав. сектором Центральной Азии
Отдела Центральной и Южной Азии
Институт восточных рукописей РАН
г.Санкт-Петербург
kulgan@inbox.ru

Мандрик Мария Вячеславовна

К. истор. н., старший научный сотрудник Научного архива
Институт истории материальной культуры РАН
г.Санкт-Петербург
mmandrik@mail.ru

Мөнхсайхан Сэргээгийн

Ph.D, старший научный сотрудник сектора Лингвистики
Института Языка и Литературы, Академии Наук Монголии
г.Улан-Батор, Монголия
munkhsaikhans@mas.ac.mn

Нацагдорж Батцэнгэлийн

Ph.D, Заведующий центром Источниковедения и Информации
Института Истории и Этнологии, Академии Наук Монголии
г.Улан-Батор, Монголия
natsga@gmail.com

Носов Дмитрий Алексеевич

К. филол. н., научный сотрудник сектора Центральной Азии
Отдела Центральной и Южной Азии
Институт восточных рукописей РАН
г.Санкт-Петербург
dnosov@mail.ru

Орлова Кеемя Владимировна

Д. и. н., ведущий научный сотрудник Отдела Кореи и Монголии
Институт востоковедения РАН
г.Москва
orlovnk@mail.ru

Почекаев Роман Юлианович

к. юр н., доцент, профессор, зав. кафедрой теории и истории права и
государства
Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»
г.Санкт-Петербург
rprochekaev@hse.ru

Сэр-Од Ганбатын

Научный сотрудник Национального Центрального Архива Монголии
г.Улан-Батор, Монголия
serko.gan2020@gmail.com

Федорова Марина Владиславовна

Ведущий научный сотрудник Отдела этнографии
народов Сибири и Дальнего Востока
Российский этнографический музей
г.Санкт-Петербург
fedorovarme@mail.ru

Цэрэндорж Цэгмэдийн

Ph.D, Заведующий Отделом Истории Монгольской империи
Института Истории и Этнологии Академии Наук Монголии
г.Улан-Батор, Монголия
tsdorj@yahoo.com

Энхцэцэг Доржсүрэнгийн

Ph.D, доцент кафедры Истории
Монгольского Государственного Университета
г.Улан-Батор, Монголия
enkheebagsh0740@gmail.com

Энхчимэг Цэндмаагийн

Ph.D, старший научный сотрудник Отдела Истории Монгольской империи
Института Истории и Этнологии, Академии Наук Монголии
г.Улан-Батор, Монголия
rigvady@yahoo.com

Яхонтова Наталия Сергеевна

К. филол. н., доцент, старший научный сотрудник сектора
Центральной Азии Отдела Центральной и Южной Азии
Институт восточных рукописей РАН
г.Санкт-Петербург
nyakhontova@mail.ru

ЗОХИОГЧДЫН ТАНИЛЦУУЛГА

Ариунтуяа Ганбатын

Монголын Үндэсний музейн эрдэм шинжилгээний ажилтан
Монгол улс, Улаанбаатар хот
ariukanj@gmail.com

Баярсайхан Дашдондогийн

Ph.D, Монгол Улсын Их Сургуулийн Түүхийн тэнхимиийн профессор
Монгол улс, Улаанбаатар хот
bayanad@yahoo.com

Ванчикова Цымжит Пурбуевна

Оросын ШУА-ийн Сибирийн салбарын Монгол, будда, төвд судлалын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, Түүхийн шинжлэх ухааны доктор (Dr. Sc.)
Оросын Холбооны улс, Улаан-Үд хот
vanchikova_ts@mail.ru

Гребенщикова Галина Александровна

Санкт-Петербургийн тэнгисийн техникийн их сургуулийн далайн аялал, флотын түүхийн тэнхимиийн эрхлэгч, профессор,
Түүхийн шинжлэх ухааны доктор (Dr. Sc.)
Оросын Холбооны улс, Санкт-Петербург хот
galina_gre@bk.ru

Гэрэлбадрах Жамсрангийн, Дуутан

Ph.D, Монгол Улсын Боловсролын Их Сургуулийн Түүхийн тэнхимиийн эрхлэгч, профессор
Монгол улс, Улаанбаатар хот
gerelbadrakh@msue.edu.mn

Дампилова Людмила Санжибоевна

Оросын ШУА-ийн Сибирийн салбарын Монгол, будда, төвд судлалын хүрээлэнгийн Аман зохиол, утга зохиол судлалын салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан, доцент,
Хэл шинжлэлийн шинжлэх ухааны доктор (Dr. Sc.)
Оросын Холбооны улс, Улаан-Үд хот
dampilova_luda@rambler.ru

Долгорсүрэн Жамъянгийн

Ph.D, Монгол Улсын Соёл Урлагийн Их Сургуулийн

Соёл судлалын тэнхимиийн профессор.

Монгол улс, Улаанбаатар хот

dolgorsuren.tdus@gmail.com

Дырхеева Галина Александровна

Оросын ШУА-ийн Сибирийн салбарын Монгол, будда, төвд судлалын

хүрээлэнгийн Хэл шинжлэлийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан,

профессор, Хэл шинжлэлийн шинжлэх ухааны доктор (Dr. Sc.)

Оросын Холбооны улс, Улаан-Үд хот

An5dag1@mail.ru

Жуков Вадим Юрьевич

Түүхийн ухааны дэд эрдэмтэн (Cand. Sc.), Бие даасан судлаач

Оросын Холбооны улс, Санкт-Петербург

gratis2002@inbox.ru

Захарова Ирина Михайловна

Улсын Эрмитажийн Оросын соёлын түүхийн салбарын тэргүүлэх эрдэм

шинжилгээний ажилтан, Түүхийн ухааны дэд эрдэмтэн (Cand. Sc.).

Оросын Холбооны улс, Санкт-Петербург

zakharovairina@mail.ru

Кульганек Ирина Владимировна

Оросын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэнгийн Төв Азийн

салбарын эрхлэгч, Хэл шинжлэлийн шинжлэх ухааны доктор

Оросын Холбооны улс, Санкт-Петербург хот

kulgan@inbox.ru

Мандрик Мария Вячеславовна

Оросын ШУА-ийн Эдийн соёлын түүхийн хүрээлэнгийн

Эрдэм шинжилгээний архивын эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан,

Түүхийн ухааны дэд эрдэмтэн (Cand. Sc.).

Оросын Холбооны улс, Санкт-Петербург хот

mmandrik@mail.ru

Мөнхсайхан Сэргээгийн

Ph.D, Монгол улсын ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн

эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан, дэд профессор

Монгол улс, Улаанбаатар хот

munkhsaikhans@mas.ac.mn

Нацагдорж Батцэнгэлийн

Ph.D, Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэнгийн
Сурвалж судал, баримт мэдээллийн төвийн эрхлэгч
Монгол улс, Улаанбаатар хот
natsga@gmail.com

Носов Дмитрий Алексеевич

Оросын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэнгийн
Төв Азийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан,
Хэл шинжлэлийн ухааны дэд эрдэмтэн (Cand. Sc.)
Оросын Холбооны улс, Санкт-Петербург хот
dnosov@mail.ru

Орлова Кеемя Владимировна

Оросын ШУА-ийн Дорнодахин судлалын хүрээлэнгийн
Солонгос, Монголын салбарын эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтан,
Түүхийн шинжлэх ухааны доктор (Dr. Sc.)
Оросын Холбооны улс, Москва хот
orlovnk@mail.ru

Почекаев Роман Юлианович

“Эдийн засгийн дээд сургууль” Үндэсний эрдэм шинжилгээний их сургуулийн
Төр, эрх зүйн түүх, онолын тэнхимийн эрхлэгч, доцент, профессор,
Хуульзүйн ухааны дэд эрдэмтэн (Cand. Sc.)
Оросын Холбооны улс, Санкт-Петербург хот
rprochekaev@hse.ru

Сэр-Од Ганбатын

Монгол Улсын Үндэсний Төв Архивын эрдэм шинжилгээний ажилтан
Монгол улс, Улаанбаатар хот
serko.gan2020@gmail.com

Федорова Марина Владиславовна

Оросын Угсаатны зүйн музейн Сибирь, Алс дорнодын ард түмний угсаатны
зүйн салбарын эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтан
Оросын Холбооны улс, Санкт-Петербург хот
fedorovarme@mail.ru

Цэрэндорж Цэгмэдийн

Ph.D, Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэнгийн
Дундад зууны Монголын түүхийн салбарын эрхлэгч
Монгол улс, Улаанбаатар хот
tsdorj@yahoo.com

Энхцэцэг Доржсүрэнгийн

Ph.D, Монгол Улсын Их Сургуулийн Түүхийн тэнхимиийн дэд профессор
Монгол улс, Улаанбаатар хот
enkheebagsh0740@gmail.com

Энхчимэг Цэндмаагийн

Ph.D, Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэнгийн
эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан
Монгол улс, Улаанбаатар хот
rigvady@yahoo.com

Яхонтова Наталия Сергеевна

Оросын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэнгийн
Төв Азийн салбарын эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан,
доцент, Хэл шинжлэлийн ухааны дэд эрдэмтэн (Cand. Sc.)
Оросын Холбооны улс, Санкт-Петербург хот
nyakhontova@mail.ru

